

ШУМЧЫК Ф.С., СТАРАСЦЕНКА Т.Я., УРБАН В.В.

СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ

ПРАДМОВА

Курс стылістыкі беларускай мовы – адзін з асноўных лінгвістычных прадметаў у сістэме падрыхтоўкі настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры. Гэта дысцыпліна дазваляе асэнсаваць ролю моўных сродкаў у тэкстах розных стыляў, асаблівасці адбору і ўжывання стылістычна афарбаваных лексічных, марфалагічных і сінтаксічных адзінак.

Матэрыял дапаможніка “Стылістыка беларускай мовы” складзены ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай і ўлічвае найноўшыя дасягненні лінгвістаў па розных аспектах стылістыкі. Ён выкладаецца ў тэарэтычна-апісальным плане з мэтамі:

- даць грунтоўнае ўяўленне пра сістэму функцыянальных стыляў беларускай мовы;

- паглыбіць веды студэнтаў пра асаблівасці ўжывання лексічных, фразеалагічных, марфалагічных і сінтаксічных моўных сродкаў;

- пазнаёміць з адметнасцю структурнай арганізацыі тэкставых сегментаў, моўнай арганізацыяй вобраза аўтара і вобраза апазіцыйнага.

Пры асэнсаванні тэарэтычнага матэрыялу падаюцца спасылкі на адпаведную літаратуру, якая дапаможа паглыбіць веды па вывучаемым раздзеле курса. Для замацавання тэарэтычных ведаў у дапаможніку прапануюцца дадаткі (аналіз навукова-вучэбнага матэрыялу) і тэксты розных стыляў для самастойнага стылістычнага аналізу.

Аўтарская работа ў дапаможніку размеркавана наступным чынам:

Шумчык Ф.С. – раздзелы “Функцыянальная стылістыка”, “Лексічная стылістыка”, “Марфалагічная стылістыка”, “Сінтаксічная стылістыка”;

Старасценка Т.Я. – раздзелы “Прадмова”, “З гісторыі стылістыкі як навукі”, “Фразеалагічная стылістыка”, “Стылістыка тэксту”;

Урбан В.В. – раздзел “Тэксты для стылістычнага аналізу”.

З ГІСТОРЫІ СТЫЛІСТЫКІ ЯК НАВУКІ

Пачатак стылістыкі звязаны з антычнай рыторыкай – навукай аб прамоўніцкім майстэрстве, росквіт якога прыпадае на канец V – пачатак IV ст. да нашай эры, калі актыўна развіваліся дэмакратычныя асновы Старажытнай Грэцыі і Рыма. Так, у Афiнах кожны жыхар павiнен быў умець адстойваць свае iнтэрэсы на судовых працэсах. А для гэтага патрабавалася адпаведнае прамоўніцкае маўленне. Таму ўзніклі школы аратарскага майстэрства, дзе вучылі авалоданню лагічна, доказна і красамоўна выказаць свае думкі.

У антычных рыторыках выпрацоўвалася сістэма паняццяў і рэкамендацый, якія вызначалі асноўныя якасці маўлення – яснасць, чысціню, дарэчнасць, вобразнасць. Працы старажытнагрэчаскіх і старажытнарымскіх прамоўцаў Арыстоцеля, Цыцэрона, Марка Фабія Квінціліяна, Тэафраста, Дыянісія Галікарнаскага пацвярджаюць, што галоўнае ў аратарскім майстэрстве – пераканаць, даць асалоду, пакарыць слухача. Для гэтага неабходна ведаць асаблівасці прамоўніцкага стылю, які ўлічвае як доказы, так і сродкі эмацыянальнага ўздзеяння на аўдыторыю.

Стылістыкі і рыторыкі пазнейшага часу ўключалі, хоць і з пэўнымі змяненнямі, камунікатыўныя якасці маўлення, вызначаныя ў антычных рыторыках. А сама рыторыка на працягу доўгага часу лічылася адной з асноўных навук і абавязковым школьным прадметам.

На ўсходнеславянскіх землях была вядома “Рыторыка” (1617 – 1619 гг.) епіскапа Макарыя, у якой вылучаліся чатыры “роды маўленняў”. Яны выкарыстоўваліся пры навучанні, у судовай палеміцы, у справах парадах, пры ухваленні ці ганьбаванні. У сваёй працы аўтар карыстаўся і традыцыйнай схемай трох родаў – нізкага (паўсядзённае маўленне простага народа), высокага (вобразнае маўленне) і мернага. Пазнейшыя рыторыкі супрацьпастаўлялі нізкае і высокае маўленне, а “мерны род” разглядалі як упрыгожаны ў дастатковай меры.

З цягам часу рыторыка ператварылася ў звод дагматычных правіл прамоўніцкага майстэрства. Цяпер рыторыка разглядаецца як навука аб сродках пераканання масавай аўдыторыі з улікам яе псіхалагічных якасцей.

Станаўленне беларускай стылістыкі таксама звязана з рыторыкай. Культурна-асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Мялеція Смятрыцкага аказала значны ўплыў на развіццё беларускай функцыянальнай стылістыкі. Гэта найперш праяўляецца ў тым, што асветнікі XVI – XVII стст. набліжалі біблейскія кнігі да простага чалавека, ужываючы пры перакладзе элементы жывой беларускай мовы.

Першыя граматыкі і слоўнікі, што з’явіліся на Беларусі ў канцы XVI ст., часткова закраналі і пытанні стылістыкі, бо, апроча асаблівасцей тагачаснай моўнай сістэмы, разглядалі функцыянаванне моўных сродкаў. Асабліва важнае

значэнне мела “Грамматикы славенския правильное синтагма” Мялеція Сматрыцкага, якая ўключала нормы правільнага маўлення.

Значны ўклад у развіццё стылістыкі ўнёс пісьменнік і асветнік Пятроўскай эпохі Феафан Пракаповіч. У сваіх працах “Паэтыка” і “Рыторыка” ён акрэсліў характар моўных стыляў і жанраў, ахарактарызаваў адметнасці экспрэсіі мастацкага слова. Аднак і Ф.Пракаповіч, і пісьменнік XVIII ст. В.К.Традзьякоўскі разглядалі літаратурную мову як нязменную з’яву. А такой на рускай глебе была толькі царкоўнаславянская мова. Працы М.В.Ламаносава, асабліва “Рыторыки” 1744 і 1748 гадоў, у поўнай меры вызначылі месца стараславянізмаў у стылістычнай сістэме літаратурнай мовы, размежавалі стылі ў залежнасці ад спецыфікі слоў і граматычных формаў.

Сваё тэрміналагічнае прызнанне стылістыка атрымала ў пачатку XIX ст., калі з’явіліся даследаванні спецыфікі творчай манеры пісьменніка. Развіццё стылістыкі як лінгвістычнай дысцыпліны распачалося з прац Ш.Балі (1909г.) і прадстаўнікоў Пражскага лінгвістычнага гуртка Ё.Матэзіуса, Б.Гаўранека, Я.Мукаржожскага, П.Троста і інш. Распрацоўцы фундаментальных пытанняў стылістыкі ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве прысвяціў шматлікія даследаванні В.У.Вінаградаў. Ён прапанаваў абагульненую сістэму функцыянальных стыляў, якая адпавядае асноўным функцыям мовы: афіцыйна-справавы і навуковы (функцыя паведамлення), публіцыстычны і мастацкі (функцыя ўздзеяння), гутарковы (функцыя зносін). Пры разглядзе мастацкіх вобразаў вучоны апісваў сэнсавы-стылістычныя сувязі тэксту і на іх фоне вызначаў цэнтральны вобраз творца – вобраз аўтара. Даследчык звяртаўся да асаблівасцей аб’яднання пражаных строф шляхам спалучэнняў і раз’яднанняў, якія ўтвараюць адзінства сэнсавага развіцця тэксту як частак агульнай кампазіцыі. Аб’яднанне элементаў тэксту ў адно сэнсавое і граматычнае цэлае стала асновай даследаванняў па тэорыі тэксту.

У пачатку XX ст. пашыраецца беларускае кнігадрукаванне, а таму навуковыя даследаванні па беларускай мове набываюць асабліва важнае значэнне. Першыя працы па асноўных пытаннях беларускай стылістыкі з’явіліся ў 20 – 30-я гады XX ст., у многім дзякуючы тагачасным пісьменнікам. Яны разглядалі актуальныя праблемы мастацкага і публіцыстычнага слова, а таксама індывидуальна-аўтарскага стылю. Так, у сваім артыкуле “Замест паштовае скрынкі” (1928 г.) Кузьма Чорны зазначае: “Мова творца павінна быць па-мастацку простаю, живою – гэтакаю, якою яна жыве, а не прыдуманая. Адзін аўтар пісаў: “Вецер распаўсюджвае пах кветак”. Расійскае “распространять” у нас пішуць “распаўсюджваць” (“распаўсюджваць газеты”, “распаўсюджваць аблігацыі”). У інструкцыі, у пратаколе, нарэшце ў артыкуле, дык гэткая мова яшчэ – паўбяды; але ў мастацкім творы, дык гэта вельмі суха і непрыгожа”.

Навуковае вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі распачалося ў 50 – 60-я гады XX ст. і арыентавалася пераважна на культурна-моўны аспект.

Пазней, ужо ў 70 – 80-я гады, увагу даследчыкаў прыцягваюць пытанні функцыянальнай дыферэнцыяцыі сродкаў беларускай мовы, асаблівасцей мовы мастацкага стылю, сэнсавай і стылістычнай трансфармацыі слова ў кантэксце. Грунтоўнымі стылістычнымі назіраннямі вызначаюцца працы Ф.М. Янкоўскага, У.В. Анічэнкі, М.Г. Булахавы, А.Я. Баханькова, І.Я. Лепешавы, А.Я. Міхневіча, А.І. Наркевіча, Л.М. Шакуна, В.П. Краснея, В.І. Іўчанкава, Н.В. Гаўрош, Т.М. Трыпуцінай і многіх іншых беларускіх лінгвістаў. Падрабязнаму разгляду стылістычнай сістэмы беларускай мовы прысвяцілі свае даследаванні М.Я. Цікоцкі, А.К. Юрэвіч, А.А. Каўрус, Т.Я. Старасценка, Ф.С. Шумчык. Яны аналізуюць спецыфіку функцыянальных стыляў беларускай мовы, стылістычныя асаблівасці ўжывання лексічных, марфалагічных і сінтаксічных сродкаў.

У сучаснай стылістыцы вылучаюцца чатыры асноўныя напрамкі – стылістыка моўных рэсурсаў (структурная, аналітычная, практычная, традыцыйная), функцыянальная стылістыка, стылістыка мовы мастацкай літаратуры і стылістыка тэксту. Першыя навуковыя назіранні па стылістыцы моўных рэсурсаў з’явіліся ў XVII ст., а ў XIX – XX стст. ствараюцца дапаможнікі, якія падрабязна апісваюць семантыка-функцыянальную адметнасць моўных адзінак. Функцыянальная стылістыка як навуковая дысцыпліна аформілася ў 50 – 60-я гады XX ст. Гэта важны накірунак стылістыкі, які даследуе заканамернасці функцыянавання мовы ў розных сферах дзейнасці. Ён арыентуе на вывучэнне функцыянальных стыляў, падстыляў і жанраў, іх спецыфікі, маўленчай сістэмнасці, стылёвых нормаў з улікам экстралінгвістычных фактараў. Стылістыка мастацкай літаратуры даследуе праблемы мовы мастацкага твора і стылю пісьменніка. Гэтыя праблемы абапіраюцца на паняцце індывідуальнага стылю і абумоўлены ім. У 70-я гады XX ст. з’явіўся новы напрамак – стылістыка тэксту, які вельмі актыўна развіваецца зараз. Стылістыка тэксту вывучае структурна-стылістычныя матчымасці твораў, кампазіцыйна-стылістычныя тыпы і формы, канструктыўныя прыёмы і функцыянаванне моўных сродкаў. Асновай стылістыкі тэксту выступае функцыянальны аспект, які ўлічвае адзінства формы, зместу і экстралінгвістычную абумоўленасць тэксту. Таму стылістыку тэксту можна разглядаць як адгалінаванне функцыянальнай стылістыкі. У апошні час пашыраецца ўвага лінгвістаў да дыскурснага аналізу, які дазваляе ўбачыць тэкст у камунікатыўным дзеянні, як працэс, звязаны з іншымі функцыянальнымі катэгорыямі. Прычым калі ў сярэдзіне XX ст. даследаванні дыскурса праводзіліся на мяжы граматыкі, стылістыкі і паэтыкі, то цяпер лінгвістаў цікавіць і сацыяльны кантэкст мовы. Лінгвістычны аналіз становіцца часткай філасофіі і псіхалогіі.

У лінгвістычнай навуцы вылучаюць і напрамкі, якія разглядаюць стыль у больш вузкім аспекце, -- гістарычную стылістыку, супастаўляльную стылістыку, стылістыку кадавання, стылістыку дэкадавання, экспрэсіўную

стылістыку. Гістарычная (дыяхранічная) стылістыка вывучае развіццё стылістычных сродкаў літаратурнай мовы і яе стылістычных разнавіднасцей: фарміраванне функцыянальных стыляў у сувязі з гісторыяй літаратурнай мовы; узаемадзеянне функцыянальных стыляў, іх роля ў літаратурнай мове на розных этапах яе развіцця, узбагачэнне літаратурнай мовы за кошт функцыянальна-стылёвых разнавіднасцей. Прадметам даследавання супастаўляльнай стылістыкі з'яўляюцца стылістычныя сістэмы дзвюх-трох моў, іх адрозненні і магчымае падабенства. Для стылістыкі дэкадавання важнымі выступаюць фактары, якія вызначаюць уздзеянне тэксту на чытача. Галоўная задача гэтага стылістычнага напрамку – вывучэнне кодаў і алгарытмаў дэкадавання. Пры дэкадаванні тэксту чытачом губляецца некаторая частка інфармацыі. Пазбегнуць гэтага дазваляюць прыёмы вылучэння пэўных сэнсавых сегментаў, важных для аўтара. Да такіх прыёмаў адносяцца канвергенцыя, эффект падманутага чакання і счапленне. У межах стылістыкі кадавання даследуецца мэтанакіраваная праца пісьменніка над мовай твораў. Спецыфічным метадам аналізу тэксту ў стылістыцы кадавання з'яўляецца статыстычны, які ўстанаўлівае залежнасць манеры маўлення ад асобы пісьменніка. Экспрэсіўная стылістыка – напрамак лінгвастылістыкі, які даследуе экспрэсіўныя сродкі моўнай сістэмы і заканамернасці іх выкарыстання. Аснова гэтага напрамку закладзена ў працах Ш.Балі, які з'яўляецца, што стылістыка вывучае экспрэсіўныя факты моўнай сістэмы з пункту гледжання іх эмацыянальнага зместу, гэта значыць выражэнне ў маўленні пачуццяў і ўздзеянне на іх маўленчых фактаў.

Такая разнастайнасць напрамкаў і аспектаў сведчыць, што стылістыка – навука са складаным аб'ектам даследавання і дастаткова доўгай гісторыяй існавання.

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль афіцыйных дакументаў (законаў, статутаў, урадавых пастановаў, указаў, рэзалюцый, загадаў, пагадненняў, міжнародных дагавораў і інш.). Функцыянаванне афіцыйна-справавога стылю звязана з грамадскай дзейнасцю чалавека ў надзвычай важных сферах: у афіцыйна-канцелярска-справавой, юрыдычнай, дыпламатычнай. У залежнасці ад гэтага ў складзе афіцыйна-справавога стылю выдзяляюцца наступныя падстылі:

1. адміністрацыйна-канцелярскі (распараджэнне, загад, заява, характарыстыка, распіска і г.д.);
2. уласна заканадаўчы (закон, указ, статут, грамадзянскія і крымінальныя акты і г.д.);
3. дыпламатычны (мемарандум, канвенцыя, нота і г.д.).

Афіцыйна-справавы стыль рэалізуецца як у пісьмовай, так і вуснай формах маўлення. Для пісьмовай формы выкладу адносяцца указ, загад, кодэкс, пастанова, інструкцыя і г.д., вуснай – інструктаж, дэкларатыв, зварот, выступленне на судовым працэсе і г.д. У адрозненне ад пісьмовай формы маўлення, вусная разнавіднасць афіцыйна-справавога стылю набліжаецца да размоўнага стылю, паколькі ў іх тэкстах выкарыстоўваюцца элементы жывой гаворкі, бо «сухая» канцелярская мова цяжкая для вуснага ўспрымання.

Для афіцыйна-справавога стылю характэрны дзве функцыі: інфармацыйная (паведамленне) і пабуджальная (уздзеянне). Напрыклад

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Паняцце пра функцыянальны стыль

Функцыянальны стыль – гэта грамадска ўсвядомленая, унутрана аб'яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтай і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, дзелавой, публіцыстычнай і г.д.).

Вучэнне пра стыль як асобай якасці маўлення ўзнікла ў антычнай паэтыцы і рыторыцы. У старажытнасці людзі пісалі на васковых дошчачках: вострым канцом палачкі выводзілі літары (ад грэч. *stylos* ‘завостраная палачка для пісьма’), другім канцом палачкі, які меў форму лапаткі, выраўнівалі воск, выпраўлялі, загладжвалі напісанае. Старажытныя гаварылі: «Паварочвай сціло!», што азначала ў прамым сэнсе ‘сцірай напісанае’, а ў пераносным -- ‘працуй над складам, абдумвай напісанае’. З развіццём навукі пра мову ўяўленні вучоных пра стыль мяняліся. Але і да нашага часу выказваюцца супярэчлівыя думкі па гэтым пытанні. Агульным з'яўляецца прызнанне функцыянальнай прыроды стыляў, іх сувязь з пэўнай сферай маўленчых зносін і відамі чалавечай дзейнасці, разуменне стылю як гістарычна абумоўленай і

грамадска ўсвядомленай сукупнасці прыёмаў ужывання, адбору і спалучэння моўных адзінак.

У аснове класіфікацыі стыляў ляжаць экстралінгвістычныя (не абумоўленыя моўнымі з'явамі) фактары:

1. сфера выкарыстання мовы (навука, вытворчасць, мастацтва і г.д.):

традыцыйнымі і сацыяльна важнымі сферамі дзейнасці чалавека лічацца: навуковая, дзелавая (адміністрацыйна-прававая), грамадска-палітычная, рэлігійная, мастацкая. Адпаведна ім выдзяляюцца і стылі афіцыйнага маўлення (кніжныя): навуковы, афіцыйна-дзелавы, публіцыстычны, канфесійны, літаратурна-мастацкі. Сярод гэтых стыляў асобна вылучаецца стыль неафіцыйнага маўлення – размоўна-бытавы, экстралінгвістычнай асновай якога з'яўляецца сфера бытавых зносін;

2. тэматыка і мэты зносін:

сфера выкарыстання мовы ў значнай ступені ўплывае на тэматыку і змест выказвання. Напрыклад, у навуковай сферы абмяркоўваюцца перш за ўсё праблемы навуковага пазнання свету, у сферы дзелавой – адміністрацыйна-прававыя пытанні і г.д. Аднак у розных сферах можа абмяркоўвацца адна і тая ж тэма, але мэты пры гэтым будуць ставіцца неаднолькавыя, у выніку чаго выказванні будуць адрознівацца па змесце.

Трэба мець на ўвазе, што ў моўнай практыцы няма рэзкіх меж паміж функцыянальнымі стылямі. Наадварот, сустракаецца шмат пераходных з'яў, сутнасць якіх у наступным: з развіццём грамадства, з неабходнасцю інтэнсіўнага асэнсавання вялікага патоку інфармацыі з'яўляюцца жанры, якія сумяшчаюць у сабе рысы навуковага і літаратурна-мастацкага стыляў (мастацкія творы з элементамі навуковага пошуку: раман-эсэ А.Лойкі «Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае»); навуковага і афіцыйна-дзелавога (тэксты-інструкцыі, якія растлумачваюць, як звяртацца з тэхнікай; рэцэнзіі); навуковага і публіцыстычнага (газетныя артыкулы на навуковую тэму) і г.д. «Стылі знаходзячыся ў цесным узаемадзеянні, могуць часткова змешвацца і пераходзіць адзін у другі. У індывідуальным ужыванні межы стыляў могуць яшчэ больш рэзка змешвацца, і адзін стыль можа для дасягнення той ці іншай мэты ўжывацца ў функцыі іншага» [8, с. 19-20]. Але часцей за ўсё адзін са стыляў выступае ў якасці галоўнага, а на яго фоне праяўляюцца элементы іншых стыляў. Кожнае канкрэтнае выказванне ажыццяўляецца ў адпаведнасці з асноўнымі функцыянальна-стылявымі нормаў таго ці іншага стылю, што дазваляе вызначыць прыналежнасць выказвання к дадзенаму стылю, нягледзячы на тое, што ў ім могуць быць нетыповыя для гэтага стылю рысы.

Навуковы стыль

Навуковы стыль прызначаны для перадачы і захоўвання навуковых ведаў, абслугоўвае разнастайныя галіны ведаў (дакладныя, прыродазнаўчыя, гуманітарныя і інш.) і рэалізуецца ў манаграфіях, дысэртацыях, навуковых артыкулах, дакладах, рэфератах, тэзісах, паведамленнях, справаздачах, лекцыях, вучэбнай і навукова-тэхнічнай літаратуры.

Асноўная задача тэкстаў навуковага стылю – аргументавана і доказна перадаць пэўную інфармацыю. Спецыфіка гэтай задачы вызначае сукупнасць камунікатыўных якасцей:

1. лагічнасць (забяспечваецца несупярэчлівасць навукавай аргументацыі);
2. яснасць (забяспечваецца паслядоўнасць выкладу навуковых фактаў);
3. дакладнасць (вызначае адназначнае разуменне навуковага тэксту).

Навуковы стыль падзяляецца на тры падстылі: уласна навуковы, навукова-вучэбны і навукова-папулярны.

Адрозненні кожнага з падстыляў навуковага маўлення неістотныя, неносяць стылявога характару, яны адлюстроўваюць перш за ўсё асаблівасці прадмета, зместу навукавай інфармацыі. Паміж тэкстамі падстыляў няма прынцыповай функцыянальнай розніцы, ёсць толькі некаторыя адрозненні ў будове тэкстаў, у адборы лексічных і граматычных сродкаў, у выкарыстанні сімвалаў і іншых нямоўных элементаў.

Тэксты **уласна навуковага** падстылю прызначаны для перадачы лагічна аргументаванай навукавай інфармацыі. Таму ў падобных тэкстах пашыраны спецыфічныя моўныя сродкі. Напрыклад, для выражэння прычынна-выніковых сувязей выкарыстоўваюцца пэўныя тыпы складаназалежных сказаў (з *гэтага вынікае, што...*; *для таго каб...*; *калі...то і інш.*), пабочныя канструкцыі (*такім чынам; з вышэйсказанага вынікае; па-першае; па-другое і інш.*). Аргументацыя можа дасягацца і спецыяльнымі сродкамі афармлення: формулы, ураўненні, графікі (у матэматычных тэкстах); цытаты, спасылкі, тэставыя ілюстрацыі (у гуманітарных тэкстах). Ва ўласна навуковых тэкстах рэдка выкарыстоўваюцца вобразныя, экспрэсіўныя сродкі, часта сустракаецца тэрміналагічная лексіка.

Мэта тэкстаў **навукова-вучэбнага** падстылю – актывізаваць лагічнае мысленне чытача (слухача). Таму ў гэтых тэкстах выкарыстоўваюцца вобразныя моўныя сродкі (метафары, параўнанні і г.д.), якія спалучаюцца з моўнымі сродкамі ўласна-навуковага падстылю. У вучэбных тэкстах інфармацыя падаецца паслядоўна, паколькі гэта адпавядае аднаму з асноўных метадычных патрабаванняў: прынцыпу сістэмнасці навучання, засваення паняццяў у іх лагічнай сувязі і пераемнасці.

Тэксты **навукова-папулярнага** падстылю выкарыстоўваюцца з мэтай зацікавіць неспецыяліста навукавай інфармацыяй, пашырыць веды сярод шырокіх слаёў насельніцтва. Для гэтага выкарыстоўваюцца вобразныя моўныя сродкі, дзякуючы якім актывізуецца мысленне, што заахвочвае чытача (слухача) да інтэлектуальнай працы. Для навукова-папулярных тэкстаў

характэрна эмацыянальнасць, шырокае выкарыстанне нейтральнай лексікі ці апісальных зваротаў замест тэрміналагічных адзінак, вузкасפעцыяльныя тэрміны абавязкова тлумачацца ў самім тэксе або ў спасылках. Могуць ужывацца гутарковыя сродкі, што дае магчымасць перадаць навуковую інфармацыю жыва, цікава і даступна.

Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю

Лексіка і фразеалогія

Першая група лексікі: нейтральныя словы і выразы. Гэты пласт складае аснову лексічнага саставу навуковага стылю, аднак не з'яўляецца яго адметнай асаблівасцю: *год, стагоддзе, аўтамабіль, вынік, вышыня і г. д.*

Другая група лексікі: словы агульнанавуковага ўжывання. Гэты пласт выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах розных галін ведаў: *эксперымент, аналіз, вывад, узаемасувязь, мноства, сінтэз, сістэма, працэс і г. д.*

Трэцяя група лексікі: вузкасפעцыяльная і агульнанавуковая тэрміналогія. Гэта словы і спалучэнні, якія дакладна абазначаюць спецыяльныя паняцці і, акрамя навуковых тэкстаў, нідзе не ўжываюцца: *цытрон, нейрон, айканімія, генетычная метафара, адасобленае азначэнне.*

Фразеалогія: звычайна выкарыстоўваюцца ўстойлівыя спалучэнні тэрміналагічнага характару: *пасіўная лексіка, бронзавы век, звонкі зычны, дзесяткавы дроб і інш.*

Марфалогія

1. Шырока выкарыстоўваюцца іншамоўныя марфемы: *анты-, агра-, радыё-, дэз-, дэ-, мер-, -ізм, -логія, -оід, -фон і інш.: антыкаразійны, аграбіялогія, радыётэлефанія, дэзінфармаваць, дэблакіраваць, секундамер, аўтамадэлізм, радыялогія, астэроід, ксілафон.*

2. Выкарыстоўваюцца адцягненыя назоўнікі для абазначэння абстрактных паняццяў: *метад, спосаб, магутнасць, сінкрэтызм, форма.*

3. Характэрна ўжыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага: *Аэд – вандроўны пясняр-імправізатар у старажытнай Грэцыі; Вольха – род лісцепадобных дрэў і кустарнікаў сямейства бярозавых.* Але абстрактныя і рэчывыя назоўнікі ў навуковым стылі пад уплывам тэрміналогіі ўжываюцца ў форме множнага ліку, набываючы канкрэтнае значэнне: *магутнасці, частоты, кіслоты, нізкія -- высокія тэмпературы, белыя і чырвоныя гліны, калійныя солі.*

4. Пераважае форма роднага склону назоўнікаў: *тэарэма піфагора, норма літаратурнай мовы, аксіёма паралельнасці.*

5. У састаўных тэрмінах пашырана выкарыстанне прыметнікаў: *анегінская страфа, матываваная назва, актыўная тэмпература.*

6. Назіраюцца асаблівасці ва ўжыванні дзеясловаў:

- характэрны формы цяперашняга часу дзеясловаў (цяперашні пазачасавы): *атамы рухаюцца, вуглярод уваходзіць у склад вуглякіслага газу;*

- не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў;

- замест формы 1-й асобы адзіночнага ліку часцей выкарыстоўваецца форма 1-й асобы множнага ліку: *праводзім даследаванне, аналізавалі звесткі, вылучаем з мноства;*

- характэрны дзеясловы незакончанага трывання: *параўноўваем, вылічваем.* Дзеясловы закончанага трывання часта выкарыстоўваюцца ў форме будучага часу: *разгледзім праблему, правядзём эксперымент.*

7. Сярод прыназоўнікаў часцей сустракаюцца вытворныя: *у сувязі, на працягу, па меры, шляхам, адносна і інш.*

Сінтаксіс

1. Выкарыстоўваюцца ўскладненыя і складаныя сінтаксічныя канструкцыі: *Што ж уяўляе на сваёй сутнасці трасянка з лінгвістычнага пункту погляду?... Яе варта разглядаць як кантамінацыю – адзін з трох магчымых вынікаў узаемадзеяння моў, што проціпастаўляецца, з аднаго боку, асіміляцыі (выцясненню ці замене матэрыі адной мовы матэрыяй другой мовы пры захаванні ў большай ці меншай ступені іх формы), а з другога – акамадацыі (захаванню кожнай мовы сваёй матэрыі пры змене формы адной з іх пад уплывам другой ці ўзаемным большым або меншым збліжэнні іх формы).* (Г.А.Цыхун)

2. Простыя сказы ўскладняюцца аднароднымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі і словазлучэннямі: *На самай справе, з'яўленне ў беларускай мове савецкага перыяду фармальна і семантычна тоесных з рускімі слоў – даволі пашыраная з'ява* (Г.І.Кулеш)

3. Характэрна «расшчапленне» выказніка, калі дзеяслоў з канкрэтным лексічным значэннем замяняецца назоўнікам таго ж кораня і дапаможным дзеясловам: *лабараторыя даследуе – лабараторыя праводзіць даследаванне.*

4. Для сувязі сказаў выкарыстоўваюцца паўторы назоўнікаў, часта ў спалучэнні з указальнымі займеннікамі *гэты, той, такі*: *Сучасныя лінгвісты актыўна выкарыстоўваюць новыя метады даследавання моўных з'яў і фактаў. Гэтыя метады адпавядаюць патрабаванням сусветнай навукі;* сказаў і абзацаў -- пабочныя словы (*такім чынам, значыць, нарэшце, так*), прыслоўі (*пасля, вышэй, зараз, спачатку*), састаўныя злучнікі (*дзякуючы таму што, у сілу таго што, нягледзячы на тое што, у той час як*).

5. Для сувязі частак тэксту ўжываюцца спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі: *як ужо гаварылася; неабходна заўважыць, што; неабходна падкрэсліць, што; як будзе паказана ў далейшым.*

6. Шырока выкарыстоўваюцца пасіўныя канструкцыі, бо ў іх на першым плане дзеянне, а не яго вытворца, у выніку чаго забяспечваецца аб'ектыўнасць і неасабовая манера выкладу: *У «Беларускай граматыцы для школ» Б.Тарашкевіча выяўлены і апісаны асноўныя рысы беларускай літаратурнай мовы.*

7. Выкарыстанне намінацыйных сказаў у загалоўках, фармулёўках раздзелаў, параграфав і г.д.

8. Пераважаюць злучнікавыя сказы над бяззлучнікавымі. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна. Сярод злучнікавых найбольш часта ўжываюцца складаназалежныя, даданая частка якіх заключае асноўную інфармацыю, а галоўная частка зусім або амаль зусім пазбаўлена зместу: *Трэба сказаць, што...; Неабходна падкрэсліць, што...; Варта адзначыць, што... і г.д.*

Афіцыйна-справавы стыль

д, даведка заключае ў сабе інфармацыю, загад – наказ (што трэба зрабіць), а пратакол – адначасова і інфармацыю (*Слухалі...*), і загад (*Пастанавілі...*). Паспяховасць выканання гэтых функцый дзелавымі тэкстамі залежыць ад такіх якасцей, як **дакладнасць, яснасць, лагічнасць, лаканічнасць**. Дакладнасць справаваго маўлення дазваляе адназначна перадаць змест фармулёўкі (гэта асабліва важна, бо справавыя дакументы маюць, як правіла, юрыдычную сілу, таму неабходна, каб змест фармулёўкі прачытваўся строга адназначна); яснасць забяспечвае паслядоўны выклад палажэнняў дакумента; лагічнасць – несупярэчлівасць аргументаў; лаканічнасць дазваляе сцісла перадаць змест дакумента.

Адметнай рысай афіцыйна-справаваго стылю з'яўляецца высокая ступень стандартызацыі як формы дакумента, так і моўных сродкаў. Абумоўлена гэта аднатыповасцю і паўтаральнасцю афіцыйна-справавых сітуацый.

Па ступені рэгламентацыі дакументы можна падзяліць на тры групы:

1. дакументы, якія павінны дакладна адпавядаць прынятаму стандарту, бо ў іншым выпадку яны не будуць мець юрыдычнай сілы (пашпарт, дыплом, пасведчанне і інш.);

2. дакументы, якія не маюць такой строгай абавязковасці (даведка, заява, квітанцыя, дагавор, даверанасць і інш.);

3. дакументы, якія маюць грамадска замацаваны агульны прынцып укладання, а моўныя сродкі і форма выкладу ў пэўнай ступені адвольныя (характарыстыка, рэкамендацыя, справавыя партнёрскія пісьмы і інш.).

Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справаваго стылю

Лексіка

1. Не ўласціва эмацыянальна афарбаваная лексіка.
2. Шырока выкарыстоўваецца абстрактная, тэрміналагічная, спецыяльная лексіка.
3. Словы ўжываюцца толькі ў прамым значэнні.
4. Для лексічнага складу характэрны спецыфічныя тэматычныя групы:
 - ◆ назвы дакументаў, іх частак, структуры: *пратакол, загад, распараджэнне, дадатак, парадак дня*;
 - ◆ абазначэнні службовых працэдур па ўзгадненні і зацвярджэнні: *слухалі, прысутнічалі, пастанавілі, загадваю*;
 - ◆ канцылярызмы: *вышэйадзначаны, вышэйпамянёны, ніжэйпададзены*;
 - ◆ назвы асоб, задзейнічаных у афіцыйна-справавой сферы: *сведка, субнадрадчык, кватэранаймальнік, ісцёц, арандатар*;
 - ◆ архаічная, устарэлая лексіка, якая актыўна ўжываецца ў дыпламатычных зносінах: *Яго Высокасць, Яго правасхадзіцельства, пан (пані)*.
5. Шырока ўжываюцца афіцыйна прынятыя складанаскарачаныя словы, графічныя скарачэнні: *ГУМ, Белтрансгаз, экз. (экземпляр), р-н (раён), др. арк. (друкаваны аркуш)*.

Марфалогія

1. Пашыраны аддзеяслоўныя назоўнікі на *-цыя, -нне, -ццё*, з прэфіксам *не-* (*ня-*): *уніфікацыя, выкананне, зацвярджэнне, развіццё, невыкарыстанне*.
2. Пры абазначэнні пасады ці звання звычайна выкарыстоўваюцца назоўнікі ў форме мужчынскага роду: *доктар філалагічных навук В.П.Лемцюгова, асістэнт катэдры А.І.Багданава*.
3. Ужываюцца складаныя адыменныя прыназоўнікі і састаўныя злучнікі: *у адпаведнасці, у сувязі, у выніку таго што, з прычыны таго што*.
4. Шырока выкарыстоўваюцца інфінітывы: *даручыць, устанавіць, павялічыць, узмацніць*.
5. Характэрны дзеяслоўныя формы цяперашняга часу са значэннем «цяперашні прадпісаньня» (указваецца на дзеянне, якое закон, дагавор і г.д. прадпісвае выканаць): *У выпадку пратэрмінавання адгрузкі або недагрузкі тавару кліент выплочвае брокеру штраф у памеры _____ працэнтаў ад кошту тавару (З Дагавору на брокерскія паслугі)*.

Сінтаксіс

1. Характэрны спецыфічныя ўстойлівыя словазлучэнні, пазбаўленыя эмацыянальнасці, вобразнасці: *атэстат аб сярэдняй адукацыі, матэрыяльныя каштоўнасці*.
2. Пашыраны стандартныя канструкцыі: *заслухаўшы і абмеркаваўшы; адзначаны наступныя недахопы; у мэтах забеспячэння*.

3. Ужываюцца дзеяслоўныя словазлучэнні (дзеяслоў + назоўнік) замест дзеясловаў: *удзельнічаць – прымаць удзел, кіраваць – ажыццяўляць кіраўніцтва*.

4. Выкарыстоўваюцца безасабовыя і інфінітыўныя канструкцыі са значэннем імператыўнасці, неабходнасці: *абмеркаваць пастанову на сходзе, дазволіць датэрміновую задачу экзаменаў*.

5. Сустрэкаюцца залежныя звароты тыпу: *на замяшчэнне вакантнай пасады вылучаны; у склад камісіі быў уключаны*.

Публіцыстычны стыль

Публіцыстычны стыль – сістэма моўных сродкаў, звязаная з грамадска-палітычнай сферай дзейнасці. Гэты стыль прызначаюць для абслугоўвання палітыка-ідэалагічных, грамадска-эканамічных, культурна-масавых, спартыўных і іншых зносін. Асноўная функцыя публіцыстычнага стылю – паведаміць пра найбольш актуальныя праблемы і падзеі сучаснасці, выявіць яе праблематычнасць, а таксама ўздзейнічаць на свядомасць людзей, фарміраваць пэўную грамадскую думку, абуджаць грамадзянскія якасці асобы.

У публіцыстычным стылі выдзяляюць наступныя падстылі:

1. газетна-публіцыстычны (артыкулы, фельетоны, нататкі і г.д.);
2. агітацыйны (лістоўкі, пракламацыі, адозвы, заклікі і г.д.);
3. масава-палітычны (выступленні палітычнага характару);
4. афіцыйны палітыка-ідэалагічны (пастановы, выступленні і даклады афіцыйных асоб і г.д.).

У стылістычнай сістэме сучаснай беларускай мовы публіцыстычны стыль займае прамежкавае становішча паміж размоўным, з аднаго боку, і афіцыйна-справавым і навуковым – з другога.

Паводле функцыі сістэмы моўных сродкаў публіцыстычны стыль найбольш збліжаецца з мастацкім. Пры адрозненні гэтых стыляў неабходна ўлічыць наступнае:

1. У творах публіцыстычнага стылю жыццё паказваецца прама і непасрэдна, інфармацыя мае фактаграфічны і дакументальны характар. У мастацкім творы аб'ектыўная рэчаіснасць перадаецца ў вобразна-абагульненай форме, праз фантазію пісьменніка.

2. У публіцыстычных творах аўтары выражаюць сваю пазіцыю прама і адкрыта, а ў творах мастацкай літаратуры аўтарская пазіцыя звычайна праяўляецца ў складанай і шматпланавай маўленча-кампазіцыйнай структуры твора.

3. У публіцыстычных творах часцей, чым у мастацкай літаратуры, сустракаецца маўленне ад 1-й асобы, што дае магчымасць выявіць сапраўднае аўтарскае «я», калі аўтар прама і адкрыта выражае свае адносіны да зместу

выказвання. У творах мастацкай літаратуры апавяданне ад 1-й асобы – гэта стылізацыя пад «лірычную плынь», аднак «я» апавядальніка не супадае цалкам з аўтарскім «я». Звычайна ў тэкстах мастацкага стылю гаворка вядзецца ад 3-й асобы і радзей ад 2-й.

Моўныя асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю

Лексіка і фразеалогія

1. У публіцыстычных тэкстах выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, хоць ступень іх пашырэння ў публіцыстычных жанрах неаднолькавая. Часцей за ўсё яны сустракаюцца ў нарысах, артыкулах, фельетонах, памфлетах, не так частыя ў выступленнях грамадскіх дзеячаў, дакладах, цалкам адсутнічаюць у матэрыялах, у якіх перадаецца апэратыўная інфармацыя.

2. У пераносным значэнні шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя тэрміны: *атмасфера* (*атмасфера даверу*), *спектакль* (*палітычны спектакль*), *тур* (*чарговы тур перамоў*), *курс* (*новы палітычны курс*).

3. Часта выкарыстоўваецца так званая публіцыстычная фразеалогія, якая дазваляе хутка і дакладна перадаць інфармацыю: *прэзідэнцкая кампанія*, *палітычныя перамены*, *парламенцкая бальніца*, *апазіцыйныя дэпутаты*, *палітычны авангард*, *канстытуцыйнае прага*.

4. Для тэкстаў публіцыстычнага стылю характэрна стандартызацыя моўных сродкаў, звязаная з частай паўтараемасцю вобразных адзінак. Гэта спрыяе ператварэнню апошніх у штамп. Асабліва злоўжываюць моўнымі штампамі аўтары газетных карэспандэнцый, якія надаюць асобным словам нейкае агульнае, няпэўнае, прыблізнае значэнне. У выніку такія словы становяцца як бы «універсальнымі»: *задача*, *проблема*, *паглыбіць*, *забяспечыць*, *мерапрыемства і г.д.* «Звычайна такія «універсальныя» словы спалучаюцца з трафарэтнымі азначэннямі – «прывескамі», таксама пазбаўленымі пэўнага сэнсу: калі *крытыка*, то *рэзкая*; калі *падтрымка*, то *гарачая*; калі *размах*, то *шырокі*; калі *мерапрыемствы*, то *практычныя*; калі *задачи*, то *карэнныя* і г.д. У нас часта віншуюць з *дасягнутымі* поспехамі, разглядаюць *атрыманыя* прапановы, авалодваюць *сапраўдным* масістэрствам, абмяркоўваюць вынікі *праведзеных* выбараў, апладзіруюць *запрошаным* гасцям і г.д., хаця нікому не прыйдзе ў галаву віншаваць з поспехамі, якіх не дасягнулі, разглядаць неатрыманыя прапановы, авалодваць *несапраўдным* майстэрствам, абмяркоўваць вынікі *неправедзеных* выбараў або апладзіраваць гасцям, якіх забыліся запрасіць» [60, с. 39].

5. Найбольш спецыфічнай для публіцыстычнага стылю з’яўляецца грамадска-палітычная лексіка: *рэспубліка*, *парламент*, *канстытуцыя*, *дэмакратыя*, *свабода*, *роўнасць*, *дыктатура*, *рэакцыйны*, *апазіцыйны*.

6. Шырокае выкарыстанне ацэначных слоў і фразеалагізмаў (як са станоўчай, так і з адмоўнай канатацыяй): *гераічны*, *доблесны*, *самаахвярнасць*,

міласэрнасць, мітыngoўшчык, мафія, цынічны, лабіраваць, людзі добрай волі, жоўтая прэса, пятая калона.

Марфалогія

1. Прадуктыўнымі з’яўляюцца адцягненыя назоўнікі на *-асць, -ства, -нне, -енне (-энне)*: *пераемнасць, супрацоўніцтва, утаймаванне, пераўзбраенне, павышэнне.*

2. Шырока ўжываюцца назоўнікі з суфіксамі іншамоўнага паходжання *-ы[j], -ацы[j], -і(ы)зацы[j], -ізм, -шчын*: *індустрыя, ізаляцыя, палярызацыя, механізацыя, калектывізм, штурмаўшчына.*

3. Часта сустракаюцца словы з прыстаўкамі *між-, звыш-, усе-, прыстаўкамі* іншамоўнага паходжання *анты-, контр-, дэз-, пра-*: *міжуніверсітэцкі, звышмагутны, усеагульны, антыфашызм, контрмеры, дэзінтэграцыя, праамерыканскі.*

4. Выкарыстоўваюцца адцягненыя назоўнікі ў форме множнага ліку без абазначэння колькасці: *улады* ‘сукупнасць асоб, надзеленых паўнамоцтвамі ўлады’ (гарадскія ўлады), *свабоды* – са значэннем канкрэтызацыі (палітычныя свабоды).

5. Шырока ўжываюцца дзеясловы заадачнага ладу: *развівайце, беражыце, звярніце ўвагу, давайце задумаемся.*

Сінтаксіс

1. Пашыраны словазлучэнні з назоўнікамі ў форме роднага склону: *выхад з эканамічнага крызісу, рэформа цэн, плюралізм думак, адказ ад ваеннай сілы.*

2. Рытарычнае пытанне (пытальны сказ, які не патрабуе адказу, бо змест яго сцвярдзальны): *Ну ж не думаць пра свабоду?*

3. Паўторы: *Самаспойнасць – гэта адказнасць за свае ўчынкі, гэта пастаянны кантроль і ўлік, самастойнасць – гэта адказнасць за іншых, за слабых і моцных, за сваіх і чужых.*

4. Антытэза (супрацьпастаўленне кантрастных прадметаў, паняццяў, дзеянняў): *Вайна – гора і смерць; Мір – радасць і шчасце.*

5. Інверсія (адметны ад звычайнага парадак сінтаксічных кампанентаў ў сказе, што дазваляе сэнсава выдзеліць асобнае слова): *Краем блакітных азёр завуць Беларусь.*

6. Шырока выкарыстоўваюцца аднасастаўныя сказы ў якасці загалоўкаў, якія надаюць асаблівую экспрэсію публіцыстычным творам: *«Не палепшылі, а пагоршылі», «Ці навучымся лічыць грошы?», «Купляйце беларускае».*

Гутарковы стыль

Гутарковы стыль – сістэма моўных сродкаў, якая абслугоўвае сферу бытавых, вытворчых і г.д. зносін людзей.

Асноўнай формай рэалізацыі гутарковага стылю з’яўляецца вуснае маўленне, хаця можа функцыянаваць і ў пісьмовай форме (неафіцыйная перапіска, запісы на бытавыя тэмы, дзённікі, рэплікі перасанажаў у п’есах і інш.).

Асноўнымі экстралінгвістычнымі прыкметамі, якія абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю, з’яўляюцца спантаннасць (што магчыма толькі пры неафіцыйных адносінах паміж гаворачымі і пры адсутнасці ўстаноўкі на афіцыйнае па характару паведамленне), непасрэднасць і непадрыхтаванасць выступлення.

У залежнасці ад умоў і абставін камунікатыўных зносін вылучаюцца падстылі: гутаркова-афіцыйны і ўласна гутарковы.

Асноўныя маўленчыя якасці гутарковага стылю: вобразнасць, разнастайнасць, эліптычнасць, экспрэсіўнасць, а таксама інтанацыя, жэсты, міміка.

У гутарковым стылі нормы свядома не ўстанаўліваюцца і не рэгламентуюцца, аднак яны аўтаматычна ўзнаўляюцца ў маўленні ў выглядзе стандартызаваных моўных сродкаў, што сведчыць аб абмежаванай свабодзе гаворачага будаваць сваё маўленне «як сабе хочацца». Гэта маўленне падпарадкоўваецца строгім заканамернасцям, мае свае правілы і нормы, якія вызначаюцца узусам, г. зн. яны ўмоўныя і маюць характар калектыўнай дамоўленасці.

Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю

Лексіка і фразеалогія

Асноўным лексіка-фразеалагічным фундам гутарковага стылю з’яўляюцца агульнаўжывальныя словы і выразы. Акрамя гэтага шырока выкарыстоўваюцца

1. нелітаратурныя моўныя адзінкі: прастамоўная лексіка, дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы: *дрыхнуць*, *жраць*, *картопля* (бульба), *халасцяк* (парожні рэйс), *задраіць* (шчыльна закрыць), *халтура* (нядобрасумленна выкананая работа), *хвост* (не здадзены ў тэрмін экзамен, залік і пад.);

2. метафары, заснаваныя на пераносе назваў жывёл, птушак, насякомых і іх дзеянняў на чалавека (часта ў адмоўным значэнні): *баран* ‘недалёкі розумам чалавек’, *ліса* ‘хітры чалавек’, *каркаць* ‘гаварыць, прадказваць нешта дрэннае’;

3. стандартныя выразы, звычныя формулы моўнага этыкету: *Будзьце ласкавы!*, *Прабачце!*, *Як справы?*;

4. эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка: *гаварыльня*, *галубок*, *сакатушка*, *дакуменцік*;

5. спецыфічная фразеалогія пры ацэнцы сітуацыі: *развязаці языкі; выскачыў, як Піліп з каня; паводзін асобнага чалавека: наплакаць у камізэльку; чыя б карова мычала, а чыя б і памаўчала; характару і знешняга выгляду людзей: стрэляны варабей, падобны як свіння на лебедзя.*

Марфалогія

1. Выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя формы, якія выражаюць імгненнасць дзеяння: *стук, бразь, шусь, хваць, глядзь, скок, шмыг, бултых.*

2. Пашыраны формы цяперашняга і будучага часу ў значэнні прошлага, формы прошлага і цяперашняга часу ў значэнні будучага: *Дзядзьку ў рыбе шанцавала. Бывала, пострыжні направіць, на шчупакоў нясе і ставіць* (Я.Колас); *Паддасць, бывала, дзядзька руху, пачуўшы холад-завіруху* (Я.Колас); *Так я вам і паверыла! Гэта добра, вядома, калі чалавек не выхваляецца* (М.Лынькоў); *Заўтра ж еду я* (М.Танк).

3. Ужываюцца формы дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні другога: *«Так і прабасцяешся ўсё жыццё панскім сабакам, -- злячў Міхал сваю леснікову службу. – Вартуй чужога, хадзі па чужым, жыві не ў сваёй хаце»* (М.Лужанін); *Асцерагаўся б ты больш, браток* (Я.Брыль).

4. Характэрна тэндэнцыя да скарачэння найменняў, замена шматслоўных найменняў аднаслоўнымі: *заліковая кніжка – залікоўка; хірургічнае addзяленне – хірургія.*

Сінтаксіс

1. Непасрэднасць зносін, непадрыхтаванасць выказвання абумоўліваюць наяўнасць у гэтым стылі простых, няпоўных, эліптычных сказаў.

2. Таксама ўжываюцца складаныя сказы (часцей бяззлучнікавыя), але без адасобленых зваротаў і шматступеннай залежнасці.

3. Адсутнічаюць дзеепрыметныя і дзеепрыслоўныя словазлучэнні.

4. Выкарыстоўваецца адваротны парадак слоў.

5. Пашыраны пыталныя і клічныя сказы.

6. Характэрны далучальныя і парцэляваныя канструкцыі.

7. Выкарыстоўваюцца пабочныя словы і словазлучэнні, устаўныя канструкцыі.

8. Пашыраны плеанастычныя канструкцыі тыпу *сесія пачнецца ў чэрвені месяцы.*

9. Сустрэкаюцца словазлучэнні, блізкія да гіпербалы: *дурань дурнем, лягчэй лёгкага.*

10. Ужываюцца паўторы дзеяслова-выказніка для абазначэння працягласці дзеяння: *ішлі мы ішлі; вучылі мы вучылі.*

11. Характэрны спалучэнні дзеяслова ўзяць і аднолькавай формы іншага дзеяслова са злучнікамі *і, ды, ды і* для ўказання на дзеянне: *Узяў ды і напісаў; Вазьму ды не прыйду.*

12. Адначасовасць абдумвання і вымаўлення пры непасрэдных зносінах прыводзіць да частай перабудовы фразы на хаду. Пры гэтым сказы то перарываюцца, то дапаўняюцца: *Перажываць асабліва не трэба ..., але, калі разабрацца, то...ёсць над чым задумацца, хаця ...*

Стыль мастацкай літаратуры

Стыль мастацкай літаратуры акрамя камунікатыўнай функцыі выконвае яшчэ і спецыфічную, уласцівую толькі яму – эстэтычную функцыю. Менавіта эстэтыка-камунікатыўная функцыя істотна адрознівае стыль мастацкай літаратуры ад іншых.

Галоўная асаблівасць стылю мастацкай літаратуры заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана. «У мастацкім маўленні наглядаецца шырокая і глыбокая метафарычнасць, вобразнасць адзінак розных моўных узроўняў, тут выкарыстоўваюцца багатыя магчымасці сінанімікі, мнагазначнасці, разнастайных стылявых пластоў лексікі. Усе сродкі, у тым ліку нейтральныя, прызначаны служыць тут выражэнню сістэмы вобразаў, паэтычнай думкі мастака» [22, с. 199]. Увогуле, ні ў якім іншым функцыянальным стылі не назіраецца такога глыбокага ўзаемадзеяння ўсіх стылістычных сродкаў. Але ў межах мастацкага твора выкарыстоўваюцца толькі асобныя элементы іншых стыляў, большая іх частка не мае тут шырокага выкарыстання. Больш таго, у стылі мастацкай літаратуры такія элементы функцыянуюць у асобнай, эстэтычнай, функцыі, падпарадкоўваючыся закону эстэтычнай арганізацыі зместу і формы.

Мова мастацкай літаратуры як частка агульналітаратурнай мовы выходзіць за яе межы, адлюстроўваючы нелітаратурныя лексічныя элементы. Так, для стварэння мясцовага каларыту, моўнай характарыстыкі персанажаў, дасягнення экспрэсіі ў стылі мастацкай літаратуры ўжываюцца дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы, прастамоўная лексіка. Выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў з'яўляецца функцыянальна абумоўленым і матываваным, стылістычна апраўданым [2, с. 64]. Ужыванне моўных сродкаў у мастацкай літаратуры падпарадкавана аўтарскай задуме, зместу твора, стварэнню вобраза і ўздзеянню пры дапамозе яго на адрасата. Пісьменнікі ў сваіх творах зыходзяць перш за ўсё з таго, каб дакладна перадаць думкі, пачуцці, праўдзіва раскрыць духоўны свет героя, рэалістычна ўзнавіць мову і вобраз. Аўтарскай задуме, імкненню да мастацкай праўды падпарадкоўваюцца не толькі нарматыўныя факты мовы, але і адхіленні ад агульналітаратурных нормаў. Вядомы расійскі лінгвіст В.У.Вінаградаў адзначаў: «Мова мастацкай літаратуры з уласцівай ёй «устаноўкай на выяўленне» мае законнае права на дэфармацыю, на парушэнне агульналітаратурных нормаў» [6, с. 4]. Але кожнае

адхіленне ад нормы павінна быць апраўдана мэтавай устаноўкай аўтара, кантэкстам твора, ужыванне таго ці іншага моўнага сродку ў мастацкай літаратуры павінна быць эстэтычна матывавана. Калі моўныя элементы, якія знаходзяцца за межамі літаратурнай мовы, выконваюць пэўную функцыянальную нагрузку, іх ужыванне ў мастацкім творы апраўданае.

Адзінства камунікатыўнай і эстэтычнай функцый прадугледжвае, каб мастацкія творы не толькі паведамлялі, расказвалі, неслі інфармацыю, але і ўздзейнічалі на чалавека. Таму ў тэкстах мастацкай літаратуры пашыраны разнастайныя лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя сродкі; шырока выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, заснаваныя на пераносным ужыванні слова, -- тропы (метафара, параўнанне, эпітэт, метанімія, сінекдаха, перыфраз, увасабленне, гіпербала, алегорыя, сімвал, літота, іронія) і сінтаксічныя вобразна-выяўленчыя сродкі (стылістычныя фігуры) – моўныя звароты, якія вылучаюцца своеасаблівай сінтаксічнай будовай і ўзмацняюць выразнасць выказвання (анафара, эпіфара, антытэза, пэдыказ, эліпсіс, інверсія, градацыя, зварот, рытарычнае пытанне) [Больш падрабязна пра тропы і стылістычныя фігуры гл.: 60, сс. 52 – 95].

Стыль мастацкай літаратуры неаднародны, і гэта тлумачыцца тым, што ў яго межах выдзяляюцца тры падстылі: прозаічны, паэтычны і драматургічны. Для кожнага з гэтых падстыляў, у залежнасці ад жанру, характэрны свае моўныя асаблівасці, вывучэннем якіх займаецца асобны раздзел стылістыкі – мова мастацкай літаратуры.

Канфесійны стиль

Канфесійны стиль -- гэта стиль рэлігійнай літаратуры, якая абслугоўвае запатрабаванні вернікаў разнастайных канфесій Беларусі. Канфесійны стиль з даўніх часоў на Беларусі вызначаецца складанасцю і шматпланавасцю. Звязана гэта з традыцыйным поліканфесійным укладам жыцця ў нашай краіне. Гістарычна склалася так, што нацыянальная мова спарадычна выкарыстоўвалася ў рэлігійным жыцці Беларусі. І толькі ў апошнім дзесяцігоддзі XX стагоддзя распачаўся актыўны працэс «беларусізацыі» ў канфесійнай дзейнасці грамадства. У гэты час адраджаецца ідэя перакладу царкоўна-рэлігійных твораў на сучасную беларускую літаратурную мову. Неабходна адзначыць, што перакладам Святога Пісьма на беларускую мову адным з першых пачаў займацца паўтысячы гадоў назад Ф.Скарына. Прыклад Скарыны натхняў многіх наступнікаў, і фактычна да XX стагоддзя не спыняўся, нягледзячы на моцны ўціск як свецкіх, так і духоўных улад, пераклад рэлігійнай літаратуры. І толькі ў XX стагоддзі, але па-за межамі савецкай Беларусі, гэты працэс набыў больш-менш стабільны характар. Напрыклад: «Беларускія набожныя песні» (лацінскі шрыфт) (1926); Стэповіч К. «Голас

душы» (лацінскі шрыфт) (1926); Хрысціянскія духоўныя песні «Божая ліра» (1930); у 1931 г. у Хельсінкі быў выдадзены першы пераклад на сучасную беларускую мову Новага Запавету (пераклалі Антон Луцкевіч і святар-пратэстант Лука Дзекуць-Малей); Паўловіч Сяргей «Свяшчэнная гісторыя Новага Запавету» (Варшава, 1936); у 1939 г. у Вільні выйшла з друку Чатырох'евангелле ў перакладзе ксяндза магістра Вінцэнта Гадлеўскага; у 1973 г. у Нью-Йорку была выдадзена цалкам Біблія ў перакладзе Яна Станкевіча і знаўцы грэчаскай мовы Масея Гітліна; айцец Мікалай (Мацукевіч), першаіерарх Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, пераклаў «Напрастольнае сьвятога Евангелье» (Таронта, 1988); «Евангелле паводле Мацьвея й Марка» было выдадзена ў штаце Мічыган, ЗША, у 1998 г. у перакладзе Міхася Міцкевіча, брата Якуба Коласа і інш. На Беларусі, як мы адзначылі, актыўны пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры распачынаецца ў апошнім дзесяцігоддзі XX стагоддзя. Прыгадаем наступныя пераклады: Евангеллі ў перакладзе Анатоля Клышкі друкаваліся ў 1989-1990 гг. у часопісе «Спадчына»; «Евангелле паводле Матфея» ў складзе грэка-славяна-руска-беларускай тэтраглоты было перастворана Беларускай Біблійнай камісіяй (Экзархат) на чале з Патрыяршым Экзархам усё Беларусі Філарэтам (Мінск, 1991); Васіль Сёмуха пераклаў Новы Завет (Мінск, 1995) і Біблію цалкам (Мінск, 2002); ксёндз Уладзіслаў Чарняўскі пераклаў Новы Завет (Мінск, 1999; 2003) і інш.

Пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры на нацыянальную мову знакавы для кожнага народа, бо сімвалізуе яго духоўнае адраджэнне, і істотны для мовы, бо сведчыць аб існаванні яе ў ролі «асноўнага канала камунікацыі ў грамадстве» [33, с. 270].

Канфесійны стыль найбольш поўна рэалізаваўся ў кнігах Святога Пісьма, якое было і застаецца крыніцай хрысціянскай культуры. Спецыфічнымі асаблівасцямі канфесійнага стылю з'яўляецца абагульненасць, дакладнасць і лагічнасць выкладу. Разнапланавасць рэлігійнай літаратуры асабліва выяўляецца на ўзроўні мовы. Для перакладаў Святога Пісьма характэрна вар'іраванне, што абумоўлена цэлым шэрагам фактараў:

1. аб'ектыўныя фактары:

а) час стварэння і, асабліва калі гэта пачатак мінулага стагоддзя, неўнармаванасць беларускай літаратурнай мовы – пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малей, В. Гадлеўскага;

б) недастатковая распрацаванасць «біблейна-літургічнай разнавіднасці высокага стылю» [63, с. 248] у беларускай літаратурнай мове, якая падштурхнула перакладчыкаў да выкарыстання дыялектызмаў (пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малей, Я. Станкевіча), запазычанняў (пераклады а. Мікалая (Мацукевіча), М. Міцкевіча), словатворчасці (пераклады А. Клышкі, Я. Станкевіча);

в) выбар перакладчыкам варыянту беларускай мовы: наркамаўкі ці тарашкевіцы, якая дапускае большую магчымасць разыходжанняў (пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малея, Я. Станкевіча, а. Мікалая (Мацукевіча), В. Сёмухі, М. Міцкевіча);

2. суб'ектыўныя, індывідуальныя фактары: канфесійная прыналежнасць перакладчыка і таму розныя першакрыніцы – грэчаскі (пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малея, Я. Станкевіча, А. Клышкі, Экзархату), лацінскі (пераклады В. Гадлеўскага, У. Чарняўскага) ці царкоўнаславянскі (пераклады В. Сёмухі, М. Міцкевіча) тэкст.

Некаторыя моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю

1. Спецыфічныя лексіка і словазлучэнні: *дух, Прарок, фарысеі, дэман, д'ябал, анёл, Адзінародны, Сын Чалавечы, Сын Божы, Сыне Бога Усявышняга, Маці Божая, Айцец, Царства Божэ.*

2. Старажытныя геаграфічныя назвы: *Гадарынская зямля, Галілея, Віфсаіда, Назарэт, Капернаум, Ерусалім, межы Магдалінскія, межы Кесарыі Піліпавай.*

3. Наяўнасць звароткаў *Госпадзе, Спасару.*

4. Своеасаблівыя метафарычныя з'явы: *На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Богім. Яно было на пачатку ў Бога: усё празь Яго пачалося, і безь Яго нішто не пачалося з таго, што пачало быць. У ім было жыццё, і жыццё было сьвятлом людзей (1299).*

5. Шырокае выкарыстанне прытчаў: *Пры гэтым сказаў ім прытчу: ніхто ня прышывае латку да старой адзежыны, адарваўшы ад новай адзежыны; а інакш і новую падзярэ, і да старой не падыдзе латка ад новай. І ніхто ня ўлівае маладога віна ў мяхі старыя; а інакш маладое віно парве мяхі, і само выцеча, і мяхі прападуць; а маладое віно трэба ўліваць у мяхі новыя; тады зьберажэцца і тое і другое. І ніхто, піўшы старое віно, не захоча адразу маладога; бо кажа: старое лепшае (1260).*

6. Шырока выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, асабліва метафары: *... і зазьзяла аблічча Ягонае, як сонца, а ўбранне Ягонае стала белае, як сьвятло (1199); І сьведчыў Ян, кажучы: я бачыў Духа, што сыходзіў зь неба, як голуб ... (1300); ..народ, што сядзеў у цемры, убачыў сьвятло вялікае, і усім, хто сядзеў у краіне і цяні сьмерці, зазьзяла сьвятло (1178), І кажа ім: ідзеце за Мною, і Я зраблю вас лаўцамі людзей (1178).*

7. Выкарыстоўваюцца дзеепрыслоўныя звароты як прыкмета кніжнасці: *І Ён, бачачы веру іхнюю, сказаў чалавеку таму: даруюцца табе грахі твае; Ісус, зразумеўшы намыслы іхнія, сказаў ім у адказ: што намышляеце ў сэрцах вашых? (1259).*

8. Характэрна нанізванне простых сказаў і членаў сказа, сродкам сувязі паміж імі з'яўляецца злучнік *і*: *І той адразу ўстаў перад імі, узяў, на чым*

ляжаў, і пайшоў у дом свой, славячы Бога. І жах агарнуў усіх, і славiлі Бога; і, поўныя страху, казалі: дзiвосныя дзеi бачылі мы сёння (1259).

9. Сустракаецца спецыфічны прыём адмаўлення праз адмаўленне: *Ня судзеце, і ня будзеце суджаныя; не асуджайце, і ня будзеце асуджаныя (1262).*

10. Тэксты, як правiла, заканчваюцца словам *Амін (Амiнь)*.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ЛЕКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

У сістэме моўных сродкаў слова адыгрывае асаблівую ролю. Багацце, разнастайнасць лексікі сведчыць аб невычэрпных магчымасцях для перадачы самых вытанчаных адценняў. Слова з'яўляецца надзейным сродкам пазнання ўсіх цудаў свету. Без слоў чалавек не змог бы спасцігнуць сутнасці прадметаў і з'яў рэчаіснасці, успрыняць і асэнсаваць вопыт мінулых пакаленняў, набытых ва ўсіх сферах жыцця і дзейнасці чалавецтва за шматвяковую гісторыю яго існавання, не здолеў бы свае веды і вопыт перадаць нашчадкам, якім суджана ісці далей, адкрываючы і асэнсоўваючы новае, яшчэ нязведанае, неспазнанае. І ўсё гэта зноў адаб'ецца ў слове, бо для таго, што будзе яшчэ адкрыта і вывучана, знойдуцца ў мове новыя словы, якія адлюструюць узровень пазнання людзей на новай ступені развіцця цывілізацыі [24, с. 3]. Вядучая роля слова ў сістэме моўных сродкаў вызначае яго месца ў стылістыцы мовы: слова з'яўляецца асноўнай стылістычнай адзінкай. Лексічная стылістыка вывучае лексічныя сродкі мовы, даючы ацэнку выкарыстання слова ў кантэксце і выпрацоўваючы рэкамендацыі нарматыўнага словаўжывання ў розных функцыянальных стылях.

Выкарыстоўваючы дасягненні сучаснай семасіялогіі, лексічная стылістыка даследуе слова ва ўсёй разнастайнасці сістэмных сувязей, якія існуюць у мове. Слова вывучаецца ў стылістыцы не толькі ў намінацыйнай, але і эстэтычнай функцыі. Такі падыход вылучае на першы план аналіз лексічных выяўленчых сродкаў мовы – тропай. У той жа час асаблівая ўвага звяртаецца на моўную характарыстыку рэіанімаў, амонімаў, паронімаў, антонімаў, якія з'яўляюцца сродкам найбольш дакладнай перадачы інфармацыі. У цэнтры ўвагі лексічнай стылістыкі таксама знаходзяцца словы абмежаванага выкарыстання, ацэнка ўстарэлых слоў і неалагізмаў, аналіз ужывання запазычаных слоў.

Лексічныя выяўленчыя сродкі

Азначэнне тропа

Кожны мастацкі твор -- гэта мысленне вобразамі, якое дасягаецца пры дапамозе тропаў (грэч. *tropos* 'паварот, зварот, вобраз')— слоў, ужытых у пераносным значэнні. Вобразныя сродкі мовы ў літаратуры – ці не самая асноўная яе вартасць. Яны робяць тэкст твора жывапісным, эмацыянальна насычаным, дапамагаюць па-мастацку выразна перадаць найтанчэйшыя адценні думкі і пачуцця. «Ідэал кожнага літаратурнага твора — вобразна-мастацкая мова. Менавіта яна, выяўляючы спецыфіку мастацкіх твораў, з'яўляючыся важным канструктыўным элементам арганізацыі тэксту,

адрознівае паэзію і прозу ад навуковых твораў, дакументальна-канцылярскай перапіскі» [13, с. 93].

У беларускай мастацкай літаратуры троп як сродак вобразнасці — найбольш пашыраная лексіка-семантычная адзінка мовы. Для прыкладу прывядзём урывак з рамана Вячаслава Адамчыка «Чужая бацькаўшчына»:

Нарваўшы змену пагоды, сцішэў, улёгся вецер. І з сівага, трохі жаўтлявага, нахмуранага неба дробнаю маннаю зацэрушыўся снег. Зашоргаў па сухім, сатлелым каля плота лісці, жвіраватым пяском сек па платах і сценах будынкаў. Потым, пагусцеўшы, закурыў, як пытляванаю мукою, лёгкія ўчарсцвелыя сцежкі, насеяўся ў грывы чырванаватай травы, пабяліў на старых, даўно не перакрываных стрэхах карычневы падсушаны мох, абвеяў з аднаго боку тоўстыя камлі дрэў, шарыя з аблушчанаю карою жэрдкі ў плоце.

...Сярод ночы пачало падмарожваць — снег здразеў і сеяўся, як праз сіта, сухі і лёгкі. Ціха асядаў упоцёмку, шапацеў, нібы праз сон.

За ноч патаўсцелі ўсланыя гэтым лёгкім пухам тонкія старыя стрэхі гумнаў і хат. Высокімі ганарыстымі каўпакамі снег сядзеў на рассохлых слупках у плоце, белымі вужамі выкруціўся на тоўстых суках дрэў, пухкаю ватаю начапляўся на калючы дрот, белым вывернутым кажухом накрыў падвязаны куст божсага дрэўца ў гародчыку.

Прыведзены тэкст урыўка метафарычнай мовай, багатай асацыятыўнасцю. Тропы надаюць яму паэтычную яркасць, мастацкую арыгінальнасць пры адлюстраванні, здавалася б, на першы погляд, звычайнай, будзённай з'явы — надыходу зімы.

Як ужо адзначалася, працэс трапеізацыі заснаваны на пераносным значэнні слова, што ўзнікае ў выніку пераносу назвы аднаго прадмета ці з'явы на іншыя на аснове агульнасці іх прымет. Дзякуючы пазіцыі прамое — пераноснае значэнне сілкуецца вобразная энергія тропы.

Паводле ўжывання тропы падзяляюцца на моўныя і маўленчыя.

М о ў н ы я — гэта тропы, якія стала ўжываюцца ў мастацкіх творах, з'яўляюцца тыповымі для многіх майстроў слова. Напрыклад, агульнаўжывальным у беларускім прыгожым пісьменстве з'яўляецца эпітэт, выражаны лексемай *тугі*, да слова *вецер*: *Заплюшчу вочы — з касачамі насустрач любая ідзе, Яе, нібы скульптуру, лепяць **тугія**, сінія вятры.* (С. Грахоўскі) *Алесі прыгануўся ўчарашні вечар з гэтым лядовым і **тугім**, як вада ў рэчцы, ветрам.* (В. Адамчык)

М а ў л е н ч ы я тропы — гэта індывідуальна-аўтарскія семантычныя неалагізмы, якія ўзнікаюць у мове асобнага пісьменніка як вынік свядомага парушэння межаў агульнапрынятай практыкі ўжывання слоў ці выразаў, абумоўленага своеасаблівым бачаннем прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Яны выразна характарызуюць асаблівасці творчай манеры мастакоў слова,

даюць уяўленне аб іх сістэме паэтычнага светаўспрымання: *Зайцамі кладуцца цені на сцяне. Пеніцца сярдзіта бульба, закінае **снежнай заваяй** у чорным сагане.* (М. Танк) *...наладзіць нашу сустрэчу іменна там, пад **арганным** хвалюючым небам.* (Я. Брыль) *Гром басіць, як сярдзіты прараб, **рулетку маланкі** раскручвае.* (Р. Барадулін) Маўленчыя тропы, працэс узнікнення якіх у мастацкай літаратуры няспынны, сведчаць аб эвалюцыі семантыкі слова, а гэта, у сваю чаргу, гаворыць пра тое, што мова жыве, развіваецца.

У беларускіх літаратурных творах сустракаецца нямала слоў і выразаў, якія некалі ўспрымаліся як вобразныя адзінкі, а цяпер у выніку іх шырокага ўжывання (выйшлі за межы паэтычнай мовы) страцілі сваю іншасказальнасць, пераноснасць значэння і асэнсоўваюцца як звычайныя назвы, характарыстыкі прадметаў, паняццяў, дзеянняў, прымет: *нос карабля, падэшва гары, ідзе вясна, чысты як сляза, чорны як сажэ, сырая зямля, ясны дзень, цёмная ноч, крыло самалёта, журавель* (калодзежны) і інш. Паколькі вобразнасць у падобных адзінках мовы «сцерлася», стала фактам гісторыі, іх адносяць да тропай умоўна. У слоўніках яны падаюцца як словы з прамым значэннем, г. зн. без паметы *перан*.

Тропы звычайна ўжываюцца ў мастацкіх і публіцыстычных творах. Характэрны яны для гутарковага і канфесійнага стыляў. У навуковым і афіцыйна-справавым стылях, якія патрабуюць адназначнасці, дакладнасці ў выкладзе думак, тропы ўжываць не пажадана. Але ў навукова-папулярнай літаратуры для больш яркай і дакладнай перадачы фактаў часам выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, якія, як правіла, семантычна празрыстыя, не складаныя для ўспрымання. Празмерная насычанасць у тэксце тропай, іх ускладненасць успрымаецца як праява недасканаласці і безгустоўнасці: *Потым з поўначы падзьмуў густы і стылы восеньскі вецер, неяк адразу напалі кудзелістыя, нізкія, і хоць пакуль што яшчэ без дажджу, але цяжкія ўжо хмары – яны, як рыба на нераст, імкліва цягнулі самі сябе волакамі з-за бору, аж раздзіраючы аб вершаліны свае набраклыя вільгаццю грыбы; Усе з нецярпеннем нечага чакаюць. Плошча – разбушаваны акіян – прыціхла. Але вось распачаўся броўнаўскі рух. Адзін ручай хлынуў у бок трыбуны, а яму насустрач – мора, і ўсё захліснулася, нібы ў прорве.*

Характарыстыка асноўных тропай

Шырокае выкарыстанне тропай у беларускіх літаратурных творах звязана найперш з іх паэтычнай вытанчанасцю, яркай выразнасцю вобразнай характарыстыкі. Структурна-граматычны і семантычны аналіз гэтых сродкаў выразнасці сведчыць пра багацце іх формы і зместу, а таксама пра дасканаласць нашай мовы, якая можа прыгожа і эмацыянальна адлюстравать разнастайныя з’явы рэчаіснасці.

Асноўнымі вобразнымі сродкамі мовы з'яўляюцца параўнанне, эпітэт, метафара, метанімія, сінекдаха, перыфраза, алегорыя, іронія, гіпербала і літота.

МЕТАФАРА

Сярод выяўленчых сродкаў мовы метафара (грэч. *metaphora* ‘перанос’) вылучаецца найперш сваім вобразным багаццем. Пры кампактнасці формы яна звычайна мае глыбокі мастацкі змест. А спецыфіка вобразнага мыслення чалавека такая: чым больш эканомна аформлена ўражанне ад рэчаіснасці, тым больш яркая асацыятыўнасць узнікае ў працэсе яе пазнання.

Метафара — гэта новая семантычная функцыя слова, заснаваная на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі. Такі перанос магчымы з-за падобенства іх знешніх адзнакаў, формаў, уласцівасцяў і г. д.: *Пажоўклых бярозы стаялі над плынню, гарэлі добрым і негарадым агнём, асыпалі часам на траву рэдкія жарынкi лісцяў.* (У. Караткевіч) *Яшчэ не адспявала лета на полі звонкай збазыной.* (А. Астрэйка) *Кам ж над водамі пярэцёнкам узыходзіў месяц малады,— тады глядзелася сасонка ў люстэрка сіняе вады.* (П. Трус)

У залежнасці ад часціны мовы, якая метафарызуецца, метафары падзяляюцца на дзеяслоўныя і назоўніковыя. Найбольш пашыраныя дзесьляўныя метафары: *Дзеці вясёла звiняць галасамі.* (К. Чорны) *Дзень выдаўся ясны, з нізкім асненіем, але прыветным сонцам, што забыталася ў рэдзеньскай сетцы бярозавага веця.* (В. Адамчык)

Назоўніковыя метафары бываюць двух тыпаў: уласна назоўніковыя і генітыўныя (ад лац. *genitivus* – родны склон). Уласна назоўніковыя метафары па структуры аднакампанентныя: *У парках шулы, як салодкі, стаяць у струнку, зухаваты, баішлыкі высокі, шапкі новы, “ура!” гукнуць табе гатовы.* (Я. Колас) *...а ў галаве ўсё пульсавала, білася нейкая жылка, што ўжо не першы раз падточвала сыпкі Імпалеў бераг: нашто вярнуўся ў Верасава. І зашмаргнулася ўсё ў глухім вузле -- а дзе ж дзеўся б.* (В. Адамчык)

Генітыўныя метафары ў беларускай мове ўжываюцца значна шырэй за ўласна назоўніковыя. Гэты троп па структуры двухкампанентны, дзе адно слова, выступаючы ў розных склонавых формах, выражана метафарычным назоўнікам і з'яўляецца сінтаксічна галоўным, а другое — сінтаксічна залежны назоўнік — ужываецца ў родным склоне і мае, як правіла, прамое значэнне: *Раніца яшчэ дыхае начной прахалодай, на полі — асабліва на лагчынах — шызыя астраўкі туману.* (І. Навуменка) *Мне ўяўляецца ростань полем пустым, неабсяжным, а мы на краях процілеглых з табой каласкі ўспамінаў*

старанна збіраем. (Г. Каржанеўская) *За домам вялікі, пераважна
фруктовы, сад, за ім — хустка ўзаранай зямлі.* (У. Караткевіч)

У беларускай мастацкай літаратуры надзвычай шырока
выкарыстоўваецца адзін з відаў метафары — у в а с а б л е н н е
(празапапея). У аснове гэтага тропу — наданне ўласцівасцяў жывых істот
неадушаўлёным прадметам ці адцягненым паняццям: *Лес махае галавою,
дуб, нахмурыўшыся, спіць, вольха шэпча з лешчыною, безразняк кусты
смяшыць.* (Цётка) *Восень шла ў сырм тумане, восень кльпала ўгары,
восень песні пела зрана, восень ныла ўвечары.* (Я. Колас) *Маланкі
нервовымі пальцамі спіны дахаў драпаюць.* (Р. Барадулін)
Генетычна ўвасабленне зыходзіць з анімалістычных уяўленняў
чалавека, яго рэлігійных вераванняў. Гэта самы старажытны троп, у
якім ярка прасочваецца працэс фармавання вобразнага мыслення
чалавека. Для людзей глыбокай даўніны быў характэрны сінкрэтызм
вобразнага і фізіялагічнага асэнсавання рэчаіснасці, які заключаўся ў
тым, што натуралістычнае ўспрыманне рэчыва рэаліі цесна
перапляталася з мастацкай фантазіяй. Са станаўленнем сістэмы
паэтычнага светаўспрымання чалавека ў падобных адзінках мовы істотным
з'яўляецца іх мастацкая функцыя, умоўнасць.

МЕТАНІМІЯ

М е т а н і м і я (грэч. *metonomadzo* ‘пераймаюваць’) – троп,
заснаваны, у адрозненне ад метафары, не на падабенстве, а на сумежнасці
паняццяў: *На дом асадніцкі сярдзіта Глядзелі моўчкі Петрушы
[жыхары вёскі].* (Я. Колас) *На варту ў Верасаве выходзілі па дзве хаты
засаб.* (В. Адамчык) *І гэты тупат, беганіна і нейкая глухая валтузня на
калідоры. Што гэта значыць? Маўчала і наструнана слухала гэтую цішыню на
калідоры, пабавроную валтузню ўся камера.* (В. Адамчык) У гэтых прыкладах
лексемы *Петрушы, хата, камера* складаюць аснову прасторавай метаніміі:
населены пункт, будынак, памяшканне – людзі, якія там знаходзяцца, жывуць.
Дынамічнасць выяўлення патрабуе ад аўтараў скарыстання прыёму
прасторавай сумежнасці, калі паняцце ‘людзі’ асацыюецца з паняццем ‘вёска,
будынак, памяшканне’. Падобныя метаніміі найбольш пашыраныя ў беларускай
літаратурнай мове. Яны выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях і часам зусім
пазбаўлены экспрэсіі: *клас уважліва слухаў настаўніцу; універсітэт праводзіць
дзень адчыненых дзвярэй і г. д.*

Вядомы таксама іншыя тыпы метаніміі:

1) перанос назвы дзеяння на яго вынік: *праца* (з самай раніцы пачынаецца
*праца і гэта выдатная праца – манаграфічнае даследаванне мовы беларускага
народа);*

2) перанос назвы матэрыялу на выраб з яго: *крышталё* – від свінцовага шкла і посуд (*выстаўка крышталю завода “Нёман”*);

3) перанос назвы дзеяння на месца, дзе адбываецца гэтае дзеянне: *пераход* (*пераход вуліцы тут забараняецца і падземны пераход*);

4) перанос назвы аб’екта ведаў на галіну ведаў: *граматыка* (*граматычны лад мовы і навука аб граматычным ладзе*);

5) перанос імя аўтара на яго твор: *чытаць творы Максіма Багдановіча і чытаць Багдановіча*;

6) перанос назвы прыроднай уласцівасці на таго, хто валодае ёю: *тэнар* – высокі мужчынскі голас (*лірычны тэнар*) і спявак з гэтым голасам (*вядомы тэнар*).

Тыпы метанімічных пераносаў разнастайныя, што дае прастор для творчага выкарыстання гэтага тروпа.

Метанімія як сродак выяўленчай выразнасці часцей за ўсё сустракаецца ў мастацкіх творах, дзе яна звычайна ўжываецца для характарыстыкі дзеяння, стану людзей.

Асобны від метаніміі – **антанамасія** (грэч. *antonomasia* ‘перайменаванне’) – троп, заснаваны на ўжыванні ўласных імён у значэнні агульных назоўнікаў: *Усе мяцяжы і паўстанні, усе пятлюры і калчакі, кулацкія бунты і банды крыміналістаў – работа адных рук.* (С. Грахоўскі) *Працы ў зорках – акіяны бязмерны, Важа, што мы здолелі пачаць. Сотні новых Юрыяў і Германаў У калысках ярасна крычаць.* (П. Панчанка) У мове замацавалася выкарыстанне ў пераносным значэнні слоў *донкіхот, донжуан, лавелас і інш.* Некаторыя імёны персанажаў могуць выкарыстоўвацца як выразны сродак мовы: *Мікіта, Зносак, Гарлахвацкі, Зёлкін, Туляга, Сотнікаў і інш.*

Традыцыйна антанамасія папаўняецца за кошт антычнай міфалогіі і літаратуры. Антычныя вобразы шырока ўвайшлі ў мастацкія творы: *Гермес, Гэфест, Праметэй, Мельпамена, Арыядна, Пегас, Муза, Гаргона і інш.* У сучаснай літаратурнай мове вобразнае ўжыванне імён герояў антычнай міфалогіі магчыма часцей за ўсё у гумарыстычных і сатырычных творах. Для прыкладу можна ўзгадаць пародыі М. Скоблы на вершаваныя радкі вядомых аўтараў:

Я б у любой кампаніі закіс –

Ніхто не прапаноўвае пад чарку:

-- Ну годзе прыхарошвацца, Нарцыс, --

Ідзі пад Трыумфальную пад арку!

(Пародыя на вершаваныя радкі С. Адамовіча)

Мяне хапала слава за каўнер,

Хоць я яшчэ не ездзіў на Пегасе.

І лазіў на слупы за мной Гамер,

Калі я быў манцёрам у калгасе.

(Пародыя на вершаваныя радкі Л. Галубовіча)

СІНЕКДАХА

Адным з відаў метаніміі з'яўляецца **с і н е к д а х а** (грэч. *synecdoche* 'суаднесенасць'). Гэты троп заснаваны на ўжыванні назвы часткі замест цэлага, замене множнага ліку адзіночным, агульнага (родавага) прыватным (відавым) і наадварот. Пры гэтым утвараецца прадметная пара, члены якой знаходзяцца ў пэўных колькасных адносінах. Можна адзначыць некалькі выпадкаў такіх адносін:

1) назвы частак цэла чалавека ўжываюцца са значэннем 'чалавек': *Дзве **рукі** ў паласатых рукавах моўчкі забралі міску і лыжку.* (Я. Брыль);

2) адзіночны лік можа ўжывацца замест множнага і наадварот: *Ваявалі. Хацелі выжыць. Каб выжыць, і **немца** білі – ён жа знішчыць усіх хацеў, **немец**.* (Т. Бондар) *Якія толькі стагоддзі цябе не хрысцілі ў сваіх **Дняпрах**, а ты язычнікам так і застаўся. Човен.* (Р. Гарадулін);

3) назва адзення ўжываецца замест назвы чалавека: *А Галыга да **сярмягі** зварачаецца з смяшком: "Ну, што скажа пан музыка, саматужны мой Шапен?"* (Я. Колас) *Паварочваю галіку ў бок паралонавых **куртачак**, але яны ўжо згрудзіліся на лаўцы, зліўшыся ў адну чырвоную пляміну.* (Т. Бондар);

4) назва агульнага (родавага) паняцця пераносіцца на прыватнае (відавое) і наадварот: -- *Дзе ружжо? Падавай яго сюды, мярзавец! – крычыць **начальства** і нагамі тупае.* (Я. Колас) *Вечарамі засаўка тая даволі часта прымаднімалася, і **ўлада** – гер вахман, калі быў цвярозы, зіркаў адтуль на сваіх падначаленых.* (Я. Брыль)

Сінекдаха – экспрэсіўны моўны сродак, які ў пераважнай ступені адлюстроўвае індывідуальнае майстэрства, заўсёды арыгінальны і эфектны.

ПАРАЎНАННЕ

У беларускіх літаратурных творах параўнанне — шырокаўжывальны троп. Гэта адзін з моўных сродкаў, з дапамогай якога дасягаецца трапная характарыстыка якіх-небудзь прадметаў, з'яў ці ствараецца яркі запамінальны вобраз. Параўнанне, у адрозненне ад іншых выяўленчых адзінак, мае больш свабодную спалучальнасць кампанентаў. Такая асаблівасць гэтага тропа дае мастаку слова прастор для творчай ініцыятывы пры вобразнай характарыстыцы таго ці іншага аб'екта. Даследчыкі мовы сведчаць, што параўнанне, удала знойдзенае таленавітым пісьменнікам, здольна не менш

паэтычна, чым метафара, перадаць пачуцці, думкі, перажыванні. Яно дапамагае зрабіць малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным. Галоўнае, каб не была сумніўнай натуральнасць вобразнай характарыстыкі, якую нясе параўнанне, каб троп адпавядаў той ідэйнай задуме, што рэалізуецца пісьменнікам у творы. «Адзіная мэта, з якой павінны ўжывацца параўнанні,— гэта каб невядомое або нябачнае паказаць увачавідкі, не кажучы шмат аб з'яве, адлюстравіць яе яскрава, запамінальна» [62, с. 12].

Параўнанне звычайна заснавана на супастаўленні двух кампанентаў (аб'екта і суб'екта параўнання) па іх падабенстве: *А там за возерам, як струнка, пралегла роўненька чыгунка.* (Я. Колас) *Цяпер ён (Міця) пабег у лезнявіцкі шчытнік -- зірнуць, ці не выскачылі з-пад слізкае кастрыцы жоўценькія, як кветкі, лісіцы.* (В. Адамчык) У прыведзеных прыкладах суб'екты параўнання (словы *чыгунка* і *лісіцы*) збліжаюцца з аб'ектамі (словы *струнка* і *кветкі*) па тым падабенстве, якое выражана словамі *роўненька* і *жоўценькія*. У выніку спалучэння гэтых кампанентаў параўнання ствараецца мастацкі вобраз, які дапамагае больш выразна перадаць змест выказвання.

У залежнасці ад сродкаў сувязі параўнанні падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Найбольш пашыраныя злучнікавыя параўнанні. Яны афармляюцца пры дапамозе злучнікаў *як, нібы, быццам, бы, нібыта, быццам бы, што, чым, як бы* і інш. Злучнікі пры гэтым выконваюць ролю фармальнага паказчыка тропа і выражаюць пэўныя сэнсава-граматычныя адносіны паміж суб'ектамі і аб'ектамі. Напрыклад, параўнанні са злучнікам *як* выражаюць супастаўленне суб'екта і аб'екта на аснове сцвярджальнага характару іх падабенства, г. зн., што катэгарычнасць яго не выклікае сумнення ў свядомасці чытача: *Пад столлю вялізнай залы гучала мяккая, як ручаіна, нягучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова.* (У. Караткевіч) *...бегла вузкая, двум вазам не размінуцца, затрагелая вулачка, засыпаная дрыготкім, як тапалёвы пух, сняжком.* (В. Адамчык) Параўнанні са злучнікам *як* у беларускіх літаратурных творах найбольш ужывальныя. Блізкі па сэнсавым адценні да злучніка *як* у структуры параўнання злучнік *што*. Тропы з гэтым злучнікам таксама сцвярджальнага характару: *Пакрышанае дрэва паляжа на дол цвёрдае, што камень, і белае, як сыр.* (І. Пташнікаў) *Міця ўчуў, як дрогкі, сліз-каваты, што смоўж, холад падкрадваецца і да яго душы.* (В. Адамчык) У мове твораў параўнанні са злучнікам *што* сустракаюцца рэдка.

У параўнаннях са злучнікам *нібы, нібыта, быццам, быццам бы* і інш. выразна не выяўляецца катэгарычнасць падабенства, яно выражаецца з адценнем меркавання, няпэўнасці: *Згусціліся сілы магутных вод, і сыплюцца кроплі дажджу, нібы шрот.* (Я. Журба) *...лісіцкі на дрэвах, абсыпаныя расой, ззялі, быццам зялёныя шкельцы.* (В. Хомчанка) *Дубы былі выносныя, стройныя, бы точаныя.* (Я. Колас)

Сярод бяззлучнікавых параўнанняў часцей сустракаецца творны склон назоўніка (аб'ект параўнання) з пераносным значэннем, які адначасова абазначае якасць дзеяння суб'екта і яго метафарычную характарыстыку. Сродкам сувязі паміж суб'ектам і аб'ектам т в о р н а г а п а р а ў н а н н я выступае дзеяслоў. Назоўнік творнага склону прымыкае да дзеяслова і ў залежнасці ад яго семантыкі стварае вобразную характарыстыку суб'екта параўнання: *І панскі дом з ласіным рогам на Міхася глядзеў **астрогам***. (Я. Колас) *Над вуліцай цёмна-сіняй **дарогай** плыло, усыпанае ядрынымі і мігатліва-калючымі зоркамі, нізкае неба*. (В. Адамчык) Творны параўнання, выконваючы ў сказе ролю акалічнасці, сінанімічны параўнальнаму звароту, таму яго можна замяніць апошнім: *Мяккім **пылком** асеў на твары снег*. (У. Караткевіч) — *снег, **як мяккі пылок**, асеў на твары*.

Адным з тыпаў творнага параўнання, які пашыраны ў мове мастацкай літаратуры, з'яўляецца т в о р н ы а б а р а ч э н н я, пры дапамозе якога вобразная характарыстыка чалавека дасягаецца праз параўнанне з жывой прыродай, часцей з жывёламі і птушкамі: ***Ваўчком** Алёнка пазірае, яе тут Зося абнімае*. (Я. Колас) *Але Камашыла... стаяў ужо за брамкаю. Нарэшце разгледзеўшы Чэсю, узняўся **мядзведзем** і распасцёр рукі*. (В. Адамчык) Творны абарачэння, як і ўвасабленне, — самы старажытны троп, бо ў ім увасобілася такая рыса мыслення нашых продкаў, як татэмізм.

ЭПІТЭТ

Як і папярэднія тропы, эпітэт (грэч. *epitheton* 'прыдатак') таксама валодае высокай мастацкай выяўленчасцю, значна ўзмацняе вобразнасць мовы твора, надае ёй паэтычную непаўторнасць. Эпітэт — гэта азначэнне, якое метафарычна характарызуе, ацэньвае прадметы ці з'явы: *Ночкай зоры **глядзяць залатыя***. (Я. Купала) *Даўно абляцелі дрэвы, даўно стала **жалезнай** гразь на палявых дарогах, а снегу ўсё не было*. (У. Караткевіч)

Функцыі эпітэтаў найчасцей выконваюць:

прыметнікі: *Зялёныя сосны з **медзянымі** стваламі стройна цягнуцца ўвысь*. (В. Іпатава) *Малочна-залацістае святло палілося на цёмную раку*. (Л. Дайнека);

дзеепрыметнікі: *Ігумен выйшаў на мур і ўбачыў проста перад брамай расхрыстанага пана з **ашклянелымі** вачыма*. (У. Караткевіч);

прыслоўі: *Цёмная вада **пяшчотна** казытала шчокі*. (Л. Дайнека);

прыдаткі, выражаныя адзіночнымі назоўнікамі: *Я кожны дзень бяруся за пярэ — і прылятаюць **думы-пчолы***. (К. Буйло)

Да эпітэтаў не адносяцца так званыя лагічныя, бязвобразныя азначэнні, што называюць «такую прымету прадмета, якая адрознівае яго ад іншых, такіх самых прадметаў. Эпітэт жа ацэньвае, характарызуе прадмет, выражае адносіны аўтара да яго» [10, с. 3 — 4]. Напрыклад, у сказе *Па адзін бок дарогі стаялі больш ёлкі, але такія цёмныя і панурыя, што нічога добрага не казалі майму сэрцу* (Я. Колас) слова *цёмныя* ўжыта з прамым значэннем, *панурыя* — з пераносным; значыць, першае — лагічнае азначэнне, другое — эпітэт.

ПЕРЫФРАЗА

П е р ы ф р а з а (грэч. *periphrasis* ‘пераказ’) — апісальны выраз, які вобразна называе і характарызуе прадмет, прымету, дзеянне, што звычайна абазначаюцца адным словам: *Дуж ты, дуб стары, Сын ёякоў сівых!* (Я. Колас) *Спачатку высока-высока ў небе з’яўляюцца ігра, нават адчуваеш — халаднаватыя ўжо! — воблакі, якія ў нас называюць чэрымі коньмі восені.* (Я. Сіпакоў)

Не ўсе перыфразы маюць метафарычны характар, ёсць і такія, у якіх захоўваецца прамое значэнне слоў, што яе ўтвараюць: *горад на Нямізе* (Мінск), *людзі ў белых халатах* (медыкі) і г. д. Такія перыфразы — нявобразныя. Да тропаў адносяцца толькі вобразныя перыфразы, бо ў іх словы ўжываюцца ў пераносным значэнні. У адрозненне ад вобразных перыфразы нявобразныя выконваюць у маўленні не эстэтычную, а сэнсавую функцыю, дапамагаючы аўтару дакладней выказаць думку, падкрэсліць тыя ці іншыя асаблівасці апісваемага прадмета, пазбегнуць паўтораў

Як вобразныя, экспрэсіўныя адзінкі мовы перыфразы шырока выкарыстоўваюцца ў розных стылях. Але пераважная сфера іх ужывання — мастацкая літаратура і публіцыстыка.

У публіцыстычным стылі выкарыстоўваюцца звычайна традыцыйныя ўстойлівыя перыфразы: *сталёвыя магістралі* (чыгунка), *чорнае золата* (нафта), *стэпавы карабель* (камбайн), *блакітныя дарогі* (рэкі), *другі хлеб* (бульба), *беларускае мора* (возера Нарач), *блакітнае паліва* (газ) і інш. Часта перыфразы ўжываюцца ў загаловках газетных артыкулаў, нарысаў: *“Бранявы шчыт Радзімы”* (назва артыкула аб бранятанкавых войсках), *“Апошнія акорды алімпійскай сімфоніі”* (назва артыкула аб апошніх выступленнях удзельнікаў спартыўнай алімпіяды).

У мове мастацкай літаратуры перыфраза — актыўны стылістычны сродак, паказчык эстэтычнага асэнсавання свету. Перыфразы вылучаюць, падкрэсліваюць, характарызуюць пэўную з’яву рэчаіснасці, выяўляюць аўтарскую пазіцыю, дапамагаюць стварыць мастацкі вобраз, выклікаюць у чытача розныя пачуцці. Прыгадаем радкі Я. Брыля: *Калі нарадзілася Любачка і свякроў узялася вучыць маладую матулю, як купаць, спавіваць і карміць, і*

лячыць іх *непадзельнае шчасце*, Жэня ўжо ... называла Іваніху найдаражэйшым словам – маці. Перыфраза *непадзельнае шчасце* перадае замілаванне, пяшчоту сямейнікаў да дзіцяці. Так, К. Чорны ў апавяданні “На парозе вызвалення” дае невялікую пейзажную замалёўку: *Жоўты лісточак прыносіўся ветрам з-над лесу і прыліпаў да земляной глыбы над выбітай нямецкай бомбай ямай. На чорных краях гэтага **землянога калецтва** бялелася парванае карэнне палявых раслін.* Перыфрастычная назва *земляное калецтва* выразна выяўляе індывідуальна-мастацкае бачанне свету, перадае складаную думку: нямецкія бомбы нявечаць усё, нават зямлю [32, с. 7].

У паэзіі сустракаюцца разгорнутыя вобразы-перыфразы. Напрыклад, у вершы В. Зуёнка “Андрэй, Андрэй...” ужыта разгорнутая перыфраза, якая дазволіла аўтару, не ўжываючы слова *могілкі*, выразна намаляваць іх:

*Не сыдуцца жалобныя пагоркі,
І толькі неба – юнае заўжды –
Нахіліцца над намі адвячоркам,
Каб ціха мы ўглядаліся туды.*

*Дзе сейбіты агоралі падтак
І вечны хлеб свой сжыць,
ды не жнуць,
Дзе пад вярхамі соцен зім і летаў
Гадуюць лес,
ды зрубы не кладуць.*

Аднак сустракаюцца выпадкі, калі перыфраза эфектыўна не выконвае сваю стылістычную функцыю. Гэта адбываецца тады, калі створаная аўтарам перыфрастычная назва ў эмацыянальна-экспрэсіўным плане штучная, эстэтычна недасканалая: *жара металалому* (штанга), *жалезная гульня* (цяжкая атлетыка), *музычная скрыня* (піяніна), *уладальнік дошкі і крэйд* (настаўнік), *залаты шчаслівец* (спартсмен, які на спаборніцтвах заваяваў залаты медаль) і інш.

ГІПЕРБАЛА І ЛІТОТА

Г і п е р б а л а (грэч. *hyperbole* ‘перабольшанне’) – вобразны выраз, у якім рэзка перабольшваецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь:

*Рукі мазалямі пакрыты век цэлы.
Мазалёў тых хапіла б, каб усіх гультаяў надзяліць.
Варта абхапіць далонямі кацёл вады зледзянелай –
І кацёл вады закіпіць.*

(А. Наўроцкі)

Л і т о т а (греч. *litotes* ‘прастата’) – вобразны выраз, у якім празмерна змяншаецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь. Літоту яшчэ называюць адваротнай гіпербалай, ці гіпербалай наадварот:

*Сабралі ўраджай.
Хочаш прывезці яго –
Мурашку ў воз запрагай.*

(А. Наўроцкі)

Пры дапамозе гіпербалы і літоты, якія нельга разумець літаральна, аўтары выяўляюць эмацыянальныя (станоўчыя або адмоўныя) адносіны да таго, пра што гавораць. Гэтыя вобразныя сродкі мовы характэрны фальклорным творам, у якіх яны выступаюць як адзін з асноўных стылістычных прыёмаў стварэння характару.

Гіпербала і літота маюць агульную аснову – адхіленне ад аб’ектыўнай колькаснай ацэнкі прадмета, з’явы, якасці. Таму вельмі часта ў іх прысутнічае іронія, бо аўтар і чытач разумеюць, што гэтыя вобразныя сродкі недакладна адлюстроўваюць рэчаіснасць.

Часам гіпербала і літота выкарыстоўваюцца ў творы адначасова. Суладдзе гэтых кантрастных тропаў стварае асаблівы мастацкі эфект: *А потым рапτοўна, неспадзявана моцна рвануў вецер – і абрынулася на зямлю ўсё разам: і цемната, і суцэльная сцяна вады, і сям’я сіняватых ад лютасці маланак, і ўдары грому, ад якіх хацелася сцягнуць у маленькі-маленькі камячок, бо здавалася, што ты толькі адна засталася на ўсім белым свеце.* (А. Жук)

*З камаровым нос сякерку
Сціскае, крэкне, замахвае –
Зробіць пушчу, як талерку,
Свет дрывамі закідае.*

(Ф. Багушэвіч)

ІРОНІЯ

І р о н і я (греч. *eironeia* ‘прытворства, насмешка’) – выраз, у якім прыхаваная насмешка хаваецца за знешняй пачцівасцю выказвання:

*Вясна. Сонца ўзыходзе,
Свеце на зямлі;
Дух збудзіўся ў народзе,--
Усталі, пайшлі...
А ты, браце, спі!..
Спі, на слёзы і на гора
Рукою махай;
Хоць зрабіў бы ты з іх мора,
Але кажы: няхай!*

*Няхай тыя ўставаюць
Рана да зары,
Што свабодачку кахаюць! –
А ты, браце, сні!...*

(Я. Купала)

Выкарыстоўваецца іронія ў многіх жанрах вуснай народнай творчасці – прыказках і прымаўках, загадках, анекдотах, фразеалагічных параўнаннях і інш.: *на чужой старане і рак рыба; ці то свінні елі, ці шляхта напасвалася; весела як рыбцы на кручку; прыйшоўся як вол да карэты.*

У мастацкай літаратуры іронія з'яўляецца асновай многіх сатырычных твораў – эпіграм, пародый, баек і інш. Са злосна-з'едлівым адценнем іронія называецца сарказмам.

АЛЕГОРИЯ

А л е г о р и я (грэч. *allegoria* 'іншасказанне') – мастацкі выраз, у якім абстрактнае паняцце перадаецца праз канкрэтны вобраз. Яшчэ ў старажытнасці быў вядомы шэраг алегарычных вобразаў: *загі* (правасуддзе), *сэрца* (любоў), *крыж* (вера) і г. д. Алегарычныя вобразы пашираны ў фальклорных творах, дзе жывым істотам, з'явам прыроды надаюцца якасці, уласцівыя чалавеку. Напрыклад, хітрасць перадаецца праз вобраз лісы, баязлівасць – праз вобраз зайца, мудрасць – праз вобраз савы, упартасць – праз вобраз асла, працавітасць – праз вобраз каня і г. д. Алегарычны сэнс маюць некаторыя прыказкі і прымаўкі, іншасказальныя выразы: *Найшла каса на камень; Валачыў воўк, навалакуць і гоўка; прыйшла восень* (у значэнні 'наступіла старасць'), *замяло снегам дарогі* ('мінулае не вернецца') і г. д. У мастацкай літаратуры алегорія часта выступае як сродак узмацнення паэтычнай выразнасці, канкрэтызацыі вобразнага мыслення. Такія літаратурныя жанры, як байка, казка, прытча, амаль цалкам пабудаваны на алегорыі (напрыклад, "Казкі жыцця" Я. Коласа і інш.). Разгорнутыя алегарычныя малюнкi характэрны і для сучаснай паэзіі. Напрыклад, у лірычным вершы Р. Барадуліна "Тэст пацвердзіўся" працэс напісання вершаў увасабляецца ў алегарычным вобразе сяўбы:

*З відна да цямна
Ару я даволі
І сею ўволю:
Насенне чорнае,
Белае поле.
Што родзіць не густа –
Мая віна!*

СТЫЛИСТЫЧНЫЯ РЭСУРСЫ ЛЕКСІКІ

ЛЕКСІЧНЫЯ СІНОНІМЫ

Багацце с і н о н і м а ў (грэч. *synonymos* ‘аднайменны’) у мове – паказчык яе развітасці, выразнасці, здольнасці перадаваць найтанчэйшыя рухі думкі, выяўляць самыя складаныя адценні паняццяў, характарыстык пры апісанні прадметаў, з’яў рэчаіснасці, перажыванняў чалавека. Веданне сінанімічнага багацця роднай мовы – неабходная ўмова маўленчай культуры чалавека.

Сінанімія належыць да найважнейшай крыніцы стылістычных лексічных сродкаў. Менавіта сінанімія дае магчымасць выбраць з шэрагу варыянтных лексічных адзінак тую, якая найбольш адпавядае кантэксту. Пра важнасць сінанімаў у мове М. К. Клышка, аўтар “Слоўніка сінанімаў і блізказначных слоў”, гаварыў наступнае: “...геніяльны мастак слова, выдатны знаўца скарбаў роднае мовы Якуб Колас здзівіў мяне адным сказам са свайго апавядання “Недаступны”: “Прабегшы некалькі хат, Арцём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворка заламаў у вулачку і пасучыў іроста да калодзежа”. Дык вось, аказваецца, як вобразна, цікава, неаднастайна можна расказаць пра адну і тую самую з’яву, калі маеш багаты запас слоў, якія блізкія значэннем, якія абмалёўваюць, перадаюць і выяўляюць адценні прыкмет і асаблівасцей тых самых прадметаў або з’яў, іх нясення. І першыя памочнікі тут – сінанімы або словы блізказначныя. Так, выдзеленыя ў Коласавым сказе курсівам дзеясловы перадаюць рух, перадаюць дынамічна, эмацыянальна-экспрэсіўна, так, што і сказу, прозе надаюць адзіны рытм, адпаведнае гучанне, інтанацыю і адначасова ствараюць зржавы малюнак, малюнак імклівага бегу чалавека не па прамой, роўнай лініі, а збешваючы, забягаючы, заварочваючы, заломваючы і г. д.” [19, с. 4].

У сучаснай лінгвістычнай навуцы паняцце сінаніміі разглядаецца неадназначна. Даследчыкі спрачаюцца аб тым, якія словы лічыць сінанімамі, як іх класіфікаваць, якія крытэрыі сінанімічнасці з’яўляюцца вызначальнымі.

Важнейшай умовай сінанімічнасці слоў з’яўляецца іх семантычная блізкасць, а ў іншых выпадках – тоеснасць. У залежнасці ад ступені семантычнай блізкасці сінанімічнасць слоў можа праяўляцца ў большай ці меншай меры. Напрыклад, сінанімічнасць слоў *даверлівы – прастадушны – наіўны* выражана больш ясна, чым слоў *кавалак – кусок – дроб – драбок – крошка – крыха – крышан – абломак – ашчэпак – адшчэпак – уцінак – друзачка*, якія маюць значныя сэнсавыя і стылістычныя адрозненні. Найбольш выражаны характар мае сінанімія пры сэнсавай тоеснасці слоў: *праваніс – арфаграфія, мовазнаўства – лінгвістыка*.

Мнагазначныя словы рэдка супадаюць ва ўсіх значэннях, часцей сінанімічныя адносіны звязваюць асобныя значэнні полісемічных слоў.

Напрыклад, да дзеяслова *адкрыць* (дзверы) сінонімамі з'яўляецца *адчыніць*, у словазлучэнні *адкрыць спрэчкі* – *распачаць, перайсці* (да спрэчак), у словазлучэнні *адкрыць новую планету* – *знайсці, убачыць*.

Каб правільна выбраць той ці іншы сінонім, трэба “разглядаць іх не ізалявана, а ў спалучэнні з іншымі словамі. Спалучальнасць адных сінонімаў можа быць свабодная, другіх – больш-менш абмежаваная. Так, слова *расквасіць* можа спалучацца толькі са словамі *нос і губа*: *расквасіць нос, расквасіць губу; расквасіць вока* сказаць нельга. Сярод сінонімаў да *расквасіць* у дадзеным выпадку трэба выбраць лексему *разбіць*, якая можа спалучацца з даволі шырокім радам слоў: *разбіць вока, разбіць галаву, разбіць калена, разбіць арэх, разбіць шкло, разбіць ільдзіну* і г. д. Значыць, спалучальнасць гэтага слова ў параўнанні са словам *расквасіць* свабодная.

Для правільнага выкарыстання сінонімаў неабходна ўлічваць тое агульнае, што дае падставу звязваць іх па значэнні, а таксама тыя адрозненні, тыя своеасаблівыя адценні ў прадметным значэнні, у эмацыянальнай і стылістычнай афарбоўцы, якія ўласцівы кожнаму з сінонімаў” [56, с. 47].

У якасці сінонімаў да слоў могуць выступаць фраземы. Звычайна фраземы адрозніваюцца ад дамінанты стылістычнай афарбоўкай: *паспешліва* (нейтр.) – *лахі пад пахі* (гутарк.), *маўчаць* (нейтр.) – *трымаць язык за зубамі* (праст.), *аднолькава* (нейтр.) – *адна траса* (вульг.).

Сінанімія – з’ява глыбока нацыянальная і самабытная. Багатая сінаніміка тэкстаў сведчыць пра бязмежныя выяўленчыя магчымасці аўтарскай мовы. Ужыванне сінонімаў вызначаецца рознымі прычынамі і цесна звязана як з моўнай сітуацыяй, так і з ідэя-тэматычнай накіраванасцю твора. Сінонімы дазваляюць выявіць самыя тонкія адценні думкі, робяць мову вобразнай, дзейснай, выразнай.

ТЫПЫ ЛЕКСІЧНЫХ СІНОНІМАЎ

Улічваючы сэнсавыя і стылістычныя адрозненні сінонімаў, іх падзяляюць на некалькі груп.

1. Сінонімы, якія адрозніваюцца адценнем у лексічным значэнні, называюцца с е м а н т ы ч н ы м і (з грэч. *semantikos* ‘які абазначае’), або і д э а г р а ф і ч н ы м і (грэч. *idea* ‘паняцце’, *grapho* ‘пішу’). Сінонімы гэтай групы ўтвараюць сістэму адценняў аднаго паняцця, яны звычайна нейтральныя па эмацыянальна-экспрэсіўных якасцях. Напрыклад: *Раса ззяла, пералівалася, іскрылася, і Верасоўскаму, які глядзеў на ўсё гэта, не падымаючы галавы, праз траву, здавалася, што расінкі, перапоўненыя сонечнымі промнямі, вось зараз, у гэтую ж хвіліну, нібы набухлыя пупышкі ці спелыя іскрынкі, пачнуць лопіцца ад лішкаў святла.* (Я. Сіпакоў) *Ззяла, пералівалася, іскрылася* – семантычныя сінонімы, маюць агульнае значэнне. У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” на падобную сінанімічнасць гэтых слоў указваюць наступныя значэнні: *ззяць*

‘блішчаць, зіхацець, адбіваючы святло, прамяні’; *пералівацца* ‘блішчаць, ззяць, адсвечваць, мяняючы адценні, колеры’; *іскрыцца* ‘ззяць, зіхацець, пералівацца іскрамі’.

2. Сінонімы, якія маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, называюцца **с т ы л і с т ы ч н ы м і**. Да іх адносяцца: а) сінонімы, якія належаць да розных функцыянальных стыляў маўлення: *незвычайны* (нейтр.) – *экзатычны* (кніжн.), *ісці* (нейтр.) – *шыбаваць* (гутарк.); б) сінонімы, якія належаць да аднаго і таго ж функцыянальнага стылю, але маюць розныя эмацыянальныя-экспрэсіўныя адценні: *прастарэкаваць* (гутарк.) ‘расказваць пра пустое, несур’ёзнае’ – *чаўпці* (гутарк., зневаж.) ‘гаварыць недарэчнасці, глупства, бязглуздзіцу’.

Да стылістычных сінонімаў адносяцца **э ў ф е м і з м ы** (грэч. *euphemismos* ‘кажу ветліва’) – словы і спалучэнні слоў, якія ўжываюцца для замены выказаў, што гучаць непрыстойна або выклікаюць непрыемныя ці непажаданыя эмоцыі. Напрыклад, замест *выгнаць* гавораць *напрасіць выйсці*, замест *хлусіць* – *памыляцца*, замест *прайграць* – *уступіць*, замест *спазняцца* – *затрымлівацца*, замест *памерці* – *заснуць*, *пайсці на той свет*, *выбрацца ў вырай*, *аддаць богу душу* і інш.

З’ява, процілеглая эўфемізмам, – **дысфемізмы**; гэта словы, якія ў параўнанні з натуральнымі, нейтральнымі абазначэннямі з’яўляюцца больш вульгарнымі, фамільярнымі, грубымі: *памерці* – *акачурыцца*, *загнуцца*, *апруцянець*, *выпруціцца*; *выпіць* (спртэго) – *клянуць і г.д.*

Стылістычнымі сінонімамі з’яўляюцца запазычаныя словы і раўназначныя ім беларускія. *уражанне* – *эфект*, *узбуджэнне* – *афект*, *заўважаць* – *фіксаваць* і г.д. Пры выкарыстанні падобных слоў перавага павінна аддавацца свайм, пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ў спецыяльных кантэкстах (напрыклад, у навуковых працах) замена запазычанага слова можа прывесці да зніжэння тэрміналагічнага значэння гэтага слова і скажэння сэнсу выказвання. Напрыклад, запазычанае слова *маштаб* не заўсёды можа быць заменена беларускім *велічыня*, бо маштаб – гэта не проста велічыня, а мера, велічыня адносная. *Рысачка* – вузкая палоска, кароткая лінія, а *дэфіс* – кароткая лінія, якая ўжываецца як знак пераносу або аб’яднання слоў.

3. Сінонімы, якія адрозніваюцца і сэнсам, і стылістычнай афарбоўкай, называюцца **с е м а н т ы к а-с т ы л і с т ы ч н ы м і**: ... *верш становіцца колькасцю, і, каб уцалець, яму неабходна бесперапынна **множыцца, тыражыравацца, дубліравацца, рэпрадуцыравацца**, аб’яўляць пра тое, што ён існуе.* (А. Разанаў) Сінонімы *множыцца, тыражыравацца, дубліравацца, рэпрадуцыравацца* адрозніваюцца сэнсам (паказваюць розныя ступені дзеяння) і стылістычнай афарбоўкай (*множыцца* – нейтральны, *тыражыравацца, дубліравацца, рэпрадуцыравацца* – кніжныя).

4. Сінонімы, якія абазначаюць аднолькавыя па сэнсе, стылістычнай афарбоўцы прадметы і паняцці, але адрозніваюцца паходжаннем,

называюцца а б с а л ю т н ы м і (або поўнымі): *сустрэча* – *спатканне*, *асенні* – *восеньскі*, *духмяны* – *пахучы*, *знаць* – *ведаць*, *недзе* – *дзесьці*, *хопіць* – *досыць* – *даволі*. У кніжным стылі крыніцай абсалютных сінонімаў з’яўляюцца запазычаныя словы. Пры гэтым фарміруюцца два віды сінанімічных радоў: а) рады, якія складаюцца толькі з запазычаных слоў: *бегемот* – *гіпапатам*, *іслам* – *мусульманства*, *плебесцыт* – *рэферэндум*, *арэол* – *німб* і інш.; б) рады з уласных і запазычаных слоў: *канчатак* – *флексія*, *назоўнік* – *субстантыў*, *друкарня* – *тыпаграфія*, *заваёўнік* – *агрэсар*, *накід* – *эскіз*, *самадзяржаўе* – *абсалютызм*, *адцягнены* – *абстрактны* і інш.

5. Словы і выразы, якія суадносяцца з пэўным аб’ектам рэчаіснасці толькі ў пэўным кантэксце, маўленчай сітуацыі, называюцца м а ў л е н ч ы м і сінонімамі (або кантэкстуальнымі, сітуацыйнымі, аказіянальнымі, аўтарскімі): *На вуліцы ўжо трохі пасвятлела, хоць хмары яшчэ пагрозліва клубіліся навокал і нехаця, незадаволена, буркліва распаўзаліся ў розныя бакі*. (Я. Сіпакоў) Такія сінонімы выходзяць за рамкі лексіка-семантычнай сістэмы і таму не ўключаюцца ні ў сінанімічныя, ні ў тлумачальныя слоўнікі.

У ролі маўленчых сінонімаў часта выступаюць перыфразы. Напрыклад, слова *сонца* сінанімізуецца з перыфразамі *золатавалосая багіня* (Я. Колас), *жыцця крыніца* (Я. Колас), *зямлі векавечны гадзіннік* (З. Бядуля), *жыватворнае святло* (Т. Хадкевіч).

Маўленчыя сінонімы выяўляюць паняцце метафарычна-вобразна, таму яны шырока выкарыстоўваюцца пісьменнікамі ў мастацкіх і публіцыстычных творах.

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ СІНОНІМАЎ

Галоўная функцыя сінонімаў – найбольш дакладна выяўляць думку. Пры выкарыстанні ў тэксце сінонімы выконваюць разнастайныя стылістычныя функцыі.

1. Функцыя ў д а к л а д н е н н я. Неабходнасць удакладнення выклікаецца тым, што абазначаемы прадмет, з’ява або паняцце з прычыны сваёй шматграннасці не могуць быць рознабакова выражаны адным лексіка-семантычным варыянтам і патрабуюць дадатковай характарыстыкі. Сінонімы, якія дапаўняюць адзін аднаго, дазваляюць больш дакладна выказаць думку: *На вуліцы дождж шархаціць, На вуліцы ціха, ні кроку*. (С. Законнікаў) *Ткачук быў грузны, камлюкаваты чалавек у гамашах і шэрым паношаным гарнітуры з дзвюма ордэнскімі планкамі на грудзях*. (В. Быкаў) *Мне здаецца, кожнаму балюча бачыць некалі ўтаптаную, уезджаную сцежку ці дарогу, па якой хадзіла столькі ног, утравелаю, зарослаю – трава прабіла нават утрамбаваную, бы ток, зямлю*. (Я. Сіпакоў)

2. Функцыя т л у м а ч э н н я: *Чубар адчуваў да абодвух – і да стрыманага, бадай, нават маўклівага Шпакевіча і да балбатлівага, хутчэй*

несвядома языкастага Халадзілава – удзячную адданасць. (І. Чыгрынаў)
Ваўкалак, чалавекавоўк прытуліўся да чорнай шыбы. (М. Скобла)
Незразумелыя для чытача словы, а таксама вузкаспецыяльныя тэрміны ў навукова-папулярнай літаратуры абавязкова тлумачацца сінонімамі.

3. Функцыя з а м я ш ч э н н я. Выкарыстанне сінонімаў з мэтай узаемнага замяшчэння дазваляе пазбегнуць таўталогіі, паўтарэння адных і тых жа слоў у сумежных кантэкстах: *За гавядай аж да ночы Зранку прышчыцца Цімох. Эх, нялёгка за скацінкай! Годам сцягнецца дзянёк.* (Я. Колас) *Неўраджаі некалькі год, халера лютуе, тыфус косіць людзей, гарачкі іх кладуць.* (У. Караткевіч)

4. Функцыя с у п р а ц ь п а с т а ў л е н н я: *Гэта міратворная раскоша прыроды мяне, аднак, ніколі не супакойвала, а толькі гняла і раздражняла.* (В. Быкаў) *Сперш нішто было. Нічога не рабілі, гулялі, дурэлі, апаведалі адзін аднаму пра свае вандроўкі.* (М. Зарэцкі)

5. Функцыя ў з м а ц н е н н я. У эмацыянальным маўленні для ўзмацнення прыкметы, дзеяння выкарыстоўваецца прымем нанізвання сінонімаў, калі словы, якія ўваходзяць у сінанімічны рад, узмацняюць папярэднія, ствараюць градацыю: *Я баяўся наварушыцца, нібыта ад аднаго майго неасцярожнага руху песня магла абарвацца, прapasці, знікнуць* (Б. Сачанка) *Не знойдзецца тое, што прайшло, мінулася і загинула.* (К. Чорны)

6. Функцыя а ц э н к і. Гэта функцыя з’яўляецца асноўнай у стылістычных сінонімах, яна выражае пэўныя адносіны асобы да абазначанага факта. Розная стылёвая замацаванасць маркіраваных лексічных адзінак у мове (высокае, паэтычнае, кніжнае, афіцыйна-дзелавое – вышэй нейтральнага “нуля” і размоўнае, прастамоўнае – ніжэй нейтральнага “нуля”) з’яўляецца асновай адпаведнай станоўчай або адмоўнай ацэнкі абазначаемага [36, с. 237]. Напрыклад, у сінанімічным радзе *выдумляць – ілгаць – хлусіць – плесці – гарадзіць – вярзці* ўсе кампаненты маюць адно і тое ж значэнне ‘гаварыць няпраўду’, але розную эмацыянальна-стылістычную афарбоўку. Сінонімы *выдумляць, ілгаць, хлусіць* з’яўляюцца нейтральнымі, міжстылявымі словамі, а *плесці, гарадзіць, вярзці* – стылістычна зніжанымі, размоўнымі, з адценнем неадабрэння, г. зн. словамі адмоўнай ацэнкі [26, с. 254].

АМОНІМЫ

А м о н і м ы (грэч. *homos* ‘аднолькавы’, *опута* ‘імя’) – словы, якія аднолькава гучаць, але маюць рознае значэнне: *поўдзень* “напрамак свету” і *поўдзень* “сярэдня дна”; *світа* “акружэнне пры знатнай асобе” і *світа* “вопратка”.

Трэба адрозніваць лексічныя амонімы ад амаформ, амафонаў і амографаў.

Л е к с і ч н ы я амонімы – словы адной часціны мовы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем або ва ўсіх уласцівых ім формах (поўныя лексічныя амонімы), або толькі часткова (няпоўныя лексічныя амонімы).

П о ў н ы я амонімы супадаюць ва ўсіх граматычных формах і адрозніваюцца толькі лексічным значэннем: *капа* “куча сена, саломы, складзеная конусам; невялікі стажок” – мае скланавыя формы: *капы, капе, капу, капой, аб капе; копы, коп, копам, копы, копамі, аб копах; капа* “даўнейшая адзінка лічэння: шэсцьдзесят штук чаго-н” – скланяецца аднолькава: *капы, капе, капу, капой, аб капе; копы, коп, копам, копы, копамі, аб копах*.

Н я п о ў н ы я амонімы супадаюць гучаннем і напісаннем не ва ўсіх уласцівых ім граматычных формах: *байка* “жанр літаратуры” і *байка* “тканіна” – не супадаюць у форме множнага ліку; *завод* “прамысловае прадпрыемства” і *завод* “парода (пра жывёл) – не супадаюць у ліку і маюць розныя канчаткі ў родным склоне.

А м а ф о р м ы – словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах той самай або розных часцін мовы: *палоць* і *паліць* (спальваць) – *палю, палі* (агарод) і *палю, палі* (у печы); у іншых формах, у тым ліку і ў інфінітыве, яны адрозніваюцца. Паколькі амаформы ўзнікаюць у выніку супадзення граматычных форм, іх называюць граматычнымі амонімамі.

А м а ф о н ы – словы, якія аднолькава гучаць, але пішуцца па-рознаму (на падставе таго, што амафоны ўзнікаюць як вынік дзейнасці фанетычных законаў, іх часам называюць фанетычнымі амонімамі): *мог -- мох; род – рот, везці – весці, праз – прас, вера – Вера, раман – Раман*.

А м о г р а ф ы – словы, якія аднолькава перадаюцца на пісьме, але ў вымаўленні адрозніваюцца пастаноўкай націску: *раса – раса, атлас – атлас, капаць – капаць*.

Ва ўсіх разнавіднасцях амонімаў закладзены вялікія вобразна-выяўленчыя магчымасці; амонімы нярэдка выкарыстоўваюцца як стылістычны сродак стварэння гучару, каламбураў:

Балада аб клянах
...Зара – крывакая рана.
Дзень будзіць святая справа.
Зірнулі прышэльцы рана:
І што гэта? – Злева, справа
Другі...трэці...пяты...восьмы...
Двухсоты...кляны...
-- Не варожым,
Мы крочым, галіны вось мы
На горле сашчэнім варожым.
І стукае сэрца ў пяты –
Усе супраць іх тут чары:
Кляны, першы...трэці...пяты...

Азёры – з атрутнай чары...
(Р. Барадулін)

Перайманне Амара Хаяма
Спытаўся бог у грэшніка: -- Чаму шмат піў віна?
У гэтым, -- кажа, -- не мая віна.
Сам знаеш, з гліны ты мяне стварыў,
І каб мне не рассыпацца – я піў.
(М. Танк)

Каламбур
З недапісаным раманам
Лес у класікі Раман.
Кажуць, і сыны Рамана
Пішуць той жа ўсё раман.
(Хв. Жычка)

На аснове амонімаў многія аўтары ствараюць дасціпныя дзіцячыя творы:

Наш Ягорка плача горка.
Што яго пабіла горка.
Каб не лезці зноў на горку,
Ён прыдумаў адгаворку.
(В. Вітка)

Карацелькі каламбуры
Наша вострая піла –
Не піла, а пчала.
Не піла, не ела,
Ні разу не прысела.
(Н. Гілевіч)

Васіль
Вёз
Сена
Воз.
Раптам
Рой узняўся
Вос.
(А. Дзеружынскі)

ПАРОНІМЫ

П а р о н і м ы (грэч. *para* ‘каля, побач’, *опута* ‘імя’) – словы са структурным і гукавым падабенствам, але з розным лексічным значэннем:

рухавы ‘жжавы, непаседлівы, лёгкі ў рухах’ (рухавае дзіця) і рухомы ‘здольны рухацца, перамяшчацца’ (рухомы састаў, рухомы націск).

Паранімічныя пары слоў належаць да адной часціны мовы, маюць аднолькавыя граматычныя прыметы і суадносяцца паміж сабою паводле структуры: *дыялект* – *дыялектызм*, *рэальны* – *рэалістычны*, *раманічны* – *рамантычны*. Кампаненты паранімічных пар утвараюць розныя спалучэнні слоў. Напрыклад, назоўнік *факт* мае значэнне ‘сапраўдная падзея, з’ява, выпадак’ і спалучаецца з дзеясловамі *выкласці*, *расказаць*, *успомніць*, з прыметнікамі *цікавы*, *гістарычны*, *эканамічны* і г. д.; *фактар* мае значэнне ‘неабходная ўмова нейкага працэсу, асноўная сіла’ і спалучаецца з назоўнікамі *жыццё*, *рост*, *барацьба*, *дзеянне* і г. д.

Структурным і гукавым падабенствам паронімаў тлумачыцца іх змешванне ў маўленні, што з’яўляецца прычынай лексічных памылак і парушэння сэнсу выказвання. Напрыклад, нярэдка змешваюцца словы: *адменны* – *адметны*, *адрывачны* – *адрывісты*, *эфектыўны* – *эфектыўны*, *балотны* – *балоцісты*, *гліністы* – *гліняны*, *гуманістычны* – *гуманны*, *дзеіны* – *дзеісны*, *запаведны* – *запаветны*, *каменны* – *камяністы*, *карыслівы* – *карысны*, *лясісты* – *лясны*, *паважаны* – *паважлівы*, *пісьменны* – *пісьмовы*, *расаднік* – *расаднік*, *расчапіць* – *расшчапіць*, *расчыніць* – *рашчыніць*, *скарбніца* – *скарбонка*, *тактоўны* – *тактычны*, *тарфянік* – *тарфянішча*, *травяністы* – *травяны*, *тыпавы* – *тыповы*, *цікавы* – *цікаўны*, *чалавечы* – *чалавечны* і інш. Такія памылкі вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Каб пазбегнуць неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі, этымалагічнымі слоўнікамі, а таксама спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.

Паронімы здаўна выкарыстоўваюцца як мастацкі сродак у розных фальклорных, партычных і публіцыстычных жанрах. Яны ляжаць у аснове стылістычнага прыёму, які называецца *п а р а н а м а з і я й* (ад грэч. *para* ‘блізка’ і *onomazo* ‘называю’). Сутнасць гэтага прыёму заключаецца ў свядомым сутыкненні сэнсава і структурна розных слоў, якія маюць знешняе гукавое падабенства, у межах кантэксту для павышэння выразнасці выказвання і мілагучнасці мовы. Напрыклад:

-- *Дуброўка! – Сінявокі прапшчур Сяброўку юную гукаў. І рэха, быццам камень з прапшчы, У Нёмнаў падала рукаў; Граніца. Прамень на халодным штыку граніца; У век няшчаднага лазера спяваць недарэчна лазара. (Р. Барадулін) Сонца праз лісце, Сонца праз лісце – Хораша лес мой зялёны шуміць. Ні пра карыслівасць, Ні пра карыснасць У маладосці не думалі мы. (П. Панчанка)*

АНТОНИМЫ

Словы з процілеглым значэннем называюцца а н т о н і м а м і (грэч. *anti* ‘супраць’, *опута* ‘імя’). Часта яны сустракаюцца ў мастацкай літаратуры, публіцыстыцы, а таксама ў вусна-паэтычнай народнай творчасці. Умелае іх выкарыстанне надае маўленню выразнасць і дакладнасць.

На выкарыстанні антонімаў засноўваецца такі стылістычны прыём, як а н т ы -т э з а (грэч. *antithesis* ‘супрацьпастаўленне’)– супрацьпастаўленне процілеглых (кантрастных) прадметаў, паняццяў, прымет, дзеянняў. Антытэза характэрна прыказкам, прымаўкам: *Чорнае да белага не прышываюць; Багаты беднаму не сябра*; часта выкарыстоўваецца ў загаловках, надаючы ім пэўную экспрэсіўную афарбоўку: “*Блізкае і далёкае*” (зборнік апавяданняў І. Мележа), “*Людзі і д’яблы*” (меладрама К. Крапівы). Сутыкненне процілеглых паняццяў у бліжым кантэксце дае магчымасць выявіць іх адметныя рысы, тым самым узмацніць уражанне:

*Няма шляхоў да самазахавання,
Няма дарог да светазбыцця
У час ліхі ўзаемапалявання
Сіл супрацьлеглых: смерці і жыцця.*

(А. Куляшоў)

Супрацьпастаўляюцца могуць і паняцці, якія лагічна ўзаемавыключаюцца. Прыём, заснаваны на аб’яднанні ў адно цэлае парадаксальных паняццяў, называецца а к с і м а р а н (аксімаран) (грэч. *охуторон* ‘дасціпна-бязглуздае’): *далёкае блізкае, красамоўнае маўчанне, сумныя радасці, гарачы снег, несмяротныя смертнікі, ласкавы бандыт, мілы кат*. Аксімаран – надзвычай экспрэсіўны сродак, таму ён шырока выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры.

Антонімы выкарыстоўваюцца як яркі выразны сродак у мастацкім маўленні. Яны дэмагануюць кантрастна адлюстраваць жыццё, больш рэльефна выявіць асацыяцыі, стварыць на аснове супярэчнасцей цэльны вобраз.

ЛЕКСІКА АБМЕЖАВАНАГА ЎЖЫВАННЯ

ДЫАЛЕКТНЫЯ СЛОВЫ

Словы, якія ўжываюцца на пэўнай тэрыторыі, называюцца д ы я л е к т н ы м і (ад грэч. *dialektos* ‘гаворка’). Яны адрозніваюцца ад літаратурных лексічнымі, фанетычнымі, граматычнымі асаблівасцямі. Дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў творах мастацкай літаратуры з пэўнай стылістычнай, эстэтычнай і інфармацыйнай функцыяй, прынята называць д ы я л е к т ы з м а м і. Словы і выразы з мясцовых гаворак складаюць значную частку размоўна-

бытавой лексікі. Дзякуючы ўмеламу выкарыстанню дыялектызмаў у мастацкім тэксце пісьменнікі ствараюць надзвычай яркую моўную характарыстыку дзеючых асоб, дакладна паказваюць прыналежнасць герояў да пэўнага асяроддзя, узнаўляюць мясцовы побыт, каларыт. У публіцыстычным і навуковым стылях ужыванне дыялектызмаў абмежаванае (пры гэтым абавязкова паралельна прыводзіцца і агульнавядомая назва), увогуле яны не павінны сустракацца ў афіцыйна-справавой мове.

Выкарыстанне ў мастацкай літаратуры сродкаў жывой народнай мовы павінна быць стылістычна апраўданым, вымагацца творчай неабходнасцю, у адваротным выпадку літаратурны твор будзе “засмечаны” вузка абласнымі словамі і выразамі, што зацямяе, абцяжарвае яго змест і мову. Аб неабходнасці крытычна выбіраць словы з жывой народнай мовы гаварылі многія пісьменнікі. Напрыклад, К. Крапіва ў артыкуле “Некаторыя пытанні беларускай мовы” пісаў: “Зусім няма патрэбы ўводзіць дыялектызмы, калі ёсць адпаведныя агульнанародныя словы. Няма патрэбы пісаць, напрыклад, *махнытка*, калі ёсць *галавешка*. У некаторых месцавах на Палессі пэўняў называюць *кабанами*, дык не будзем жа мы пісаць: *кабаны пяюць*, хоць там іменна так і гавораць” [23, с. 509].

Існуюць розныя спосабы “ўвядзення” дыялектызмаў у мастацкі твор.

1. Кантэкстуальны спосаб.

Пры гэтым спосабе значэнне дыялектнага слова выяўляецца ў акружэнні агульнавядомых слоў, падказваецца кантэкстам: *Яўхім апусціў касу ў траву, як бы даў знак, што гаворка скончана. Няма калі тут **растарэкваць** попусту.* (І. Мележ) *Пасля Юрка саскокне на дарогу, падбягае да Смыка і напраўляе хамут, выцягвае грыву з-пад мошарага лямца, адпускае ніжэй **падпінак** – з вяроўкі, увесь у вузлах.* (І. Пташнікаў)

Сэнс дыялектызма можа тлумачыцца пры дапамозе сінонімаў: *Да буслоў у нас адносіліся з нейкай пяшчотнай павагай. Называлі не інакш як **буськамі**.* (Я. Пархута) *Далей, за мостам, вядзе ўбіты след ад машыны. Яго выбілі леспрамгасаўскія прычэпы, іх яшчэ ў Лонве завуць **“чугрэі”**.* (І. Пташнікаў)

Тлумачэнне дыялектнага слова можа набываць характар разгорнутага апісання, пры гэтым яно (тлумачэнне) можа спалучацца з графічным і пунктуацыйным выдзяленнем дыялектызмаў у тэксце:

*Шалясціць **віша** на балотах...*

***Віша** – гэта трава, якую не паспелі скасіць у часе. Перастаяўшы пару, яна ўсыхае і адзваецца пры кожным падзьмуве ветру, як асіны ўлетку. Вецер мяце сухі снег на сухія былінкі, і здаецца, што дзесьці адчышчаюцца ржавыя нажы наждачнаю шкуркаю ці сыпкім жвірам.* (М. Лужанін)

На селішчы нашым – пад павецю, у падстрэшшах, паўз сцяну аж пад самы вільчык – заўсёды ляжалі нарыхтаваныя не на адну зіму, напілаваныя як пад мерку, коланыя, а не...шчапананыя дровы. Складзеныя ў сцірты, або, кажучы

інакш, у **кастры** (назву **касцёр**, ведаю, любяць і берагуць на Міншчыне, дзе Узда, Каменка, іншыя суседнія мястэчкі, вёскі). (Ф. Янкоўскі)

2. Атрыбутыўны спосаб.

Пры гэтым спосабе дыялектызм выконвае ролю прыдатка да агульнаўжывальнага слова: *Завішнюк ішоў паволі сцежкай ля канавы, утоптанай, белай у цемнаце ад пяску-сіпаку*. (І. Пташнікаў) *Зімою дзед Бойка рабіў калядны аб'езд парохвіі, прыязджаў і ў нашу вёску. Зрэшты, не прыязджаў, а прыходзіў, цягнучы за сабою **козачку** – санкі-прычэпы, якія, возячы з лесу бяровенне, падстаўляюць пад верхавіну*. (Я. Брыль)

СПЕЦЫЯЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Д а с п е ц ы я л ь н а й лексікі адносяцца тэрміны і прафесійныя словы.

Т э р м і н ы – гэта назвы спецыяльных заняткаў навукі, тэхнікі і мастацтва. Сярод іх вылучаюцца тэрміны вузкаспецыяльныя (*катыёны, рэзекцыя, дыхатамія*) і агульнаўжывальныя (*навагаін, кандэнсатар, імпульс*). Вузкаспецыяльныя тэрміны ўжываюцца пераважна ў навукавай і навучальнай літаратуры, агульнаўжывальныя – ва ўсіх стылях мовы.

Д а п р а ф е с і й н а й л е к с і к і, або прафесіяналізмаў, адносяцца словы і выразы, якія выкарыстоўваюцца ў розных сферах чалавечай дзейнасці і не сталі агульнаўжывальнымі. Прафесіяналізмы абазначаюць разнастайныя вытворчыя працэсы, прылады працы, вырабы і г. д. У адрозненне ад тэрмінаў, прафесіяналізмы ўспрымаюцца як “паўафіцыйныя” словы, што не маюць строга навуковага характару. Напрыклад, у вусным маўленні бытуюць наступныя прафесіяналізмы: *дворнік* (шклоачышчальнік), *халасцяк* (парожні рэйс) – у мове шафёраў; *камбуз* (кухня на судне), *кок* (повар), *задраіць* (шчыльна закрыць) – у мове матросаў; *паласа* (набраная або надрукаваная старонка тэксту), *падвал* (ніжняя частка газетнага ліста, а таксама артыкул, змешчаны ў гэтым месцы), *шапка* (агульны загаловак для некалькіх газетных заметак) – у мове друкароў, газетчыкаў.

Асобна вылучаюцца прафесійна-жаргонныя словы, якія маюць зніжаную экспрэсіўную афарбоўку. Напрыклад, маракі ўжываюць слова *сабака* ў значэнні “начная вахта”, газетчыкі – *ляп* “памылка”, *закурсівіць* “выдзеліць курсівам”, інжынеры – *ябеднік* “самазапісваючы прыбор”.

Дзякуючы сваёй эмацыянальнай выразнасці прафесіяналізмы праз гутарковую мову пранікаюць у літаратурны ўжытак, дзе выступаюць звычайна як размоўныя, экспрэсіўныя эквіваленты тэрмінаў.

Спецыяльная лексіка шырока выкарыстоўваецца пісьменнікамі. У мове мастацкіх і публіцыстычных твораў тэрміны і прафесіяналізмы выконваюць пэўныя стылістычныя функцыі: яны могуць ужывацца з мэтай стварэння

спецыфічнага вытворчага каларыту, а таксама індывідуалізацыі мовы асоб, звязаных з пэўнай сферай дзейнасці.

ПРАСТАМОЎНЫЯ СЛОВЫ І ЖАРГАНІЗМЫ

П р а с т а м о ў н ы я словы – гэта стылістычна зніжаныя моўныя адзінкі, якія з’яўляюцца найбольш экспрэсіўнай разнавіднасцю размоўнай лексікі. Прастамоўныя словы часцей маюць адмоўнае значэнне, таму яны ў асноўным характэрны для гутарковага і мастацкага стыляў. У творах мастацкай літаратуры прастамоўная лексіка ўжываецца як сродак моўнай характарыстыкі герояў: – *Але што эта сябра твой? – раптам быццам успомніў Сілка Хрупчык. – Мы во плюгузгаем абы-што, а ён ці то языка не мае, ці на вус матае?* (І. Чыгрынаў) – *Ды толькі трасцу вы яго без здрады зловіце...* (У. Караткевіч) Часта пры дапамозе прастамоўных слоў аўтары выяўляюць зняважлівыя адносіны паміж персанажамі: – *Чаго кешкаеўся, мямлі?! Ану за цапы, патаўпешкі!* (У. Караткевіч)

У склад размоўнай лексікі ўваходзяць таксама ж а р г о н н ы я словы (франц. *jargon*), або ж а р г а н і з м ы – сацыяльная разнавіднасць мовы, якой карыстаюцца групы людзей, аб’яднаных агульнасцю інтарэсаў, звычак, заняткаў, сацыяльнага становішча. Жаргонная лексіка адрозніваецца ад літаратурнай мовы спецыфічнымі словамі, створаных шляхам іх пераасэнсавання, метафарызацыі, фанетычнага скажэння: *тачка* – аўтамашына, *кучкавацца* – збірацца, *блат* – карыслівае знаёмства, *англічанка* – настаўніца англійскай мовы. Існуе жаргон гандляроў, аўтамабілістаў, спартсменаў, студэнтаў, рабочай і школьнай моладзі і г. д. Жаргон з’яўляецца як бы дыялектам пэўнай узроставай групы людзей або “прафесійнай” карпарацыі. Таму жаргоны часта называюць сацыяльнымі дыялектамі (трэба мець на ўвазе, што ў адрозненне ад тэрытарыяльных дыялектаў жаргон не мае сваёй фанетычнай і граматычнай сістэмы).

Своеасаблівым жаргонам карыстаюцца людзі, звязаныя агульнасцю інтарэсаў негатыўнага характару: *халтура* (нядобрасумленна выкананая работа), *налізацца* (напіцца), *свіснуць*, *пазычыць* (украсці), *шырмач* (кішэнны злодзеі), *дзірка* (турма), *вывеска* (твар), *раскалоцца* (прызнацца), *уліпнуць* (трапіць у непрыемнае становішча, папасціся), *завязаць* (перастаць піць, курыць і пад.). З лексікону карцёжнікаў прыйшлі жарганізмы *пас*, *пасаваць*, з лексікі курыльшчыкаў – *бычок* (недакурак, акурак), *сорак* (просьба даць акурак) [26, с. 405].

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца а р г о (франц. *argot* ‘замкнуты, нядзейны’). Арго – гэта мова нізоў грамадства, дэкласаваных груп і крымінальнага асяроддзя: *жабракоў*, *зладзеяў*, *карцёжных шулераў* і г. д. [47, с. 23-24].

Асноўная функцыя аргю – адасобіць, аддзяліць яго носьбітаў ад людзей іншых сфэр дзейнасці. Калі жаргон уяўляе сабой грамадскую забаву, моўную гульню, то “арго, якім карыстаюцца жабракі, зладзеі, вандроўныя гандляры і рамеснікі, служыць сродкам іх прафесійнай дзейнасці, самаабароны і барацьбы супраць астатняй часткі грамадства” [14, с. 119]. Каб ізалявацца ад грамадства, антысацыяльныя элементы выпрацоўвалі спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей. Дасягалася гэта мэтай шляхам скажэння і пераасэнсавання агульнанародных слоў (*вышка* – вышэйшая мера пакарання, *стукач* – даносчык, *сціркі* – ігральныя карты, *маліна* – прытон, *пяро* -- нож), выкарыстання вузкадыялектных слоў (*шмон* – вобыск, *баланда* -- пахлёбка), а таксама шляхам перастаноўкі складоў у словах або дабаўлення да слоў новых элементаў (*чуха* – хачу, *шувакс* – вакса, *шывар* – тавар і інш.).

Узнікненне і распаўсюджанне ў маўленні жарганізмаў – адмоўная з’ява ў жыцці грамадства і развіцці нацыянальнай мовы. Але ў выключных выпадках ужыванне жарганізмаў у літаратурнай мове апраўданае. Жаргонныя і аргатычныя словы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці, таму яны выкарыстоўваюцца ў літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных творах для рэалістычнай характарыстыкі персанажаў, сацыяльнага асяроддзя і пад. Але тым не менш неабходна адмяжоўваць літаратурную мову ад уплыву жарганізмаў, увогуле недапушчальна, каб жаргонная лексіка папулярывалася праз мастацкія ці публіцыстычныя творы.

ПАСІЎНАЯ ЛЕКСІКА

УСТАРЕЛЫЯ СЛОВЫ

Словы, якія перасталі актыўна выкарыстоўвацца ў маўленні, забываюцца не адразу. Пэўны час яны яшчэ зразумелыя носьбітам, хаця падчас зносінаў з людзей не ўзнікае неабходнасці іх ужываць. Такія словы паступова пераходзяць у склад лексікі пасіўнага запасу, яны прыводзяцца ў тлумачальных слоўніках з паметамі *уст.* (устарэлае), *гіст.* (гістарычнае). Іх могуць выкарыстоўваць пісьменнікі для стварэння каларыту пэўнай эпохі, вучоныя-гісторыкі пры апісанні гістарычных фактаў. Але з цягам часу ўстарэлыя словы знікаюць з мовы (такія словы называюць *старажытныя*): *бута* (гонар), *болого* (дабро), *вежды* (аднак), *вжэнуті* (прыехаць), *дондеже* (пакуль, пакуль не), *досде* (цяпер), *занеже* (бо, таму што), *паче* (больш, лепш; акрамя, яшчэ), *потварь* (паклёп) і інш. Некаторыя, наадварот, вяртаюцца ў склад лексікі актыўнага слоўнікавага запасу. Напрыклад, пэўны час не ўжываліся словы *гімназія*, *ліцэй*, *біржа*, *вэксаль*, *дэпартамент* і інш. Сёння яны зноў актыўна выкарыстоўваюцца ў маўленні [11, с. 87].

Устарэлыя словы маюць асабліваю эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, таму яны, безумоўна, не могуць не выклікаць цікавасць з боку стылістыкі.

У складзе ўстарэлай лексікі выдзяляюцца гістарызмы і архаізмы. Да гістарызмаў адносяцца словы, якія зніклі разам з паняццем, якое яны абазначалі: *веча, войт, кальчуга, гарадавы, рэкрут, феадал, шляхціц, парабак* і інш. Гістарызмы могуць быць звязаны як з даўно мінулымі эпохамі, так і падзеямі параўнальна нядаўняга часу, якія сталі фактамі гісторыі. Гэта можна сказаць пра многія саветызмы, што выйшлі з актыўнага ўжытку: *будзёнаўка, губком, камбед, энкаведыст, палітбюро, генсек, партактыў, савецкая ўлада* і інш. Гістарызмы не маюць сінонімаў сярод слоў актыўнага слоўнікавага запасу, яны з'яўляюцца адзінымі найменнямі адпаведных паняццяў.

Гістарызмы ўжываюцца ў сучаснай мове тады, калі ёсць патрэба назваць прадметы і з'явы мінулага. Яны сустракаюцца ў дапаможніках і навуковых працах па гісторыі, а таксама ў мастацкіх творах пра мінулае. У мастацкіх творах яны ўжываюцца для стварэння каларыту эпохі, узнаўлення рэальна-гістарычных абставін і мовы герояў:

Абы вось прыгадаўся Полацк,
І мы – у абдымках даўніны:
На тым шляху, што зваўся *волак*,
На замчышчах каля Дзвіны,
Дзе птушкі крыллем апраналі
Дружыны мёртвыя ўначы,
Дзе шумным *вечам* справавалі,
Як наўгародцы, крывічы...

М. Лужанін

Архаізмы – гэта словы, якія ў працэсе развіцця мовы выйшлі з актыўнага ўжытку і заменены новымі сінанімічнымі адзінкамі. У адрозненне ад гістарызмаў – назваў прадметаў, з'яў, паняццяў, якія зніклі, архаізмы – устарэлыя назвы сучасных прадметаў, з'яў, паняццяў: *чало – лоб, дзясніца – правая рука, лемантар – буквар, каморнік – землемер, палясоўшчык – ляснік* і інш. Сярод архаізмаў асобна вылучаюцца стараславянізмы, якія ў сучаснай літаратурнай мове ўспрымаюцца як водгук высокага стылю і захоўваюць уласцівую ім урачыстую, рытарычную афарбоўку. Многія стараславянскія словазлучэнні біблейскага паходжання ператварыліся ў фразеалагічныя выразы: *альфа і амега, судны дзень, Ноеў каўчэг, плоць ад плоці, косць ад косці, соль зямлі, святая святых*. Гэтыя выразы побач з асобнымі стараславянізмамі шырока ўжываюцца ў публіцыстыцы, навукова-папулярнай літаратуры, мастацкіх творах.

У мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі, пісьменнікі выкарыстоўваюць архаізмы з мэтай надаць твору ўрачыстае, высокае гучанне: *Зальюцца ў грозным перавале свой час аджыўшыя **скрызгалі**, бо новы пішацца закон.* (Я.

Колас) *Калі ж, калі ж ты, родна маці, старонка бедная мая, пачнеш ізноў выводзіць **раці**, да нова збудзішся жыцця?* (Я. Купала)

Устарэлыя словы і выразы ў мастацкай літаратуры могуць набываць іранічную афарбоўку. Асабліва гэта характэрна для гумарыстычна-сатырычных твораў:

Мяне распяць нялёгка на крыжы,
Я – чалавек, а не які Ісус там.

К. Жук, з кн. “Зямная ноша”

Да д’ябла ганарары, тыражы,
Харэі, амфібрахіі і строфы!
Жадаю быць распятым на крыжы!
Цягнуць зямную ношу да Галгофы!

(Шаноўны крытык, ты матай на ёс –
Я кінуць вершы цвёрда вырашаю.
Як Ісус,
На тайную вячэру запрашаю...)

З зямной юдолі ў мрох я плыву
У свет інакшы, райскі, каляровы.
Чапляйце мне вятрок на галаву.
Навошта з дзеваў?
Можна і леўровы!

Хутэй у рай! Ва ўлонне хараства!
Здымацьму там амброзію стому.
Я ў вершах насміхаюся з Хрыста.
Анафему давайце, як Талстому!

М. Скобла. Пародыя “Зварот да свяцейшага
Сіноду”

НЕАЛАГІЗМЫ

Н е а л а г і з м а м і называюцца словы, якія называюць новыя паняцці з розных галін дзейнасці чалавека і маюць адценне навізны і свежасці.

У перыяды найбольшай актыўнасці грамадска-палітычнага і культурнага жыцця нацыі колькасць новых слоў асабліва павялічваецца. Для мовы гэты працэс заканамерны і бесперапынны. Калі неалагізм адпавядае законам мовы, а з’ява, якую гэта слова называе, -- жывая, то новае слова замацоўваецца ў мове. З цягам часу гэтае слова становіцца агульнаўжывальным, атрымлівае шырокае распаўсюджанне і губляе адценне навізны. Хуткаму засваенню неалагізмаў і замацаванню іх ва ўсіх стылях мовы садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі.

Новымі словамі трэба карыстацца вельмі асцярожна і толькі ў тых выпадках, калі наяўнымі сродкамі мовы абазначыць тое ці іншае новае паняцце або адценне значэння немагчыма. Стылістычная ацэнка неалагізма заключаецца ў тым, каб высветліць, наколькі выразна ўспрымаецца яго навізна, незвычайнасць у параўнанні з добра знаёмымі словамі. Увогуле, уласна неалагізмамі можна лічыць толькі тыя словы, навізна і свежасць якіх адчуваюцца ўсімі носьбітамі мовы.

У залежнасці ад сродкаў утварэння вылучаюць неалагізмы лексічныя і семантычныя. Лексічныя неалагізмы – гэта новыя словы, якія з’явіліся ў мове толькі што ці зусім нядаўна для абазначэння новых прадметаў, з’яў, паняццяў і навізна якіх адчуваецца носьбітамі мовы як у форме, так і ў значэнні гэтых слоў. Лексічнымі неалагізмамі 90-х гадоў XX стагоддзя з’яўляюцца, напрыклад, такія словы, як *брокер* ‘пасрэднік пры якіх-небудзь здзелках’, *менеджэр* ‘вопытны спецыяліст па арганізацыі кіравання вытворчасцю ці іншымі сферамі дзейнасці’, *еўра* ‘еўрапейская грашовая адзінка’, *АМАП* ‘атрад міліцыі асобага прызначэння’.

Семантычныя неалагізмы – гэта новыя значэнні, якія развіваюцца ў семантыцы вядомых слоў: *абвал* ‘падзенне курсу нацыянальнай валюты’, *круты* ‘хлопец, матыў, сюжэт і пад.’, *чотнік* ‘дробны гандляр імпартнымі таварамі, якія прывозіць з-за мяжы’.

У стылістычных адносінах неалагізмы дзеляцца на дзве групы – намінацыйныя і стылістычныя. Намінацыйныя неалагізмы выконваюць у мове функцыю абазначэння. Яны ўжываюцца як назвы новых паняццяў і звычайна не маюць сінонімаў. Стылістычныя неалагізмы – яркія экспрэсіўны сродак, яны маюць станоўчую або адмоўную афарбоўку: *тусоўка* “эстрадная тусоўка і пад.”, *круты* “крутыя грэшы, падзеі і пад.”

Неалагізмы – складанаскарочаныя словы і абрэвіятуры – пажадана ўжываць толькі добра знаёмыя і зразумелыя. У друку часта выкарыстоўваюцца надуманыя, штучныя ўтварэнні, зразумець якія цяжка без дадатковай расшыфравкі. *М Т Ю Г выехаў на гастролі ў Гомель; Г а л а в а д з е н ь у нас вельмі ўшчыльніўся*. Цяжка здагадацца, што *М Т Ю Г* – гэта Мінскі тэатр юнага гледача. Што да слова *галавадзень*, то яно не толькі незразумелае, але і двухсэнсоўнае, непрыгожае.

Ад неалагізмаў, якія створаны па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, неабходна адрозніваць лексічныя наватворы, прыдуманых пісьменнікамі, вучонымі, грамадскімі дзеячамі з мэтай павышэння мастацкай выразнасці і вобразнасці выказвання. Такія наватворы называюць *а к а з і я н а л ь н ы м і* словамі, або *а к а з і я н а л і з м а м і* (ад лац. *occasio* ‘выпадак’) (падобныя словы маюць і іншыя назвы: аўтарскія, індывідуальна-стылістычныя, аднаразовыя, паэтычныя і інш.).

Вялікімі майстрамі аказіянальных слоў былі класікі беларускай літаратуры: *небазор, вечнабыт, мазольнік, прасветач, праяснасць, нязгледны,*

прагледзіста, крыліцца, скурганіць (Я. Купала), *жаўтацвецень, светазор, вольнаплынны, іскраззяны, мнагалучны, срэбразвонны, шаўкарунны, цемнакрыліць* (Я. Колас), *адлюстроўваць, мілагучны, мэтазгодны, дабрабыт, ажыццяўленне* (У. Дубоўка), *вершаруб, адумыславаты, небасяжны, блакітнець* (М. Танк) і інш. Некаторыя з аказіяналізмаў сталі здабыткам агульнанароднай мовы, а “гэта з’яўляецца яскравым сведчаннем таго, што аўтарская словатворчасць – адна з крыніц узбагачэння лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы” [58, с. 16]. Большасць аўтарскіх наватвораў, ужытых у канкрэтным кантэксце з пэўнай стылістычнай мэтай, не ўзнаўлялася ні самімі аўтарамі, ні іншымі пісьменнікамі, ні звычайнымі носьбітамі мовы. Таму аўтарскія неалагізмы не ўключаюцца ў слоўнікі агульнага карыстання. Але “не варта думаць, што аказіяналізмы – гэта нейкія непаўнацэнныя або сапсаваныя словы. Не, гэта словы сапраўдныя, і нават больш патрэбныя ў пэўным кантэксце, больш насычаныя па сэнсе і эмацыянальнай нагрузцы, чым звычайныя агульнаўжывальныя словы. Але спецыфіка іх заключаецца ў тым, што, абслугоўваючы пэўны кантэкст, прыватны выпадак, моўную сітуацыю, яны не прэтэндуюць на тое, каб замацавацца ў мове увайсці ў агульнае ўжыванне” [30, с. 65].

ЗАПАЗЫЧАНАЯ ЛЕКСІКА

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучаюцца словы, запазычаныя з іншых моў. Засваенне іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. Запазычаныя словы прыходзяць у мову як новыя разам з новымі рэаліямі і паняццямі, радзей – як сінонімы да вядомых слоў.

У канцы 80-х – 90-я гады ХХ стагоддзя ў сувязі са зменамі ў грамадстве ў беларускую мову прыйшло шмат запазычаных слоў, звязаных з палітычнай сферай жыцця: *прэзідэнт, парламент, спікер, электарат, кансэнсус, інаўгурацыя, імпічмент, легітымны і г. д.*; навукай і тэхнікай: *камп’ютэр, дысплей, файл, драйвер, мадэм, маніторынг, факс, пейджэр, плеер і г. д.*; фінансава-камерцыйнай дзейнасцю: *бартэр, брокер, дылер, інвестыцыя, канверсія, спонсар, холдынг і г. д.*; культурай: *шоумен, хіт, дайджэст, бестселер, вестэрн і г. д.*; бытам: *гамбургер, чызбургер, спрайт, маркетынг, супермаркет, шопінг, кока і г. д.*

У літаратурных тэкстах запазычаная лексіка выконвае як намінацыйную, так і стылістычную функцыю. Назвы нацыянальных прадметаў і з’яў, якія характарызуюць быт іншых народаў і не ўласцівыя для нашай рэчаіснасці, прынята называць *экзатычнай* лексікай. Экзатызмамі ў беларускай мове з’яўляюцца такія, напрыклад, словы як *абвер, бундэстаг, баўэр, вермахт, рэйх, пфенінг, фрау, фюрэр, шпэк* – звязаныя з жыццём Германіі; *дэндзі, лорд, лэдзі,*

мілорд, мілэдзі, сэр, спікер, шылінг – з жыццём Англіі; айран, арык, аул, кішміш, курултай, чайхана – з жыццём і бытам цюркскіх народаў і г. д.: Будзь праклята, чорнае ўчора!.. Клічуць заўтра тугія **тамтамы**... І спавіта Афрыка чорная Белым **сары**, нібы бінтамі... (Г. Бураўкін) Нас атакуюць гандляры малыя: “**Хурма! Лаваш! Купіце кішміша!**” (П. Панчанка)

Разнастайную функцыю выконваюць в а р в а р ы з м ы (ад лац. *barbarus* ‘чужаземны’) – словы іншамоўнага паходжання, якія цалкам не асвоены нашай мовай (часам ўводзяцца ў беларускі тэкст у іншамоўным напісанні) і ўжыванне якіх носіць індывідуальны характар. У адрозненне ад экзатызмаў большасць варварызмаў абазначае паняцці, што маюць у беларускай мове найменні. У творах пэўная частка варварызмаў тлумачыцца ў падрадкавых аўтарскіх заўвагах, сэнс іншых раскрываецца ў кантэксце, а некаторыя, найбольш вядомыя, зусім не тлумачацца: *І было б акэй, ды ля вакзала ты з Масквы сяржанта напаткала*. (В. Шніп) *Ну так, цяпер я экспанат. Але, калі хтосьці з вас скажа: “Sic transit Gloria mundi”* (Так мінаецца зямная слава (лац.), я запярэчу. Хіба рацыя наракаць мне на свой лёс? (У. Арлоў)

Маўленне, насычанае варварызмамі, называецца м а к а р а н і ч н ы м (тэрмін “макаранічны” паходзіць з італ. *prosa maccheronica* – жартоўныя ці сатырычныя вершы, тэкст якіх перасыпаны запазычанымі словамі ці словамі, складзенымі на замежны манер). Звычайна ў творах макаранічнае маўленне ўжываецца для стварэння камічнага эфекту:

З а х о д н і в у ч о н ы. *Паніске імен і назвіско?*

Я н к а. *Янка Здольнік, пане вучоны.*

З а х о д н і в у ч о н ы (запісваючы ў нататкі, голасна). *Януш Здольніцкі. Незаводне тып Выходне-Крэсцова поляка з немалон дозон крві познаньско-гуральскей. Людносць абэцце розкшэвя сень на две галэнзі родовэ: племен бялорусінув і племен тэс бялорусінув з походзэння рэнэгатув і дэгенэратув. Мова ойчыста – эгульно-польска, незвычайне удосконалена, ено з велькон домешкон незрозумялых слув.* (Я. Купала)

ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Стылістычная афарбоўка фразеалагізмаў

Фразеалагізмы ўзнікаюць для выражэння разнастайных мадальных ацэнак і адносін да выказвання. У сэнсавай структуры фраземы прысутнічае стылістычнае значэнне, якое складаецца з двух кампанентаў: 1) функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі, якая паказвае на прыналежнасць да адпаведнага стылю; 2) эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, якая надае выказванню урачыстасць, іранічнасць, жартаўлівасць і іншыя адценні значэння.

Паводле функцыянальна-стылістычнай канатацыі ўстойлівыя адзінкі мовы падзяляюцца на дзве групы: функцыянальна замацаваныя за пэўнымі стылямі і функцыянальна не замацаваныя за канкрэтным стылем. У першай групе вылучаюцца кніжныя, размоўныя і прастамоўныя фраземы. Як зазначае І.Я.Лепешаў, кніжныя фразеалагізмы (іх каля 3%) выкарыстоўваюцца ў публіцыстычным, навуковым і мастацкім стылях [28, с. 204]. У “Слоўніку фразеалагізмаў” І.Я.Лепешава такія фраземы падзяляюцца з паметай *кніжн.*: *пятая калона, калос на гліняных нагах, вежа са слановай косці, вузкае месца, мафусаілаў век, кануць у лету, між (паміж) Сцылай і Харыбдай*.

Самы шырокі стылявы пласт складаюць размоўныя фраземы (67%), якія выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры і бытавых зносінах. У слоўніку І.Я.Лепешава яны маюць памету *разм.*: *сядзець на чамаданах, пахадзіла рука, з месца ў кар’ер, ставіць крыж, хадзіць (стаяць) на задніх лапках, ні дня ні ночы, біць язык аб зубы*.

Да найбольш зніжанай часткі фразеалагізмаў адносяцца прастамоўныя (каля 12 %), якія найчасцей ужываюцца ў вусным маўленні і мове персанажаў мастацкай літаратуры. “Слоўнік фразеалагізмаў” падае іх з паметай *прост.*: *заліваць пушку, адчыняць ілбом дзверы, лезці на ражон, ставіць мазгі на месца, трасу з хваробай, вушы развесіўшы, разводзіць тары-бары*.

У галіне фразеалагічнай стылістыкі існуе і такі разрад, як функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы (18%). Ён папаўняецца за кошт кніжных і размоўных фразем. Паняцце функцыянальнай незамацаванасці не атаясамліваецца з паняццем стылістычнай нейтральнасці і міжстылёвасці. Функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы, як правіла, вызначаюцца эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *свет цэлы, жывое слова, ад шчырага сэрца (душы), трымаць сябе ў руках, далёка хадзіць не трэба, уздыхнуць на поўныя грудзі, вастрыць зброю*.

Пры характарыстыцы эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі ўлічваюцца ацэначнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Некаторыя фраземы выражаюць адабрэнне: *брацца за розум, па душы, узыходзячая зорка*, неадабрэнне: *калоць вочы, душа мохам абрасла, корчыць гультая*, іранічнасць: *калені дрыжаць, жабе па калена, ганяць гусей*. Многія фраземы сумяшчаюць

функцыянальна-стылістычную і эмацыянальна-экспрэсійную афарбоўку: *і блізка не стаяў (разм., пагард.), трымаць высока сцяг (кніжн., узнёсл.)*.

Шматзначнасць фразеалагізмаў

Фразеалагізмы могуць мець не адно, а два або радзей – тры-чатыры значэнні, што неабходна ўлічваць пры іх ужыванні. Напрыклад, фразема *не за гарамі (не за гарой)* мае два значэнні: ‘блізка’: *Да змроку дзед ва Урэччы, і дом не за гарой.* (М.Лужанін) і ‘хутка’: *Былыя сябры і самы блізкі з іх, Янка, зараз думаюць, як замацавацца ў якой-небудзь школе – восень не за гарамі.* (Я.Колас) Фразеалагізм *глядзець у рот* замацаваўся ў мове з двума значэннямі: ‘уважліва і лісліва, угодліва слухаць каго-небудзь’: *Жонку ў думках Іван папракаў, што яна так аддана, так шчыра глядзела ў рот перастарэламу жаніху.* (І.Шамякін) і ‘зайздросцячы, уважліва сачыць за тым, хто есць, п’е’: *Прыгожы квас, і прыемна глядзець, як ён булькае... Хто ж небудзь ды вып’е. А Вярункі, Міцкі, Кацкі – у рот глядзець.* (М.Лынькоў) Фразема *на самае (-ыя) годзе* мае тры значэнні: ‘спаўна, як толькі можна (рабіць што-небудзь, дастацца каму-небудзь і пад.)’; ‘вельмі строга (караць, біць і пад.)’; ‘вельмі глыбока (уваліцца, праваліцца куды-небудзь)’. Устойлівая адзінка *ўбірацца ў сілу* ўключае чатыры значэнні: ‘станавіцца больш сталым’; ‘хутка расці, буйна развівацца’; ‘усталёўвацца, умацоўвацца’; ‘умацоўваць сваё становішча’. Для большасці полісемантычных фразем характэрна стылістычная аднароднасць значэнняў, якія з’яўляюцца аднолькавымі як з функцыянальна-стылістычнага, так і з эмацыянальна-экспрэсійнага боку. Так, прыватныя значэнні фразем *вылятаць у трубу, вымотваць жэлы, даваць волю рукам* падаюцца ў “Слоўніку фразеалагізмаў” І.Я.Лепешава з паметамі *разм., неадабр.* Такія паметы сведчаць пра выразны характар устойлівых выразаў.

Сістэмныя адносіны на фразеалагічным узроўні

Вылучаюць фразеалагізмы з аманімічнымі, сінанімічнымі і антанімічнымі адносінамі. Аманімічныя фраземы – гэта моўныя адзінкі, аднолькавыя па сваім кампанентавым складзе і структурнай арганізацыі, якія не маюць ніякай агульнасці ў значэннях і непадобныя па этымалагічных вобразах. Звернемся да выразу *адным словам*, які ў “Слоўніку фразеалагізмаў” І.Я.Лепешава разглядаецца ў розных слоўнікавых артыкулах. У першым – падаецца з паметамі *разм., адабр.* і значэннем ‘добры, варты ва ўсіх адносінах’: *Адным словам хлопец: шляхоцкага заводу, з рызыкай, з усякай далікатнасцяй і ўсё такое.* (Я.Купала) Другі слоўнікавы артыкул фіксуе фразему *адным словам* як

функцыянальна не замацаваную, у значэнні пабочнага слова ‘карацей кажучы, завяршаючы сказанае’: *Адным словам, было над чым задумацца.* (Я.Маўр)

Сінанімічныя адносіны характэрны для розных па гукавым складзе фразеалагізмаў, якія абазначаюць адзін і той жа аб’ект рэчаіснасці. Адрозніваюцца такія фраземы і ў стылістычных адносінах. Напрыклад, выраз *цьма цьмушчая* размоўны, сінанімічныя яму фраземы – *ад пуза* (прастамоўная), *не кот наплакаў*, *у кожнай кішэні па жмені* (размоўныя, жартаўлівыя), *дай божа* (размоўная, з афарбоўкай адабрэння).

Фразеалагічныя антонімы – выразы з палярна супрацьлеглым значэннем: *у роце растае – расце ў роце, не ў сваім розуме – пры сваім розуме, сваімі рукамі – чужымі рукамі, на словах – на справе, з іншага цеста – абое рабое, аднаго крою, аднаго поля ягада, адным лыкам шытыя, адным мірам мазаны, два боты пара.*

Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў у публіцыстычным і маслачкім маўленні

Фразеалагізмы могуць выкарыстоўвацца з пэўнымі стылістычнымі мэтамі ў нязменнай форме і ў трансфармаваным выглядзе. Нязменнае ўжыванне фразем надае аўтарскаму маўленню мяляўнічы, вобразны характар: *Міканора каморнік разоў сорок абкруціць вёскі пальца.* (І.Мележ) *Добра ўвесну маладым і дужым, добра той шчаслівае парой, калі мы кахаем, любім, дружым, калі сталасць, старасць – за гарой.* (С.Дзяргай) *Школа – заветны дом маленства і юнацтва, і ці будзе дарогім, родным ён таму, хто за гады навучання не кінуў пальцам, каб упрыгожыць гэты дом?* (В.Вітка) У маўленні персанажаў фраземы – адзін са сродкаў эмацыянальна-экспрэсіўнай характарыстыкі: *“Чаго ты крычыш? – абазвалася пакрыўджаная буфетчыца. – Я старая жанчына. Бач, які герой з’явіўся. Сам кату на пяту, а распараджаецца.* (К.Чорны) *Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вось толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы.* (Я.Брыль)

Да творчых прыёмаў выкарыстання фразеалагізмаў адносяцца:

1. Змяненне лексічнага складу фраземы пры захаванні яе семантыкі. З мэтай прыстасавання ўстойлівай адзінкі да абмалёўкі адпаведнага вобраза можа замяняцца адзін і больш кампанентаў: -- *Ячень, браце, жаў. Цэлы дзень! Ажно ў вачах жоўта.* (Я.Брыль) Патрабаваннямі кантэксту абумоўлена замена кампанента ў фраземе ў *вачах цёмна*. Слова *жоўта*, набываючы нечаканае семантычнае напаміненне, актуалізуе сэнс устойлівай адзінкі. У фразеалагізма *вынаходзіць веласіпед* ‘гаварыць пра даўно вядомае’ зафіксаваны варыянты: *Дзеля чаго пішуцца дысертацыі, альбо ці доўга яшчэ настаўнік будзе вынаходзіць кола?* (“Настаўніцкая газета”) *Не трэба “выдумляць веласіпед”, бо методыкі інтэграцыі хворых дзяцей у здаровае грамадства існуюць.* (“Звязда”)

У фразему могуць уводзіцца іншыя словы, часцей за ўсё паясняльныя: *Няхай праветрыца, праверыць нашы, як ён кажа, “мышалоўкі”, паспытае мінёрскага хлеба.* (Я.Брыль) *Выгнаная з роднай хаты бядою, яна служыла ў гарадскіх чыноўнікаў і, з горкай працы рук, дапамагала брату-палітвязню.* (Я.Брыль) Азначэнні *мінёрскі, горкая* канкрэтызуюць вобразны сэнс устойлівага выразу.

Для ўзмацнення эмацыянальнасці кантэксту можа скарачацца колькасць кампанентаў фраземы: *Пане, кажу яму, ён ні за што вас, як муху, плясне.* (Я.Брыль) *Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і здаецца, дарэчы было б праваліцца.* (Я.Брыль) Выразы *ні за што, праваліцца* – скарачаныя адзінкі *ні за што ні пра што, праваліцца праз зямлю*.

2. Змяненне сэнсу фраземы пры захаванні сталага лексічнага складу. Гэта адбываецца ў тым выпадку, калі фразеалагізм ужываецца як устойлівы зварот і як свабоднае спалучэнне слоў: *Цяпер усе на вёсцы, абы размова зайшла пра Ганьчынага бацьку, кажуць, што ён сабакам сена косіць. Ганька не можа зразумець, чым сабакам спатрэбілася столькі сена, што бацька так доўга косіць і ўсё не вяртаецца. І наогул, чаму сена – сабакам? У іх вёсцы ні адзін сабака сена не есць.* (А.Васілевіч)

3. Спалучэнне ў адным выразе некалькіх фразеалагізмаў: *Ён адразу ж забіў трывогу ва ўсе званы (“Вожык”)* Выраз *забіць трывогу ва ўсе званы* ўключае фраземы *біць трывогу і зваіць ва ўсе званы*.

МАРФАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Стылістыка словаўтварэння і часцін мовы – адна з састаўных частак стылістыкі беларускай мовы.

Словаўтваральныя сродкі беларускай мовы вылучаюцца яркай стылістычнай афарбоўкай. Гэта абумоўлена развітай сістэмай словаўтварэння, прадуктыўнасцю ацэначных афіксаў, якія надаюць слову разнастайныя экспрэсіўныя адценні, і функцыянальна-стылявой замацаванасцю некаторых словаўтваральных мадэлей.

Стылістычны аналіз словаўтварэння звязаны з асаблівасцямі ўжывання суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі, вызначэннем іх функцыянальнай прыналежнасці і маўленчай экспрэсіі пры стварэнні індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў.

Яркай стылістычнай афарбоўкай вылучаюцца іменныя часціны мовы, у прыватнасці, назоўнікі, прыметнікі і займеннікі.

Пры стылістычным аналізе назоўнікаў найперш звяртаецца ўвага на асаблівасці выкарыстання

- уласных і асабовых імён;
- роду і ліку;
- склонавых формаў;
- а таксама
- актывізацыі сэнсавай нагрузкі назоўнікаў.

Стылістычны падыход да прыметнікаў звязаны з

- аналізам іх функцыянальнай неаднастайнасці;
- характарыстыкай асаблівасцяў выкарыстання формы ступеней параўнання прыметнікаў;
- выяўленнем стылісвай адметнасці кароткай формы прыметнікаў;
- вызначэннем мастацкай ролі прыёму канцэнтрацыі прыметнікаў у тэксце.

Займеннікі як часціна мовы ў стылістычным плане вылучаецца

- строгай функцыянальнай замацаванасцю;
- асаблівасцю актывізацыі выяўленчага патэнцыялу і экспрэсіўнасці ў кантэксце мастацкага твора.

СТЫЛІСТЫКА СЛОВАЎТВАРЭННЯ

Словаўтварэнне ў беларускай мове дзякуючы багаццю разнастайных ацэначных афіксаў з'яўляецца адной з яркіх крыніц маўленчай экспрэсіі.

Стылістыка словаўтварэння назоўнікаў

Найбольшай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай валодаюць суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі назоўнікаў.

Ад назоўнікаў, нейтральных у эмацыянальна-экспрэсіўным плане, шляхам афіксацыі можна ўтварыць словы, якія маюць яркае ацэначнае значэнне. Да такіх адносяцца суфіксы *-эйк-а* (*-ейк-а*), *-к-а*, *-ачк-а*, *-ечк-а*, *-ус-я*, *-аньк-*, *-еньк-а* (*-эньк-а*), *-ынк-а*, *-ушк-а*, *-ык-*, *-ік-*, *-ок-*, *-атк-(-ятк-)*, *-улк-*, *-ц-* з памяншальна-ласкавым значэннем, звычайна з адценнем станоўчай ацэнкі:

Надзейка адняла ад твару насоўку. Вочы былі сухія і калючыя. (П. Васючэнка)

Так, і праўда: непадобны быў *Сымонка* да другіх. (Я. Колас)

І помні, *Ганначка*: ніколі я не забуду аб табе... Спіць *Гануся* ціха-роўна, ружавеюць яе шчокі. (Я. Колас)

Цяпер ён (Целеш) часцей супыняўся і прыслухоўваўся. – Тата, *татачка*... -- шаптала *дзяўчынка*. – Зараз, зараз дойдзем, *дачушка*... -- шаптаў ён у адказ. – Пачакай яшчэ *хвіліначку*, мая родная...

Губы яго бесперастанку шапталі: -- Цішэй *дачушка*, цішэй, мая родная. То немцы шукаюць нас.

Дзяўчынка дрыжала ўсім сваім маленькім худзенькім целам. (І. Шамякін)

Гаворка пойдзе пра каханне... Каторая ж была першая? Няможна казаць, што ёю была тая блagenая васьмікласніца з вострым *тварыкам*, якой Валенты колісь пасабляў несьці *партфелік*, бо там быў толькі ружовы *дымок* кахання". (П. Васючэнка)

Кінулі мы ветру сцежкі-*межанькі*, Пасумнела на старых кутах. (Л. Геніюш)

Сціпа рунь праросламу *зярнятку*.

На таку свой лоб не кволіць цэп.

Сноп засватаў ніву. І спачатку

Пачынае шлях нязводны хлеб. (Р. Барадулін)

Цякуць, каб паўтарыць маленства

І зноў памкнуцца ў свет *рачулкамі*,

З шаленства ўпасці ў паслушэнства,

Змірыцца з рэчышчамі мулкімі. (Р. Барадулін)

Да Пятра *язюленька*

Ў лесе кукавала;

Да шлюбаму *Гануленька*

Весела спявала. (У. Жылка)

Твой лёгка лёс і ў семдзесят гадоў

Святлейшы будзе за граду настурак,

*І пчолы з плачам маладых удоў
Зламаюць **крылцы** аб глухі падмурак.* (Л. Дранько-Майсюк)

Асабліва шырока выкарыстоўваюцца суфіксы з памяншальна-ласкальным адценнем у творах для дзяцей:

*У міску – **Валерку**,
Дзяніску ў талерку
Налівае мама суп
З малака, з аўсяных круп.* (Л. Пранчак)

*Дзед пытаецца ў **Анюткі**:
-- Ты чаго надзьмула **губкі**?
Хто пакрыўдзіў Аню, дзеці?
Адказалі дзеці:
-- Вецер!
Пацягнуў яе за **коску**
І растрос усю прычоску.* (Л. Пранчак)

Памяншальныя суфіксы могуць выражаць і адмоўную функцыю з рознымі экспрэсіўнымі адценнямі – пагарды, знявагі, іроніі і г.д.:

– *Стары жмот! Усю **мазню** сваю прадаў. Нічыіх больш работ не парэкамендаваў.* (І. Шамякін)

*На трэці вечар Надзейка адпавіла яго (Валентага), як зайца, на выхадзе з бібліятэкі. -- Так і ведала, што ты тут сядзіш,-- сказала яна лагодна. – Эх ты, **зубрылка**.* (П. Васючэнка)

– *Што вы спяваеце, смярдзючыя **чалавечкі**? Хто ж вы такія?! – Мы святыя, поп, -- сказаў Рэліваха.* (У. Караткевіч)

*Праўда, самі **сельсозетчыкі** ўдзень былі ў сельсавеце, а нанач (мусіць, да прыходу чырвонасрмейцаў) ішлі ў лес.* (Г. Далідовіч)

*Там у некаторых **дакуменціках** і твой ганаровейшы подпіс пастаўлены: кароткі, з даўжэзным хвостом.* (А. Кулакоўскі)

*Затрымаўся б так гадкоў на сорок –
Быў бы сёння мудры, як і ўсе,
І як той бязгрэшны **пракурорык**,
Што мяне за лацканы трасе.* (Н. Гілевіч)

*Вось “гасцей” бабулі з радасцю прымаюць
І таму, што ўсе свае, а не **начальнічкі**.* (Н. Гілевіч)

Словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі характэрны і для гумарыстычна-сатырычных твораў, у якіх з сарказмам высмейваюцца ці парадзіруюцца рысы характару, манера паводзін і таму падобнае канкрэтных асоб ці літаратурных герояў. Звернемся да літаратурных пародый на творы некаторых аўтараў вядомага беларускага паэта Міхася Скоблы:

Касмічная адысея

Пераступіла космасу парог...
Для вас я сёння абнаўлю ўбор,
Скафандр накрыву яркаю хусцінкай.
Нарэшце заўтра выхад на арбіту
Планеты незнаёмай і чужой.
З. Дудзюк.

Ракетныя равуць рухавікі,
На Байкануры воклічы і кветкі.
Зайздросны шэпт:
-- Дабраліся-такі
І ў космас беларускія паэткі.

Ой, ляцелі гусачкі

Я живу пад сузор'ем Льва.
Плыву супроць плыні Гальфстрыма

Ой, ляцелі гусі...

А маладзік цікаўны, магільнік
Пільнуе вокны паштальёнаў Мані.
В. Аколава.

Ой, ляцелі **гусачкі** на Гальфстрым
Праз Дунай, што сох у чаканні.
А сусед Сцяпан ды нажы гайстрыў,
А нажы былі ад сячкарні...
Ой, пайду я на **зеляненькі** луг,
Ой, пугну **вяночкі** па рэчцы...
Што ў маіх радках ды народны дух –
Пагаджайцеся, не пярэчце!

Разнастайныя экспрэсіўныя адценні як негатыўнай, так і станоўчай ацэнкі выяўляюць суфіксы, якія ўказваюць на асобу:

-- *Во **падлюга**, во **хітрун**. Гэта ж каб назаліць больш, дык ён знарок паставіў вулей пад мой плот... – бурчаў сабе пад нос Саўка.* (Б. Сачанка)

*Мала хто мог зраўняцца ў Крушніках і з Ульянаю. Стала яна такой **весьлухай** і глядзела людзям у вочы так шчыра і светла, што, здавалася, яна ўвесь час цешыцца, любуецца жыццём і налюбавацца ім не можа.* (А. Кулакоўскі)

*Быў у нас адзін **старыкан**, дзядзя Косця мы звалі яго.* (М. Зарэцкі)

*...гляджу, у нашым агародзе Завёўся **аглабельшчык**, бюракрат.* (С. Законнікаў)

*На галіне
Пры даліне
Ліст на дрэве марна гіне:
Ліст зялёны, ды ўмірае.*

*Ліпа, матухна старая,
Ой, сыночка свайго скіне!* (Я. Колас).

Суфікс **-іх-а(-ых-а)** надае прастамоўны характар назоўнікам жаночага роду, якія паходзяць ад уласных і агульных назоўнікаў мужчынскага роду, характарызуе асобу жаночага полу паводле роду заняткаў, сямейнага становішча (асоба жаночага полу называецца па прозвішчы і імені мужа):

Вялікага клопату Якаў не меў, гадуючы іх (сыноў): раніцай Якавіха
высыпала на стол чыгун-вядзёрнік бульбы ў мундзірах, налівала міску малака –
садзіцёся і ешце. (М. Лобан)

– Нешта **Іваніха** зайшла была: “Ну як ты жывеш, маладзіца?” – Жыву, кажу, пакуль дзеці з голаду не павыпручваліся. (М. Лобан)

Фельчарыха як у ваду глянула: на канане, звіўшыся ў тры пагібелі пад шынялём, ляжаў чалавек. (М. Лобан)

Генерал аб нечым перамаўляўся з **генераліхай**. (П. Васючэнка)

– Не разберацёся. Бо ён без мяне нічога вам не скажа! – ужо ўпарта, загараючыся, заявіла **Грыбчыха**. Яна штурхнула мужа. – Што ж ты маўчыш, як язык прыкусіўшы! (І. Мележ)

І загрымеў Лецечка, як, пэўна, больш ненавісны Веры Канстанцінаўне, як
чалавек, прозвішча якога яна ўжо ведала, у кабінет дырэктарыхі. (В. Казько)

Суфіксы -к-, -ц- для абазначэння асобы жаночага полу паводле прафесійнага занятку:

Там сонейка ў поўдзень і мясяц, ўначы, і Нёмнавых хваляў чароўная сіла,
бабуся старэнькая, лён прадучы, латку так моцна кахаць навучыла. (Л. Геніюш)

Тут жа зайшла сюды радзістка Савельева – высокая, светлавалосая, у
зялёнай спадніцы і сімнісцёрцы, падпярзаная салдацкім рэменем... (Г. Далідовіч)

Учора **паштэрка** прынесла яму (Віктару) пісьмо з Мінска, ад былой жонкі. (М. Капыловіч)

Загадчыца даўно не заходзіла ў майстэрню. (М. Капыловіч)

Маладзенькая **прадаўшчыца**, сама яшчэ дзіця, узяла Таліка за ручку і павяла за прылавак. (М. Капыловіч)

-- **Доктарка**,-- пытаецца,-- збрахаў старому Іван ці не? Ці лечыць сонца? (Т. Бондар)

Генеральскі абед губляў абароты. Усё радзей паказвалася **афіцыянтка**, усё менш было працы Валентаму, які пачаў пазяхаць... (П. Васючэнка)

У дзіцячых вершах пра жывёл з дапамогай суфіксаў **-іх-а(-ых-а)**, **-ак-** ці без іх выражаюцца адносіны ён – яна, тым самым дзеці больш дакладна ўяўляюць прадмет гаворкі. Для прыкладу прыгадаем творы для дзяцей Л. Пранчака:

*Раз і двас –
Кіслы квас.*

Двас і трыс –
Хітры ліс.
Трыс – чатырас –
Я ўжо вырас...

Аты – баты,
Кот вусаты.
Люлі – люлі,
Любіць гулі.
З мышанятамі таксама.
Покуль іх **мышыха**-мама
Варыць дзецям суп з аўсянкі, --
Ён гуляе ў даганянкі...

Вучыць азбуку **гусак** –
Задавака і дзівак.
Выхваляецца:
-- Гу-гу,
Я сказаць усё магу...

Некаторыя суфіксы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай надаюць прастамоўны характар выказванню. Да такіх адносяцца суфіксы **-эч-а**, **-ыск-а** і інш.:

Халадэч-а на двары –
Лютч-а на календары. (Л. Пранчак)

Дзёно ўжо тыя ж дні й не тыя,
І я, патрэпаны, не той.
Як жудасна **вятрыска** вые,
Нібы над згубаю маёй. (У. Жылка)

Што быць сляпымі немагчыма,
Цямрэчы трэба нішчыць ловы. (Р. Барадулін)

“А я ж увесь дзянёчак усё гляджу ў твой бок. Хоць і дарогі няма, а я ўсё гляджу. Знаю, што ты толькі тут ісці будзеш. Калі атрымаў, думаю, **пісямко**, то нідзе дзенецца – прыедзіць”. (Я. Сіпакоў)

Суфіксы **-осць-(-асць-)**, **-ств-** надаюць назоўнікам абстрактна-кніжны характар:

...Лук’янскі гаварыў пра мабілізацыю. З першых дзён нямецкай вайны пагналі ў войска, і тымі ж днямі сям’ю выгналі ў **бежанства**. (К. Чорны)

Адзінства гартаваць людзей павінна,
Каб раз’яднана**сць** не магла ў бацькоў
Бацькоўства адабраць, пазбавіць сына

На хлеб і сонца спадчынных правоў. (А. Куляшоў)

Бязмежнасць жыве ў снегападах,
завейныя мрояцца дні,
а позірк шукае ў паглядах
іскрынку жывой цеплыні. (Р. Баравікова)

Я пішу пра салодкую **цьмянасць** –
Толькі з ёю магу маладзец;
Дзе каханне, а дзе **закаханасць**,
Аніяк не хачу зразумець. (Л. Дранько-Майсюк)

Расказваць пацалункамі гатовы
Табе да раніцы пра **хараство**,
Бо пацалункі – гэта тыя словы,
Дзе літары складаюцца ў свято. (Л. Дранько-Майсюк)
Зорка смутку зямнога,
Ты ўзышла, як святая аомата
За **бяздумнасць** былога,
За ўсіх тых, перас кім вінаваты. (С. Законнікаў)

Галасы крыху знасіліся, паселі,
А **натхнёнасць**, а пачуцці – незгасальныя! (Н. Гілевіч)
Пры канцэнтрацыі такіх назоўнікаў ў тэксце часам ствараецца адцягнены,
“халодна-рэалістычны” вобраз:

Праз сонечны яго пагляд
Душа заўважае **халоднасць**,
І дзіўную трывог **нязгоднасць**,
І ў **цвярозасці** разлад.
Праходзіць ён па-над зямлёй,
І да зямлі самой **бяспечнасць**.
І ўсё ж глухая **бессардэчнасць**
Да працы й клопату людзей. (У. Жылка)

Сустрэкаюцца ў творах аддзяслёўныя назоўнікі з суфіксамі **-анн-**, **-энн-** (**-енн-**), **-нн-**, **-ізацы-**, **-ацы-** і інш., якія таксама надаюць назоўнікам абстрактна-кніжны характар:

Луг **пазнання**, багаццем дужы,
Багавейна цвіў і цвіце.
Матылькамі шчырыя душы
Ловіць сэнс на глухой вярсе. (Р. Барадулін)

Каб пасвятлеў твой цёмны вопыт,

Спяшайся да агню свайго!
Каханне ў цяні ад Еўропы –
Імгненне, і не больш таго... (Л. Дранько-Майсюк)

Сярод глабальных думак і ўзрушэнняў
Хвалюе сціплай радасці аблог –
Прылёт шпака і парастка з'яўленне,
Дрэў з небам таямнічы дыялог. (С. Законнікаў)

Кінуўшы траву, яна (маці) зірнула на яго, і Васіль заўважыў, як на твары
яе з'явілася **шкадаванне**. (І. Мележ)

Калі яна (Ганна) паслухмяна тулілася, яго (Васіля) поўніла дзіўнае,
незразумелае і невыказна харашае **тамленне** ў грудзях". (І. Мележ)

Каб зніклі колеры і цені, **Сумненні**, сум, прастора, час; І толькі вечнасці
святчэнне Ахутвала пяшчотна вас. (А. Грачанікаў)

Перад тым як рупліва ўзяцца За адшліфоўку грады, Бегла разгледзім
ролю танца У развіцці **цывілізацыі**. (А. Грачанікаў)

На экране – беларускія вячоркі. Адмысловы! Хоць і **тэатралізацыя**. (Н.
Гілевіч);

Яму (Буркевічу) патрэбная была **контэнтрацыя**, але засяродзіцца не
давалі суседзі блоку – яны бесперастанку ўключалі магнітафон з шлягерамі
маладой Алы Пугачовай. (П. Васючэнка)

Некаторыя суфіксы з паўелічальна-ўзмацняльным значэннем нясуць
выказванню адмоўную канатацыю. Да такіх адносяцца словы з суфіксамі **-уг-** (**-юг-**), **-дл-**, **-ішч-**:

Каб пачула Міхалаў лексікон Вольга, то не нападала б на мужа. Але
Рачыцкі **хітруга**: пры жонках Вользе і Веры – рабіўся сапраўдным
джэнтльменам – ніякіх лігвістычных вольнасцей... (І. Шамякін)

...Валентага абліло сінім смярдзючым дымам, а "МАЗ" – жалезнае
страшыдла – панёсся сваёю дарогаю. (П. Васючэнка)

Людзі, воўк! Сюды! Сюды!—
Разагнаў усіх (авечак) **звяруга**,
Трох на месцы палажыў,
А баранчыка схапіў
І панёсся ў лес, **зладзюга**! (Я. Колас)

Полем, лесам, гаем, лугам
Я хаджу, тужу, смяюся...
Я – бяздомны **валацуга**,
Я на свеце валачуся. (Л. Пранчак)

І раптам вось гэта аднекуль нахлынула
Такая туга, такая **самоцішча**,

*Што станеш наўмысна пад цёмнымі ліўнямі –
І не, не крануць, анічуць не замочышся.* (П. Панчанка)

Для беларускай мовы характэрны так званыя *адзінкавыя назоўнікі*, якія ўтвараюцца ад рэчыўных і зборных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ін-** (**-ын-**), **-інк-** (**-ынк-**): *лазіна, гарошына, лазінка, пясчынка*. У творах мастацкай літаратуры сустракаюцца абстрактныя назоўнікі, утвораныя па ўзору назоўнікаў са значэннем адзінкавасці:

*І гэтакі ж страх (балючая **страшынка**) –*

Цяпер найбольш для маіх плячэй.

Усё аддаў бы і на ўсё рашыўся,

Каб толькі знік ён з дарагіх вачэй. (Л.

Дранько-

Майсюк)

Стылістыка словаўтварэння прыметнікаў

Для словаўтварэння прыметнікаў таксама характэрна выражэнне разнастайных ацэначных значэнняў пры дапамозе афіксацыі. Да найбольш прадуктыўных тыпаў экспрэсіўна афарбаваных суфіксаў адносяцца памяншальна-ласкальныя, павелічальна-ўзмацняльныя і непаўнаты якасці.

1. *Памяншальна-ласкальныя суфіксы -еньк- (-эньк-), -аньк-, -енечк-, -ютк-, -юсеньк-:*

Двое лепшанькіх (шчанят) сяк-так адваяваў, а во гэтае, нягэглае... (Б. Сачанка)

*Усё магло б стацца інакш, каб не яфрэйтар Шалабаеў, які распачаў знаёмства з Валентым з таго, што моўчкі адабраў у яго **навяюткую** напружку, а ўзамен даў **абишарную*** (П. Васючэнка.)

*Больш бы даражыў Кожным днём сваім,-- Каб другі раз быў **Маладзюсенькім!*** (М. Танк)

2. *Павелічальна-ўзмацняльныя суфіксы -озн-, -ізн-, -энн, -эзн-, -ізарн-, -эразн-, -іст-(-ыст-):*

*Яна звешвае галаву яшчэ ніжэй, потым неспадзеўкі ўскідае яе, і Васіль бачыць, што вочы яе, цёмныя, **глыбозныя** ў блеклым ранішнім святле, радасна блішчаць.* (І. Мележ.)

*Непадалёку ад грушы, на пагорку, сівеюць два **вялізныя** камяні.* (Б. Сачанка)

*На нейкі час Васіль забыўся на ўсё. Сорам, **страшэнны** сорам падганяў яго, прымушаў паўзці.* (Б. Сачанка)

*І, як пачварнае чорнае сонца, сядзеў у збегу гэтых праменьняў **кашлаты велічэзны** павук са срэбным крыжам на спіне – Аракна...* (У. Караткевіч)

*Перад вамі пажар **вялізарны**, Густы, цяжкі ваенны дым. На паясы дарог нанізаны Палаючыя гарады.* (П. Панчанка)

Там у некаторых дакуменціках і твой ганаровейшы подпіс пастаўлены:
кароткі, з **даўжэзным** хвостом. (А. Кулакоўскі)

Заскрыпелі, застагналі **таўшчэразныя** гладкакамлёвыя хвоі, густа і
жалобна зашумелі кашлатыя яліны. (Я. Колас)

Што ў **агромністым** свеце шукаў? Толькі волю, адзіную волю. (С.
Законнікаў)

Хмар **дажджыстых** імжу Праганю, як ліхое напасце. Слёзы ўцёршы,
скажу Пра пагаслае ў хаціне шчасце. (М. Мятліцкі)

3. Суфіксы непаўнаты якасці **-ават-(-яват-), -яв-, -ёс-**:

Хоць прысак у прыцемку не атух,

Халаднавата вуголлям галодным.

У незнаёмай мове моліцца дух,

Але застаецца розум халодным. (Р. Барадулін)

У такі час з хаты, недалёка ад той, дзе дзяўчына брала ваду, выйшаў на
ганак, пацягваючыся, хлопец з смурнымі заспанымі вачыма, з калматай ні то
русявай, ні то цёмнай чупрынай, з упартымі губамі. (І. Мележ)

Іван высунуў галаву. Прыемны для вачэй **паўзмрок**. З яго выступалі
сукаватыя, неабчасаныя латы, не зусім згробныя, крывыя крукі. (Б. Сачанка)

Прастамоўны характар прыметнікам надаюць суфіксы **-эч-, -ушч-**:

Бярозы не хочуць рабіцца крыжамі, Бярозам ахвота зімою гарэць У печы
– і плечы **старэчыя** грэць. (В. Шніп)

Кошка Рыска,

Кошка Рыска,

Ты **хітрушчая**,

Як ляска.

(Л. Пранчак)

Прылёг прамень **хітрушчы** на грудок

І, знай сабе, свідруе халадэчу,--

сумуе снег, размазаўся лядок... (Р. Баравікова)

Аказіянальнае словаўтварэнне

Шырока выкарыстоўваюцца складаныя словы. Многія з іх – аўтарскія
наватворы, глыбока асацыятыўныя, з незвычайнай семантыкай:

Так у гульнях і забавах

Дзень за дзень міналі ўслед,

А ў ночку на Купалле

Ў лес шукаць бег **агняквет**. (У. Жылка)

Блакiтнаплашчы з захаду

Дзень хіліць русу галаву

І ў спрат ссыпае **скарбы-знахады** –

Залатапромені ў ставу. (У. Жылка)

*Можжа ў дол пахавалі,
Можжа сняжком замяло...
На чалавека павале
Нормы тады не было. (С. Законнікаў)*

Важную сэнсавую і эмацыянальную нагрузку нясуць прыдаткі пры назоўніку:

*Спыніўся ў паядынку грозны час!...
Ды ён не чуў ні просьбаў, ні загадаў.
І слухаць не хацеў... Палын-гарчак
Замест усмешкі мне на вусны падаў. (В. Зуёнак);*

*... Усё бліжэй бярозка-вёска,
Якая ў кожнага – адна...
Там салаўіны цёхкат, лёскат
Лунае ў лозах давідна. (С. Законнікаў);*

*Махну рукой. Ды за адчай-змахам
Адразу ж напашу твайго цяпла:
Цалуй мяне сваім высокім страхам,
Частуй мяне з нябёснага стала. (Л. Дранько-Майсюк);*

*Апошні... нуль-абруч каціў з падскокам
Па полі, па гародах, па лугах... (А. Пысін)*

Многія суфіксы ўжываюцца для ўтварэння індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў. Пры ўтварэнні аказіянальных назоўнікаў найбольш часта выкарыстоўваецца суфікс **-асць-**: *мазольнасць, сталёвасць, васільковасць, чарнабровасць, паўднёзавейнасць, уснежанасць, успененасць, веснавейнасць, арфазвоннасць, вясновасць, надзорнасць*; аказіянальныя прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў **-іст- (-ыст-)**, **-лів-**: *сузорысты, званісты, пяруністы, сінёрысты, прадоністы, паўднёвісты, пярыністы, дрымотлівы, сутонлівы* [Гл.: 58, сс. 6 – 8; 17, сс. 6 – 10].

НАЗОЎНІК

Стылістычныя магчымасці назоўніка найбольш выразна выяўляюцца ў выкарыстанні ўласных і асабовых імён, роду, ліку, склонавых формаў слоў, актывізацыі сэнсавай нагрузкі.

Уласныя і асабовыя імёны

Стылістычнае выкарыстанне ўласных імён заключаецца ў наданні ім характарыстычных экспрэсіўных якасцей, калі асоба не толькі называецца, але і характарызуецца пэўным чынам. Падобнае выкарыстанне ўласных імён звычайна сустракаецца ў мастацкім і публіцыстычным стылях.

Шматлікія ўласныя імёны ў творах класікаў беларускай літаратуры маюць спецыфічнае нацыянальна-беларускае адценне. *Якім Сарока, Паўлінка, Лявоніха, Янка Здольнік, Мікіта Зносак, дзед Талаш, Мартын Рыль, дзед Бадыль, Васіль Дзяцел, Ганна Чарнушка* – характэрныя беларускія імёны і прозвішчы:

*Ой, Лявоніха, Лявоніха мая!
Ты паяла галасней ад салаўя,
Ты была заўсёды першай у танку –
І ў “Мяцеліцы”, і ў “Юрцы”, і ў “Бычку”;
А калі ты жаці станеш свій загон,
Аж дзівецца нядбайліца Лявон.* (М. Багдановіч)

*Гнаны Янка доляй,
Змушаны патрэбай
Цягне ў места дровы,
Каб купіці хлеба.*

*Накупіў за дровы
Янка хлеба, солі
І вясло баранкаў
Для свайго Антолі.* (Я. Купала)

*Але ўсяго тут цікаўней –
Прынамсі так было даўней,--
Калі свяржэнскія кабеты
Капэляй прыйдуць у лес гэты,
Ды з іх кабеціна якая
Капэлю згубіць і гукае
І на імёнах назыве:
“Каруся, Палуся,
Цацэля, Марцэля,
Алена, Магдалена,
Зося, Антося,
Анэта, Праксэта,
Цётка Югася,
Бабка Кася! Гу-у-у!”* (Я. Колас)

А дзе ж Рыгорка, Верка, Надзя,

*Зоська, Клава, Антосік, Ядзя,
Міхаська, Міколка, Янінка, Адам?
А дзе ж гэта я сам? (А. Грачанікаў);*

Грыгор борзда навёў рэй.

-- Хлопцы, адвернем наўперад брычку. Ну, жыва! Вы, Антось, Яська, Базыль і Кірыла, бярыце збоку, а ты, Ігнась, Карусь, Даніла, і ты, Алесь і Гаўрыла, -- з другога. (Я. Колас)

Так яны і ехалі – наперадзе ён з Юстынаю і маленькім Трахімам, за імі, на другіх санях, Ягор з Любкаю, старэйшы сын і сярэдняя дачушка, а ў канцы, на апошнім возе, сядзелі разам Захарка, Лявон Мукасей і Юзік Туміловіч, добрыя людзі, якія аджалелі сваіх коней і сваіх саней, каб давесці перасяленцаў да чыгуначнай станцыі. (Я. Сіпакоў)

У творах мастацкай літаратуры сустракаецца прыём абыгравання ўласных назоўнікаў:

*Любоў мая, Любачка, Любка.
А Любчаў, Любаней – больш ста.
Пралюбчыкаў, Любчыкаў – лубка.
Ну проста – адна любата! (М. Манк)*

У сучаснай мастацкай літаратуры, за выключэннем твораў на гістарычную тэматыку, рэдка можна сустрэць спецыфічныя беларускія імёны. Вынікі працяглай палітыкі рэвізійскай нацыянальных імёнаў на Беларусі асабліва сталі адчувальнымі ў другой палове ХХ стагоддзя, калі ў дзіцячым садзе, школе, цэху можна было сустрэць “па дзесяць Святлан або Ірын ці Сярожаў” [61, с. 81].

Мастацкія гістарычныя творы, як правіла, насычана старабеларускімі імёнамі і прозвішчамі, стылістычная мэта якіх – утварыць гістарычны моўны фон, што дапамагае аўтарам больш яскрава перадаць карціны даўняй мінуўшчыны.

Жыў сабе год чатырыста назад у беларускім горадзе Рагачове небагаты, але добрага роду дваранін па прозвішчу Гервасій Выліваха.

Быў ён з калена Давойнаў, з клана – Мячоў...І сябры ў яго былі адпаведныя. Андрэй Гарбаты з Брачыславічаў, Кірык Балабан з Гультаёў, Галляш Вясна са Свінчуковічаў... (У. Караткевіч)

Ефрасіння пазнавала яе. У зморшчаным, збялелым твары ледзь улоўна праступалі рысы чырванаішокай, маленькай і жвавай Еўпраксіі. (В. Іпатава)

-- Я – Сямідол, отрак князя Вячаслава Барысавіча,-- разгублена азваўся Браціла. (Л. Дайнека)

Вярнулі Друцк без крыві, але нярадасна было на пераможнай застоліцы, бо счачіўся полацкі Усяслаў Васількавіч з віцебскім Брачыславам ды з

ізяслаўскім Васількам так, што князі і мужы старэйшыя пахапіліся за мячы.
(У. Арлоў)

Для стварэння ўзнёсласці, гістарычнай велічнасці аўтары выкарыстоўваюць прыём стылізацыі, калі замест афіцыйных назваў гарадоў ужываюцца ранейшыя, старажытныя:

*Маладэчна, Маладэчна –
Мой жаданы родны кут.
Так гасцінна і сардэчна
Мне бывае толькі тут.*

*... Ад слова род, ад слова родны
Тваё высокае імя,
Мая шляхетная Гародня –
Мая радзімая зямля.*

(Л. Пранчак)

Некаторыя ўласныя назоўнікі – гэта своеасаблівыя сімвалы нацыянальнай гісторыі. Напрыклад, імя *Паўлінка* гераіні з аднайменнай камедыі Янкі Купалы стала сімвалам маладой Беларусі першых дзесяцігоддзяў XX стагоддзя; прозвішча *Зносак* героя трагікамедыі Янкі Купалы “Тутэйшыя” сімвалізуе сацыяльную групу людзей, якая абыякава і нават з пагардай адносіцца да ўсяго роднага; *Кастусь Каліноўскі* – сімвал незломнай веры ў адраджэнне беларускай дзяржавы.

У мастацкай літаратуры для стварэння мясцовага каларыту, праўдзівага адлюстравання падзей, удзельнікамі якіх з’яўляюцца прадстаўнікі іншых народаў, ужываюцца іншамовныя ўласныя імёны:

Мой верны Луі, думае імператар на гэтай няпэўнай мяжы явы і сну, у які ён так прагне вярнуцца. Луі Маршан, аднайменнік таго генерала Маршана, камандзіра грэнобльскага гарнізона. (У Арлоў)

-- Скажы, Ду Фу, навошта п’еш віно?

-- Забыцця памагае мне яно.

Душа мая пакутуе, рыдае,

Не знойдзеш зараз радасці ў Kīmai. (А. Вярцінскі)

У мастацкай літаратуры пашыраны прыём паралельнага ўжывання беларускіх і іншамовных уласных назваў з мэтай стварэння кантрасту, вобразнасці выказвання:

О, Вільня, крывіцкая Мекка!

Ці варта прарока ты стрэць? У. Жылка.

Мо ў далёкім Порт-Саідзе,

Мо ў Барысаве ці Лідзе –

Малпа дзіўная жыве:

Цэлы дзень яна жуе.

*... За акном заснуў Нясвіж,
Дажджом закалыханы...
Нясвіж, Нясвіж – ты мой Парыж,
Далёкі і жаданы. (Л. Пранчак)*

-- ... Едзьце, шукайце! Шклоў не Рыо-дэ-Жанейра, ён трохі бліжэй адсюль... (І. Чыгрынаў)

Для стварэння маштабнасці ў паэзіі часта выкарыстоўваюцца геаграфічныя назвы:

*...Замешаны родныя гукі густа,
Крыштальнай расою зіхцяць, звіняць.
Гудуць над Белай Руссю гуслі,
І песні-лебедзі ляцяць...*

*...Пакуль будуць гуслі звінец
На Нёмне сінім, на чыстай Дзвіне, --
Руні нашай вясной зелялець,
Дочкам нашым жаніхоў мець... (С. Законнікаў)*

У творах мастацкага і публіцыстычнага стыляў сустракаюцца прозвішчы-характарыстыкі, якія сваёй намінацыяй выразна адцяняюць унутраную сутнасць носьбітаў гэтага прозвішча: *Гарлахвацкі, Жлукта, Язва і інш.*

Многія прозвішчы-характарыстыкі сталі родавымі і ўжываюцца ў форме множнага ліку са станоўчай або адмоўнай экспрэсіяй (пры выяўленні станоўчых адзнак пішуцца з вялікай літары, пагардлівых адносін – з малой) – Заслонавы, Гастэлы, кручовыч, піскулькіны, гарлахвацкія, шкуранковы, тулягі, гітлеры, напалеоны:

Сэрцы братнім народам і праўду сваю раздалі – Клімукі, Кавалёнкі, Караткевічы, Мележы, Пысіны. (П. Панчанка)

Мы цвёрда ўпэўнены, што маем сваіх Байранаў, Шэкспіраў, Шылераў... (М. Арочка)

Ужыванне ўласнага імені ў значэнні агульнага, родавага прынята называць **антанамасіяй**.

Функцыю характарыстыкі асобы таксама выконваюць гаваркія мянушкі:

А чаму дзядзька Ілья – Метрык? Дык таму, што з метрамі не расстaeцца. Жоўценькі складальнік у яго то з адной кішэні тырчыць, то з другой, то за вухам, то ў руцэ. Без яго – ні кроку. (В. Карамазаў)

*Юзiк –
Румзiк –
Каранузiк –
У траве
Пасеяў
Гузiк... (Л. Пранчак)*

Характэрна выкарыстанне пры імёнах прыдаткаў-эпітэтаў, якія нясуць дадатковую мастацкую інфармацыю пра той ці іншы персанаж:

*Сцежка слізкая такая,
Што з-пад ботаў уцякае.
“Не баюся!” –*

Янка-зух
*Крок ступіў
І ў гурбу –
Бух!*

*... Пад мяккай падушкай
Сон прылёг на бачок.
Сні, дачушка – няюшка.
Сні, сыноч – пестуноч!* (Л. Пранчак)

У дыялогу персанажаў, рытарычных звяротах лірычных герояў сустракаецца форма былога клічнага склону, якая надае выказванню ў адных выпадках зняважлівы характар, у другіх – прасімавоўна-фамільярны, у трэціх – падкрэслена ветлівы, у іншых – паэтычна ўзнёсла.

-- Дзякуй, **хлопча**, за ўвагу, **Надта** рады, мой каток! (Я. Колас)

-- Падыдзі бліжэй, **хлопе**, -- заківаў **Відацкі** пальцам. (М. Лобан)

-- Зануда ты, **Іван**. Не даваў я табе долары на захаванне **Я** даў іх **Марысі**. -- Не будзем дзяліць, **Міхале**: тваё – маё... Табе спатрэбіліся – бяры. **Галоўнае, што яны ёсць**". (І. Шымкіна)

Кажа жонка іншы раз мне: “Не кідайся, **Іване**, усё адно мне не паможаш ужо. Сам сябе трэкі раней часу ў магілу загоніш. (Б. Сачанка)

– А гэта ж, вельмі ж **пане**, ваш новы ляснік, той самы **Шэмет**, што на мінулым тыдні разубічыка з выкручанымі рукамі ў маёнтak прывёў. (М. Лобан)

Ці табе не шкода, **браце**, родных ніў, тых лугоў, той сенажаці, што касіў? (Л. Геніюш)

-- Вось што, **голубе**,-- сказаў цар,-- мы тут нядаўна разгавелія былі, дык час ужо і грахі замаліць. (І. Чыгрынаў)

...Не змаглі мы гора, **саколе**, з табою, плача маё сэрца, стогне цэлы **Край**...Ах, бывай, бывай! (Л. Геніюш)

Лесе мой пількаўскі, **лесе**! Што расшумеўся ты сёння, **Быццам** паведаміць нешта Мне незвычайнае хочаш. (М. Танк)

*Да багацця бяжыш, **чалавеча**,
І не думаеш ты, **нябога**,
Што цябе даганяе галеча,
А яна не пакіне нічога.*

... Здаецца, род наш

*Радавод вядзе
З таго, калі Гасподзь яшчэ ў лагодзе
Прымеркаваў, каго сяліць і дзе,
Суцешыў крывічоў:
Трывай, **Народзе!** (Р. Барадулін);*

Форма былога клічнага склону сустракаецца ва ўсходніх славян ужо ў першых пісьмовых помніках. У неўміручым творы славянскай паэзіі “Слова пра паход Ігаравы” аўтар для ўзмацнення свайго апавядання ўжывае форму былога клічнага склону:

*О, **Бояне**, соловію стараго времени! Абы ты сиа плъкы ущекоталъ,
скача, славию, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая славы оба
попы сего времени, рища въ тропу Трояню чресь поля на горы... Сбдлай, **брате**,
свои бръзьи комони, а мои ти готови, осбдлани у Курьска напереди. (“Слова
пра паход Ігаравы”)*

Таму ў сучасных творах на гістарычную тэматыку форма былога клічнага склону назоўніка – заканамерная з’ява, паколькі гэта форма дае магчымасць больш акрэслена перадаць подых мінулага:

*-- Бунтуе ў табе, **княжа**, дзедава кроу, Алега Святаславіча, за свае
смуты Гарыславічам названага... (У. Арлоў)*

*Вось і спраўдзіўся сон. Надзея цяпер адно на Лебядзяна. Памажы яму,
Пяруне ўсемагутны. Няхай не здагоіць яго палавецкая страла, няхай не
трапіць верны грыдзь у варожую валосу. (У. Арлоў).*

Род і лік назоўнікаў

Пад уплывам народна-паэтычнай творчасці ў мастацкай літаратуры як элемент стылізацыі дапускаюцца парушэнні ў выкарыстанні роду і ліку назоўнікаў:

***Прыйшла Ілля,**
Нарабіла гнілля.
След матыля
Дрыжыць ля былля...*

... І рыбакі пачулі праз адчай:

*-- Я вас зраблю лаўцамі **чалавекаў**... (Р. Барадулін)*

*-- Не, сыночак, і сёлета не было. Далёка. Ён жа ўсё яшчэ па сваіх **Сібірах**
катаецца... (Я. Сіпакоў)*

*У **чалавекаў**, што мітусіліся ўнізе, не было часу адарваць галаву ад зямлі.
(А. Кудравец)*

*Але Гаўрош, крыху больш дасведчаны, патлумачыў, што гэта **метода**
такая. Калі стаіш на галаве, кроў прыцякае да мозгу, і той пачынае спрытней
варушыцца. (П. Васючэнка)*

...суседзі па блоку ні пра які гістпарт не думалі, а глушылі смаляна-чорны напой з пяшчотным **назовам** “Вера Міхайлаўна”. (П. Васючэнка)

Для мастацкіх твораў характэрна варыянтнае выкарыстанне роду назоўнікаў:

-- Як вы сёння пачуваецеся, мой імператар? – адсоўваючы талерку з **салатаю**, пытаецца Манталон. (У. Арлоў)

За **павароткаю** да касцёла святога Казіміра ён (імператар) нарэшце разумее, што з таго першага, пераможна-бесклапотнага віленскага адвячорка працягла болей за два тыдні. (У. Арлоў)

Былі рэкі – паўсыхалі, харошыя – паўміралі... Лёс гарчэй за **палына**. (А. Вярцінскі)

Склонавыя формы назоўнікаў

Сустрэкаецца варыянтнае выкарыстанне склонавых канчаткаў назоўнікаў. Абумаўлена гэта рытмікай, рыфмай твора, імкненнем аўтараў перадаць асаблівасці мовы персанажаў, асабістай схільнасцю пісьменнікаў да тых ці іншых формаў. Варыянтнасць часцей характэрна для роднага, вінавальнага, творнага і меснага склонаў назоўніка.

Родны склон

Адлежыць нацяплююць халады,
І крыўдаў і хвароб
Адстае зграя. (Р. Барадулін)

“Га-а!” – Ён (Сымонка) голас тут падаў,
Ды ў яго хрыпаты, дзікі
Голас з **грудзяў** вылятаў. (Я. Колас)

З засмужаных **вышыняў**
Ты пра любоў знясілена крычыш.

Халодны і цёмны пакой.
За вокнамі – **ліпаў** кастры.

Павязу з сабою быль
Горкага расстання.
На пялёстках **ружаў** – пыл.
Страшна без кахання.

Пайшла б упрочкі, каб не дзеці,--

*Шукаць кахання, шчасця, **руж**.*

Але цяпер – да самай смерці:

Робота, дзеці, п'яны муж. (Л. Пранчак)

*Васіль прамаўчаў. Але лежачы ўжо, успомніў Міканоравы словы, падумаў: “Чалавекам ці не чалавекам – усё адно, а зубы, канешне, трэба мець! Без **зуб** не ўцалееш цяперашнім часам. З'ядзяць, і не агледзішся...”. (І. Мележ)*

*Ён (імператар) называў яе (жанчыну) падарункам святой Ганны, але яна магла з'явіцца і па волі зямных **сілаў**. (У. Арлоў)*

*Апроч майго сэрца не маю нічога,-- яго ты да **хатаў**, як дар, занясі. (Л. Геніюш)*

*Ефрасіння перавяла позірк на Еўпраксію. Колькі **размоваў** паміж імі было – такіх, якія душу ўзвышаюць і працаваць клічуць! (В. Іпатава)*

*А сіла Полацка – у славурых **баяраў** і купцоў. (В. Іпатава)*

Версіфікацыйнымі мэтамі абумоўлена ўжыванне неадусаўлёнага назоўніка ў форме роднага склону замест вінавальнага.

А што ў нашага Івана?

...У яго магутная рука --

*Кулаком заб'еш **цвіка** (В. Вітка)*

Вінавальны склон

*Лебядзян...прыўзняў непрытомнаму **голаў**, уліў яму ў рот зеля з глінянае біклагі. (У. Арлоў)*

*Яна ведала, што Раман -- у коўнай уладзе бацькі, але пачуццё туманіла **голаў**, і думккі пра тое, чым у ёй абвернецца, яна адганяла. (В. Іпатава)*

*Слухаю начную цішню... Ліст падставіў росам **даланню**. Вось яшчэ адна ўпала кропля...(С. Законнікаў) – у гэтым прыкладзе правільна будзе **далонь**, але для захавання рыфмы лепш **даланню**;*

*Справіў (Сымонка) пугу-павіванку, Вузлы вывязаў гурком І пагнаў **авечкі** ў поле На папары і на ролі. (Я. Колас) – тут ужыты назоўнік вінавальнага склону замест роднага:*

І больш дзядзька ані слова,

Толькі поглядам кальнуў,

*Сам пагнаў у двор **авечкі**,*

А Сымон адзін зусім,

Торбу звесіўшы праз плечкі,

Ідзе воддалек за ім (Я. Колас);

А за вёскай

Каля рэчкі

Дзед Іван пасе

***Авечкі**...*

Затаіўся воўк

У жыце.

Ён, драпежнік,

Злы і грубы,

На авечак

Вострыць зубы.

(Л. Пранчак) – у гэтых прыкладах памылковае ўжыванне формаў назоўнікаў абумоўлена неабходнасцю захавання рыфмы.

Творны склон

Страх і жаласць агарнулі,

*Плача (Сымонка) горкімі **слязьмі**.*

Людзі гэты плач пачулі,

*З лесу едучы з **дрыўмі**,*

І на крык хоць беглі жыва,

Ды не ўпору ўжо прыйшлі (Я. Колас)

На дне чаўна заб'еўца рыба страху

*З **вачыма**, як у маладзавых зорак.*

І стане ранічна зямлю гмаху,

І недзе зойме шмат лагодай золак.

... Жыццё задумала,

Як вандроўнікаў, нас

*З тэрачымі да небасхілу **вачамі**...* (Р. Барадулін)

-- Аге, ідзе! – адгукнуўся Прося. – Ідзе!.. І ён сам не свой! Хістаецца, як п'яны, -- як не падае. Бушы наставіў, грыву натапырыў, і **вачмі** ўсё – зірк, зірк. А вочы – круглыя, перапуджаныя!.. (І. Мележ)

Голас ад'ютанта – як удар бізуна. Шырока расплюшчанымі **вачыма** ён (імператар) глядзіць на сцяну. (У. Арлоў);

-- Ну, куоы? – Яўхім павёў **плячамі**. – Ну, пайду, пашукаю весялейшай кумпаніі!.. (І. Мележ)

Імператар падыходзіць, прыхінаецца да дрэва **плячыма** і, скрыжаваўшы на грудзях рукі, чакае. (У. Арлоў)

Толькі над **дзвярыма** ў Любінай кватэры можна было дастаць столь не падымаючы рукі ўгору. (К. Чорны)

Грыбок асцярожна прытуліўся да плота, даў дарогу. Толькі схаваўшыся за **дзвярамі** ў сенцах, шарганушы засаўкаю, ён адчуў сябе вальней. (І. Мележ)

У сетцы дрэў ідзе птушыны мітынг – У азоне спеў ярчэй грыміць, А зямля, абмытая, дыміцца, Дыхаючы поўнымі **грудзьмі**. (П. Панчанка)

...Бег плаўны Вэлтавы, лес вежаў стрункіх... Таму край ваш сэрцу ўжо мілы, што **госцямі** былі тут ў старыя вякі Сапегі, князі Радзівілы. (Л. Геніюш)

Ён, бянтэжачыся, нібы які рабаўнік, не ведаў, дзе дзець іх, гэтыя свае рукі – вялізныя, з шырокімі, па лапаце, **далоньмі** ды з ёжкімі пальцамі. (Г. Далідовіч)

Лес...той самы, сінякрылы, Ён **лісцём** бы п'е віно. (Я. Колас)

Пад **даланёй**, нібы нацёрта воскам, Пяшчотнае яе (дзяўчынкі) спявае **цельца**. (С. Законнікаў) – тут правільнай будзе форма **далонню**, але для захавання рытму свядома дапускаецца памылка.

Месны склон

У форме множнага ліку меснага склону ў творах некаторых аўтараў сустракаюцца замест літаратурных канчаткаў **-ах(-ях)** дыялектныя націскныя канчаткі **-ох(-ёх)**, якія могуць прыносіць у кантэкст адценне народнасці, непасрэднасці:

Калі тупат каня я пачую, і зазвоніць здалёк ужо стрэмя,-- сэрца ішчасцем у **грудзёх** забушуе, з хаты выйду, цябе я сустрэну... (Л. Геніюш)

...Ён (Усяслаў Чарадзеі) чуе, як рвецца Дзвіна ў **берагох**, бароў сваіх гоман адвечны, ён чуе, як у полацкіх гордых **мугох** шуміць усхваляванае вечна. (Л. Геніюш)

Тут ён (Сымонка) боязна прыгнуўся, Ды з тых могілак – барзджэй, Бег, пудліва азіраўся Ды зноў бег па **камянёх**. (Я. Колас)

І Сымон даўно заўважыў, Як рэзед пазухі бярог, Як размовы меў аб кражах, Як казаў аб **зладзяёх**. (Я. Колас)

Свінарнік быў аграмадны...Бела там і касуля, нядаўна яна вырвалася на волю і знікла ў падстрыжаных нямецкіх **лясох**, падобных на паркі. (П. Васючэнка)

У таварыша прапаршчыка пачало ад хвалявання дваіцца і траіцца ў **вачох**. (П. Васючэнка)

Актывізацыя сэнсавай нагрукі назоўнікаў

Стылістычная адметнасць назоўнікаў выяўляецца таксама шляхам актывізацыі сэнсавай нагрукі назоўнікаў у межах сказа, фразы, абзаца і г.д. Часцей за ўсё ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах актывізацыя сэнсавай нагрукі назоўнікаў дасягаецца за кошт метафарызацыі.

Сярод назоўнікавых метафар найбольш ужывальныя ў мастацкіх творах генітыўныя (ад лац. genitivus – родны склон). Тлумачыцца гэта прыродай генітыўнай метафары, кампанентны склад якой менш рэгламентаваны моўнай практыкай. У яе структуры могуць спалучацца разнастайныя па сямантыцы лексемы, што дае магчымасць аўтару максімальна праявіць творчую ініцыятыву як пры стварэнні тропа, так і мастацкай характарыстыцы прадметаў і з'яў. Першы кампанент генітыўнай метафары выражаны назоўнікам з

пераносным значэннем і з'яўляецца сінтаксічна галоўным у адносінах да другога кампанента – назоўніка з прамым значэннем у форме роднага склону:

*Раніца яшчэ дыхае начной прахалодай, на полі – асабліва на лагчынах – шызыя **астраўкі** туману.* (І. Навуменка)

*Але гэта, ледзьве акрыялая, ласка як раптоўна знайшлася, так раптоўна пачала спадаць, пакідаючы слізкі **глей брыдкасці**.* (В. Адамчык) У гэтых прыкладах першым (метафарычным) кампанентам генетыўнай метафары з'яўляюцца словы *астравок, глей*, другім – *туман, брыдкасць*.

Імпліцыт генетыўнай метафары фарміруецца шляхам пераасэнсавання кожнага яе кампанента ва ўзаемасувязі, пры якім другі кампанент з прамым значэннем «становіцца семантычна больш ёмкім, таму што захоўвае ўсю сваю семантыку плюс убірае ў сябе нейкую частку семантыкі метафарычнага слова» [3, с. 62]. З гэтага вынікае, што першы кампанент у пераносным значэнні хоць і з'яўляецца сінтаксічна галоўным у структуры генетыўнай метафары, але семантычна ён падпарадкаваны другому кампаненту з прамым значэннем. Супярэчнасць сувязі кампанентаў генетыўнай метафары на сінтаксічным і семантычным узроўнях – характэрная прымета гэтага тропа:

*З ружовых калматых хвоек на цёмныя **вожы дужын** сыпалася слізкая кастрыца.* (В. Адамчык) *За домам вялікі, гераважна **фруктовы сад**, за ім – **хустка ўзаранай зямлі**.* (У. Караткевіч)

Між іншым, адметнасцю вылучаюцца нявобразныя (з прамым значэннем) канструкцыі 'назоўнік + назоўнік у форме роднага склону', якія надаюць выказванню адценне кніжнасці:

*На духоўным судзе ўсё кампанію сарамасціў біскуп... Яны, аднак, не спалохаліся і **дагмат бясхібнасці** бога падсеклі пад карань.* (У. Караткевіч)

-- Ты накітаваў **бачкоў** нашай царквы, -- сказаў **Выліваха**. -- **Вазьмі іх за ногі, стусані** – адразу з іх рознае дзярмо насыпецца... **Стваральнікі мудрасці** для бедных... **Чаканічыкі баек** для ўсіх. (У. Караткевіч)

Пабудзь да рання, мілая, са мной.

*Забудзь, як сон, **балючасць адзіноты**.*

Іскрацца зоркі, а па-над ракой

Кастры Купалля – вогнікі пшачоты.

... Расстання нібы не было.

У кахання ранейшая сутнасць.

Быццам вочы каханай насупраць,--

*Сініх **зор** трапяткое **святло**.* (Л. Пранчак)

Таксама актывізацыя сэнсавай нагрузкі назоўнікаў можа адбывацца пры выкарыстанні

а) стылістычнага прыёму паўтору слоў:

***Трупы, трупы**...Заваленыя **трупамі** палі бітваў. Заледзянелыя, прыцярушаныя снегам **трупы** на ўзбочынах гасцінцаў. **Трупы** ля чорных плямін пагаслых вогнішчаў на прыдарожных лясных галявінах. Азызлыя, пачварна*

вялікія **труны** на дне Бярэзіны...Свет, у якім мёртвых болей, чым жывых. (У. Арлоў)

Яго (імператара) абуджэнне зусім не такое, як у папярэднія дні. Разам з ім прачынаецца **боль** у нагах і ў страўніку. **Боль**, які пасяліўся ў ім ужо даўно і з кожным месяцам адваёўваў сабе новыя і новыя пазіцыі, гэты **боль**, адступіўшы на колькі дзён, вярнуўся ў сваё жытло – у ягонае, яшчэ хвіліну там такое дужае цела. **Боль** настолькі моцны, што яму здаецца, нібыта тры апошнія дні ён жыў у крэдыт, за кошт сённяшняга. (У. Арлоў)

б) лінейнага размяшчэння назоўнікаў, якія градацыйнага раскрываюць сутнасць прадмета ці з’явы:

-- Дурная, дурная, -- з болем сказаў Выліваха. – Ты й не ведаеш, хто я. **Брахун, п’янюга, бабнік, бязбожнік, ерэтык, злачынец, абжора, пудзіла ўсіх добрых людзей.** (У. Караткевіч)

Мілы, мы зналі кахання палын, Трушчыць як сэрцы – самота. Як называюцца слёзы? – **Святлынь. Радасць. Здзіўленне. Пяшчота.** (Я. Янішчыц)

в) канцэнтрацыі ў межах сказа аднакарэннага слоў:

Новы **край і край** за **краем і краі** ва ўсе **канцы!** (Я. Колас)

Хіба зловіш **ветру** ў полі? **Вецер ветрам** бегі і будзе! (Я. Колас)

ПРЫМЕТНІК

Прыметнік у беларускай літаратурнай мове характарызуецца функцыянальнай неаднастайнасцю. У навуковым стылі прыметнік выконвае інфармацыйную ролю, ужываюцца як сродак класіфікацыі:

Афіксоіды – марфэмы **пераходнага тыпу**. У афіксоідзе спалучаюцца прыметы як **каранёвыя**, так і **афіксальнай** марфем.

Вылучаюцца афіксоіды ў асобных разнавіднасцях **складаных** слоў – тыпу паўмесяц, паўкілометра, параход, атамаход і г.д. Марфемы паў- і ход- у прыведзеных словах збліжае з **каранёвымі** тое, што значэнне гэтых марфем суадноснае са значэннем адпаведных каранёў у словах палова, палавіна або хадзіць, выхад, праход і т. п. Таму такія марфемы і разглядаюцца як **каранёвыя**, а словы з імі – як **складаныя**. Такі падыход да гэтых марфем тлумачыцца тым, што ў слове яны нярэдка спалучаюцца пры дапамозе **злучальных** галосных, у той час як афіксы так спалучацца не могуць. (Л. Шакун)

У мастацкім, публіцыстычным і канфесійным стылях прыметнік разам з пазнавальнай мае і эстэтычную ролю. Прыметнікі ўжываюцца для апісання малюнкаў прыроды, знешнасці чалавека, яго душэўнага стану і г. д.:

Тая апошняя восень назаўсёды запала ў памяць **ружовымі** ўсходамі і захадамі сонца, якія дзівосна адбіваліся на **люстраной** роўнядзі **шырокай** Прыпяці. Раніцай праменні спярша залочаць вяршыні **пясчаных** з плямінамі

бурага гліназёму пагоркаў, спускаючыся ніжэй і ніжэй, пакуль не крануць плыні самой ракі, якая ў адно імгненне адзваецца тысячамі **зіхатлівых** бляскаў. **Вячэрняя** часіна настройвала больш на разважлівы, філасофскі лад. Сонца ідзе на схіл павольна, не спяшаючыся, як бы ішкадуючы развітвацца з **бязмежнасцю** зямлі і неба. Яшчэ гарыць **густой** пазалотай стромы правы бераг, яшчэ неба над ракой ірдзее то асветленымі прагалінамі, то **чырванавата-меднай** барвовасцю, а ўнізе, у прыбярэжных пясках, **цёмных** лазняках ужо валадарыць змрок.

...Узыходзіў месяц, ліў на ахутаныя змрокам дамкі, вуліцы, прывулкі **таямнічае** сваё святло, і гарадок у такія часіны здаваўся незвычайна **прывабным, казачным**. (І. Навуменка)

І дадзена было ёй апрануцца ў вісон **чысты і светлы**; а вісон ёсць **праведнасць** святых.

І сказаў мне анёл: напішы: дабрашчаснікі – пакліканыя на **вясельную** вячэру Ягняці. І сказаў мне: гэта – **сапраўдныя** словы **Божыя**. (Адкрыццё Яна Багаслова)

У афіцыйна-справавым, навуковым і публіцыстычным стылях ужываюцца прыметнікі, якія ўтвараюць устойлівыя тэрміналагічныя спалучэнні: *вакантная пасада, матэрыяльны каштоўнасці, пасіўны баланс, удзельная вага, парламенцкая большасць, канстытуцыйнае права*.

Формы ступеней параўнання прыметнікаў

Стылістычную адметнасць маюць формы ступеней параўнання. Прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступені ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў **-ейш-** (**-эйш-**), **-ш-**. У мастацкіх творах часам замест гэтых суфіксаў памылкова ужываюцца суфіксы **-ей** (**-эй**), якія характэрны для вышэйшай ступені параўнання якасных прыслоўяў:

*У наступную хвіліну яна (Ганна) бачыць, што Мікалай **вышэй** ростам, **вузей** у плячах і не такі малады*. (Б. Сачанка)

***Даражэй** за ўсё – свабода* (Я. Колас); *Хвілі не будзе **горш** За тых, што даўно былі...* (К. Камейша)

*Былі рэкі – паўсыхалі, **хорошыя** – паўміралі...* *Лёс **гарчэй** за палына*. (А. Вярцінскі)

***Небяспечней** ад халеры душ і рэчак браканьеры, няма шкодзе іхняй меры, няма **горш** на свеце зла...* (А. Вярцінскі)

“У мастацкія творы такія формы пранікаюць з дыялектнай мовы, найчасцей яны сустракаюцца ў вершаваных творах, дзе вымагаюцца рытмікай і рыфмай верша” [51, с. 103]. Пра бытаніну гэтых форм у творах пісьменнікаў пісаў яшчэ больш за паўстагоддзя назад П. Глебка [Гл. 35]. Выкарыстанне

формаў вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў з суфіксамі *-ей (-эй)* – парушэнне нормы літаратурнай мовы.

Пры ўжыванні формаў ступені параўнання прыметнікаў неабходна ўлічваць наступнае патрабаванне: нельга спалучаць кампаненты дзвюх форм вышэйшай ступені параўнання – простаі і складанай. Напрыклад, няправільнымі будуць канструкцыі *больш цяплейшае надвор'е, менш святлейшы пакой*. Памылковай з боку граматыкі з'яўляецца словаформа, утвораная шляхам далучэння да якаснага прыметніка прыстаўкі *най-*: *найдарагі, найласкавы*. Як вядома, прыстаўка *най-* выкарыстоўваецца для ўтварэння простаі формы найвышэйшай ступені параўнання прыметніка (далучаецца да простаі формы вышэйшай ступені параўнання): *найдаражэйшы, найласкавейшы*.

Значэнне **гранічнай ступені якасці** маюць спалучэнне прыметніка з назоўнікам:

*Яд сцішаюць ядзейшым ядам,
Лом пускае трухлядзь на злом.
І нутро ўледзяніць паглядом.
Зло, якое адолееш злом.* (Р. Барадулін)

У мастацкай літаратуры і публіцыстыцы для перадачы высокай меры якасці выкарыстоўваецца спалучэнне прымоўя і прыметніка:

*З кабіны выбралася важная асоба – **надзвычай цыбатая**, у нямецкай форме, пры генеральскіх пагонах.* (П. Васючэнка)

*Цягнуцца нудна бяссонныя ночы.
Зоры ў блакіце – нібы міражы...
Сяю ж і тоноч васільковыя вочы,
Свет без якіх **безнадзейна чужы**.* (Л. Пранчак)

Аднак часцей за ўсё ў мастацкай мове высокая мера якасці перадаецца паўтарэннем прыметніка:

*Думалі мы пра Айчыну з табой **Чыстую-чыстую, белую-белу**.* (В. Шніп)
*Снег дазвеццем перапаў Рана-рана. І ляжыць ён на дварах, На парканах, на дрывах – **Чысты-чысты**, Для гасцей абрус у нас Сцелюць гэтакі якраз **Белы-белы**.* (Н. Гілевіч)

*Алёшка глядзіць туды, дзе за Крашчанскі лес у туман закацілася **чырвонае-чырвонае** сонца.* (І. Пташнікаў)

*Галава ў яго (аленя) была зусім малая, вочы – сівыя, мутныя, поўсць блішчала, **гладкая-гладкая**, бы яе прычасаў хто.* (І. Пташнікаў)

*Разумееш, Мікалайку, вясна была **гразкая-гразкая, мокрая-мокая**.* (Я. Сіпакоў)

*Угледзелася ў схілены твар. Аброслы, даўно нямыты, маршчыністы. Падняліся пачырванелыя навікі, і глянулі на яе сінія вочы. **Сінія-сінія**...* (В. Іпатава)

*Шчабятлівая сінічка,
Прынясі мне рукавічку –*

Белую, пуховую,
Новенькую-новую. (Л. Пранчак).

Для абазначэння вельмі высокай меры якасці ўжываюцца прыметнікі з прыстаўкамі **раз-(рас-), звыш-,** часткамі слоў **прота-**:

*На падваконніку вазон красуе, І кветачка ягоная ратуе Мяне ад **распраклятай** адзіноты.* (В. Шніп)

*Але такі ўжо чалавек, такія яго пачуцці, каханне, узнёсласць, шчасце, што яму зусім ненадоўга даецца нешта **звышпачуццёвае і звышрадаснае**, нябеснае, ён застаецца зямным, каб не забываўся, што ён якраз чалавек са сваімі зямнымі пачуццямі.* (Г. Далідовіч)

*...**звыштраскучы** студзеньскі мароз.* (Я. Янішчыц)

*О век, ты пахнеш порахам і бэзам, Няўсцерп зямлі **звышспаляльны** груз.* (Я. Янішчыц)

*Продак не разумны, а **протаразумны**, не відушчы, а **протавідушчы**: прадоўжаны ў бясконцую прастору прыроды.* (А. Разанаў)

У мове мастацкай літаратуры і ў тэкстах публіцыстычнага і гутарковага стыляў часам сустракаюцца выпадкі ўжывання формаў вышэйшай ступені параўнання для абазначэння гранічна высокай (ці гранічна нізкай) ступені якасці прадмета. Такое ўжыванне кампаратыва ўзнікла пад уплывам рускай мовы і называецца **элятывам** (ад лац. *elativus* – узвышаны):

*Мяне кліча ў госці мой друг летлы – Шэры дрозд, **цудоўнейшы** спявак.* (П. Панчанка)

*Усякія травы, кветкі, кожны кустік, кожная саломінка падымалі галовы, цягнуліся к сонцу, віталі яго і ў гонар яго куралі найлепшымі ладанамі – **чысцейшымі** туманамі рэчыва і **прыемнейшымі** пахамі светлых красак лугу.* (Я. Колас)

*Прымай жыццё – **зчышэйшы** Божы дар.* (М. Мятліцкі)

*Я **шчаслівейшай** сравы, чым такая, Не мог прысніць і ў сне сваім найлепшым – Дачку купую, а яна рукамі З высокай белай пены нешта лепіць.* (С. Законнікаў)

*Ёсць зямля – **прыгажэйшая** ў свеце, магчыма.*

Я, прынамсі, не ведаю гэткай другой –

Каб і з чыстымі вачыма,

І з даверлівай душой. (Н. Гілевіч)

Форма элятыва ў беларускай літаратурнай мове – парушэнне нормы. Замест яе варта ўжываць формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *найцудоўнейшы, найчысцейшымі і г. д.*

У мове мастацкай літаратуры пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў сустракаецца свядомае парушэнне літаратурнай нормы з мэтай больш выразна акрэсліць прадмет гаворкі, градацыйна перадаць характарыстыку пэўнай з’явы:

*На **самай воднейшай** з планет вады хапаць не будзе прэснай...* (А. Вярцінскі)

*І ўжо я ўцячы ад Жанчыны гатовы, Ды чую яе **найласкавыя** словы.* (В. Шніп)

*...мой **найхарошы**, сэрцам не грашы, хачу заўсёды бачыць за абліччам мне любым прыгажосць тваёй душы.* (Р. Баравікова)

*Я звездаў **найкароткае** спатканне На строме еўрапейскага крыла, Калі раса мядовага змяркання На гіяцынты белыя лягла.* (Л. Дранько-Майсюк)

*Я прачытаў: адзін мастак, Што золатам пісаў дыханне, Тлумачыў жоўтае як знак **Найпранікнёнага** кахання.* (Л. Дранько-Майсюк)

*Там у некаторых дакуменціках і твой **ганаровейшы** подпіс пастаўлены: кароткі, з даўжэзным хвастом.* (А. Кулакоўскі)

*Можна было гэтыя лахманы начапіць на бервяно, на кій, на пень, на самы дасканалы твор скульптурнага мастацтва, на **самую найпрыгажэйшую** жанчыну – поспех быў бы той самы, што і цяпер, зграбнасць была б адна і тая ж.* (К. Чорны)

*Сашка так увайшоў у ролю, што ўжо сам сабе пачынаў верыць, сам ужо вельмі выразна пачаў уяўляць усю карцінку, пачаў у сваім расказе пускаць у ход **самыя найдрабнейшыя** дэталі.* (К. Чорны)

*Любімы мой, **найсонечны, найблізкі** Быць слабаю мне сёння не дазволь. Пішу табе вясёлыя запіскі, Хоць раздзірае сэрца дзікі боль.* (Я. Янішчыц)

*Смяецца сонца, і гуляюць дзеці... І нешта застаецца ад цябе На гэтым **найдарожшым** белым свеце...* (С. Захонікаў)

*...але ў рудні яе (студні) дулі, над спудам, захоўваецца **найсвяты** цуд – зорнае неба.* (А. Разанаў)

*Па адным і па трое, па пяць і па восем –
Каб хутчэй як мага, каб як меней турбот.
**Сяці самых найсветлых, найзванкагалосых,
Найадданных** сыноў – у расход! у расход!*

*...Беларусь, Беларусь!
Пяць стагоддзяў назад
Найпрыгожшых тваіх,
Найздароўшых дзяўчат
Забіралі ў палон хіжакі-чужакі* (Н. Гілевіч)

Кароткая форма прыметнікаў

Многія якасныя прыметнікі ў беларускай мове могуць мець як поўную, так і кароткую форму. У літаратурнай мове найбольш пашырана поўная форма прыметнікаў. Кароткая (а таксама і сцягнутая) форма сустракаецца пераважна ў вуснай народнай творчасці і ў літаратурных творах на гістарычную тэматыку ці стылізаваных пад народныя песні, казанні, а таксама ў гутарковым маўленні:

Глядзіш на сварку ля прылаўка з мясам, на тое, як людзі **гатовы** паперагрызаць глоткі адзін аднаму, і робіцца страіна, да чаго ўсе дайшлі. (А. Кудравец)

Іаан анярэдзіў яе: -- Такі нам князь **патрэбен**, каб і з вялікім Кіевам дружыў – разам трэба ад полаўцаў абараняцца. (В. Іпатава)

Як **глыбок** той прастор немы,
І ці мерыў яго хто?...

А аб тым, што ён **нявінен**,
І не думаў хлопчык (Сымонка) тут:
Хіба ж быў яму адчынен
Справядлівы бацькаў суд? (Я. Колас)

...н'е гарэлку **бедна** басота,
Згадаўшы чулівасці грэшны смак.

А кум куме **рад**,
Павёў куму ў вінаград:
-- Шчыні, кума, ягодкі,
Каторыя **салодкі** (Р. Барадулін)

Як была я **ма іа, мала**,
Калыхала мяке мама. (М. Танк)

І **люб** **смуцен** час прыроды,
Калі душа ўсяе прыроды
З **твёю** злучана душою. (К. Камейша)
Мова нам ні к чаму сапраўды,
Калі рот будзе справай заняты –
Цэлы дзень будзе **повен** яды. (Н. Гілевіч)

Сівы голуб, сівы голуб,--
Галубка **бялейша**.
Мілы бацька, **міла** маці,
Я **міла** – **мілейша**. (Л. Пранчак)

Прыём канцэнтрацыі прыметнікаў

Для ўзмацнення пэўных адценняў выкарыстоўваецца прыём канцэнтрацыі прыметнікаў:

Пячорныя, чорныя сілы
Учэрняць светлую гліну.
Счарнелыя небасхілы

Паўторацца без адхлыну. (Р. Барадулін) (у гэтым прыкладзе сэнсавае адценне ўзмацняецца дзеясловам *учэрняць*, утвораным ад прыметніка, а таксама антанімічным прыметнікам *светлую*);

Людзі бываюць бруднейшыя за свінню, чысцейшыя за анёла, дабрэйшыя за жыццё і ў сто разоў страшнейшыя за смерць. (У. Караткевіч) (у гэтым выпадку пры дапамозе спалучэння антанімічных прыметнікаў са значэннем высокай меры якасці ствараецца гіпербалічны вобраз);

Ён (Выліваха) ніколі не думаў, што лёс верне яму яе. Прыгажэйшую, маладзейшую, лепшую, чым тыя, падступную, сціпую. (У. Караткевіч) (прыём ампліфікацыі сінанімічных прыметнікаў дапамагае стварыць выразны вобраз гераіні).

Неабходна адзначыць, што прыём канцэнтрацыі прыметнікаў у творах мастацкай літаратуры асабліва шырока выкарыстоўваецца для ўзмацнення якасці аб'екта:

*Чуеш, спяваюць зоры,
Якія дзіўныя галасы
У гэтым нябесным хоры!
Журлівыя, светла-зеонкія,
Натомленыя, як дзіцятчыя, -- тонкія,
Самотныя, бесклапотныя,
Радасныя, гародніныя.* (А. Грачанікаў)

Невысокая ростам, *мініядюрная*, нібы *вытачаная*, *смуглаватая*, з *чорнымі кучаравымі* валасамі і *озёрскімі блакітнымі* вачыма – *быстрымі і ўсмішлівымі*. І ўся яна сама была *быстрая і жывая*, як ртуць. (А. Кудравец)

І сталі рабіцца відучымі і людзі, і стаў кожны ў кожнага бачыць думкі – пярэстыя, простыя, накручастыя, белыя, шэрыя, чорныя, каляровыя, і стаў кожны кожнага без слоў разумець. (А. Разанаў)

Абрус палатняны, ільняны, русы, бела-русы з вішнёвымі, малінавымі ці бруснічнымі ягадамі чырвані. (А. Разанаў)

Антанімічнае выкарыстанне прыметнікаў асабліва выразна адцяняе кантраст паняццяў:

Там, дзе вада затапіла шырокія нашы палі, з неба чарнюткага ўпала бялюткая птушка ў ваду. (В. Шніп)

Словаформы роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў

Ва ўжыванні прыметнікаў (а таксама дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў і абагулена-якасных займеннікаў) у мастацкім і публіцыстычным стылях уласцівы словаформы роднага склону адзіночнага ліку з двухскладовым канчаткам *-ое, -ае (-яе)*:

А там пайшлі двары, хаты – кульгавага Максіма, Тэклі, якую забілі немцы, старое Уласіхі... (Б. Сачанка)

Бяру ў прыгаршні празрыстае вады – і сонца трапяткое ў руках. (П. Панчанка)

Лебядзян...прыўзняў непрытомнаму голаў, уліў яму ў рот зеля з глінянае біклагі. (У. Арлоў)

Мінулае начы баярыну прыснілася, як ратаваўся ад пагоні, а напярэймы яму імчаў чорны вершнік. (У. Арлоў)

...рыба засвяцілася, як зоры, Што ноччу падалі, нібыта росы З высокай беларускае бярозы. (В. Шніп)

Каханая, мне трыццаць пяць – Век вертуознае ігры! І я хачу цябе кахаць, Струну выводзячы з імглы. (Л. Дранько-Майсюк)

“Гэтыя канчаткі не толькі больш мілагучныя, чым аднаскладовыя (маладой, упрыгожанай, восьмай, нашай), але дазваляюць размяжоўваць розныя склонавыя формы – роднага і творнага склону: прыдатны падарунак для (каго?) маладое гаспадыні і ганаруся (кім?) маладой гаспадыняй. Гэтае размежаванне добра разумелі ў адраджэнскіх 20-х гадах. Словаформы на **-ое, -ае (-яе)** выкарыстоўвалі не толькі ў гутарковым і літаратурна-мастацкім стылі, але і ў кніжных стылях, напрыклад навуковым. Так, кніга Максіма Гарэцкага мела назву “Гісторыя беларускае літаратуры”. У пазнейшы час, у выніку выраўноўвання граматычнага ладу нашай мовы на расійскі ўзор, гэтую адметную форму роднага склону неабгрунтавана занядбалі” [52, с. 75 – 76]. Сапраўды, пазней некаторыя навукоўцы сцвярджалі, што ў стылі мастацкай літаратуры формы з двухскладовымі канчаткамі выкарыстоўваюцца як граматычныя архаізмы, прыдатныя для стварэння гістарычнай перспектывы, каларыту мінуўшчыны, як сродак стылізацыі мовы ў творах на гістарычныя тэмы або як перайманне дэсэна-паэтычнай фальклорнай традыцыі [Гл.: 20, с. 250 – 252]. У сучасных граматыках па беларускай мове словаформы на **-ое, -ае (-яе)**, з аднаго боку, разглядаюцца як стылістычна маркіраваныя формы, характэрныя для тэкстаў размоўнага стылю, мовы мастацкай літаратуры (асабліва паэтычнай мовы) [Гл.: 59, с. 106], з другога боку, трактуюцца як варыянтныя да **-ой, -ай(-яй)** [Гл.: 51, с. 107].

ЗАЙМЕННІК

Частотнасць ужывання займеннікаў у розных стылях мовы неаднолькавая. Асабліва шырока яны выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі. Гэта тлумачыцца тым, што для суразмоўцаў істотным з’яўляецца факт, паведамленне пра які можа афармляцца простымі, няпоўнымі, элептычнымі сказамі з шырокім выкарыстаннем мімікі, жэстаў, што, у сваю чаргу, надае маўленню непасрэднасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. У гутарковым стылі сэнс паведамлення залежыць ад інтанацыі, актуалізатарам якой часцей за

ўсё з'яўляецца менавіта займеннік. Таму займеннік – надзвычай прыдатны матэрыял пры арганізацыі кантакту паміж людзьмі.

Яму [Імполь] зрабілася толькі неяк непамысна, што яна [Ваця] тут, заварушылася нават злосць, што яна падыходзіць да яго і смяецца, крыва расцягваючы губы, выскаляючы гэтыя дробныя, жаўтаватыя, са свішчом уверсе зубы.

-- Ой, і ты тут!

-- Тут, -- сказаў ён, нешта перасільваючы ў сабе...

-- З кім жа ты прыехаў? Дзе ты цяпер?..

-- Блізка тут. У Верасаве.

-- Ці не Корсакава Алеся з табою?

-- Ага.

-- Во, харошую знайшоў? Гэта ж некалі да яе ўсе хлопцы сваталіся, -- нейкая зайздрасць была ў яе голасе.

-- Я ж не музыкант – не перабіраю. Якую ўжо бег саў, -- Імполь чуў, што не можа схавачь сваю злосць, раздражняла гэтак распытванне – быдта сляпцом лезлі ў душу...

-- Пачакай, хачу нешта сказаць табе, -- яна заступіла яму дарогу.

Ён стаяў, прыгнуўшыся і трымаючы нахілены да плячэй поўны, гладкі мяшок.

-- Бойся яе.

-- А чаго я маю баяцца? – ён падтрос на плечы мяшок.

-- Харошая надта. А з хараства, кажучь, вады не нап'ешся. Жыць трэба. Мужыка першага са свету зваў... Род ужо іхні гэтакі...

-- А чаго ты мне гэтак гаворыш?

-- Шкадую цябе. (В. Адамчык)

У афіцыйна-справавым, навуковым і канфесійным стылях займеннікі – нейтральныя паводле стылістычнай афарбаванасці словы і ўжываюцца значна радзей, чым у гутарковым стылі. Для навуковых прац характэрна замена асабовага займенніка я аўтарскім *мы*, спалучэннем слоў *на нашу думку* ці дзеясловамі 2-ой асобы множнага ліку:

*Стараруская мова зафіксавала толькі 2 лексіка-семантычныя варыянты: 'артылерыя', 'гармата'... Прыкладна такія ж суадносіны **мы** сустракаем у семантыцы і іншых агульных запазычанняў, якія адносяцца да групы ваеннай лексікі: **варта**, **валька** [4, с. 71.].*

***На нашу думку**, мэтазгодна ў падручніках па беларускай мове рэалізаваць методыку асэнсавання вучэбных тэкстаў з улікам іх стылістычнай разнавіднасці [4, с. 298].*

У афіцыйна-справавым стылі з мэтай падкрэсліць афіцыйны характар зносін у дачыненні да якой-небудзь асобы ўжываецца займеннік *вы* (як правіла, пішацца з вялікай літары). Гэтым займеннікам выражаюцца таксама ветлівасць і павага да таго, да каго звяртаюцца (замест займенніка *ты*). Пры пачцівых

адносінах да групы людзей у пісьмовай форме займеннік *вы* (а таксама яго формы) пішацца з вялікай літары:

...Калі ў **Вас** 1 – 2 памылкі (з усіх сямі заданняў), **Вы** можаце паўтарыць матэрыял канкрэтных пытанняў тэмы; калі ў **Вас** 3 памылкі (і больш за тры), **Вам** неабходна паўтарыць матэрыял у сістэме (г. зн. перачытаць усе пытанні і адказы, уключаныя ў параграф) [46, с. 4].

У тэкстах канфесійнага стылю часцей выкарыстоўваюцца асабовыя і прыналежныя займеннікі, пры гэтым у кантэксте яны могуць набываюць абагульняючае значэнне і выступаюць у якасці сімвалаў (графічна такія займеннікі выдзяляюцца першай вялікай літарай):

Слухайце, нябёсы, і ўважай, зямля; бо гаворыць Гасподзь: **Я** выхаваў і ўзвысіў сыноў, а **яны** ўзбунтаваліся супраць **Мяне**. Вол ведае гаспадара **свайго**, і асёл яслі гаспадара **свайго**; а Ізраіль не знае **Мяне**, народ **Мой** не разумее...о, **Я** ўсцешу **Сябе** над супраціўцамі **Маім** і адпомшчу ворагам **Маім**! ... І будзе **Ён** судзіць народы, і выкрые многія плямёны; і перакуюць мячы **свае** на аралы, і дзіды **свае** – на сярпы; не падые народ на народ меча, і не будуць болей вучыцца ваяваць ... [21, сс. 868 – 870].

Розныя экспрэсіўна-эмацыянальныя адценні выражаюць займеннікі ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстычных стылі.

Пры дапамозе частага паўтарэння асабовых і прыналежных займеннікаў акцэнтуюцца ўвага на асобу, якая вядзе гутарку ці пра якую ідзе размова:

Я хачу, каб мой народ мяне пачуў,
Я не ведаю, **я** не славы,
Не бясемерця сабе хачу,--
Я не маю на гэта права. (В. Зуёнак)

Твой колер – жоўты. Сіні колер – **мой** –
Мяне гняце, са **мною** не размаўляе,
А жоўты колер – **ён** найменш стамляе.
Хоць поўны нечаканасці любой. (Л. Дранько-

Майсюк)

Паўтор аднолькавых займеннікаў у пачатку кожнага радка, а таксама іх канцэнтрацыя ў межах невялікага кантэксту надае выказванню асаблівую экспрэсію:

...Гэта была **яна**!

Ён думаў, што, адмовіўшыся пакінуць востраў, купіў сабе спакой. Як **ён** памыляўся!

Ён пазбегнуў сустрэчы з ёю ў Смаргоні, але **яна** здагнала яго тут. **Яна** помсціла **яму** ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. **Яна** прымусіла **яго** зневажаць свей розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў **ягоныя** сны.

Яна вярнула **яму** сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ страшней. **Яна** прыйшла судзіць **яго** ад імя свайго і ўсіх іншых народаў. **Яна** пераашкодзіла **яму** вярнуцца ў Еўропу, але **ёй** гэтага мала. (У. Арлоў)

Ён здаволен сабой. **Ён** моцны, разумны. **Ён** бярэ ад жыцця ўсё, што захоча. (М. Зарэцкі)

-- Чый **ты?** – Чыя **ты?** –

У дзяцей пытаюць.

-- **Я** – мамін і таткаў!

-- **Я** – свой!

-- **Я** – свая!

-- А **я** – нічый!

-- І **я** – нічыя!..

-- Хто **вы?** –

Пытаюць у нас.

Добра, калі ў адказ

Чалавек праспявае песню,

Светлую песню

Свайёй Айчыны... (А. Грачанікаў)

У паэзіі пашыраны прыём выкарыстання аднаго і таго ж займенніка ў пачатку кожнага радка з мэтай па-мастацку выразна выявіць прадмет гаворкі, надаць асаблівае гучанне твору (ці радкам):

...Прыхадзі хутчэй, вясна:

Ты – крылатая зарніца,

Ты – прызыўная струна,

Ты – дзяўчына-чараўніца,

Ты прыветна, ты ясна,

Гучнай радасці паўна;

Ты – надзей і мар злучэнне,

Ты – гром песень, цішыня,

Ты – надзорнае імкненне,

Ты – прастора, шырыня,

Ты – прыгажосць-летуценне,

Ты – развага-глыбіня,

Усмах радаснага дня... (Я. Колас)

Для падкрэслівання асаблівай павагі да каго-небудзь часта асабовы займеннік пішацца з вялікай літары (звычайна гэта характэрна для інтымнай лірыкі):

У **Ваішым** голасе квітнеюць астры,

Якіх не бачыў я раней.

Мне зразумела ўсё і ўсё не ясна...

Запамінаю голас Ваш прыязны... (Л.

Дранько-

Майсюк)

*Я Вас люблю, бо **Вы** – мой першы грэх.
Хоць насталеў даўно душой і тварам,--
Я Вас люблю, як любяць першы снег,
Што кружыцца на золку над папарам... (Л. Пранчак)*

У мастацкай літаратуры шырока ўжываюцца прастамоўныя формы займеннікаў. У паэзіі іх выкарыстанне абумоўлена як зместам, так і формай (для стварэння рытмікі верша). Умела карыстаецца такімі займеннікамі Р. Барадулін:

*Хто вецер назірае,
Таму не йсці з сяўнёю.
Ягонай даланёю
Не тхне ралля сырая.*

*Ціха подласць ідзе на ловы
Спадкаемкаю дабрыні.
З неба валяцца на галовы
Злыдняў **іхнія** ж камяні.*

***Тамака** жаль цябе не кране,
Не ўбрыкне злік белакапыты.
І наўрад ці ў сроддзёным сне
Ты прычнішся сабе, забыты.*

*Адчай за ракою рыкае –
Бугай **гэны** ўсіх забадзе.
Вясёлая радасць чакае,
Каму засмяяцца ў бядзе.*

*Мы толькі плодзім мітусню
І робім тлум **усіхнім**,
Нахабна будзім цішыню –
І ўрэшце самі ціхнем.*

*Няўжо цярпець, як і цярпелі мы,
Ці толькі нам стае на ціхасць моцы,
Няўжо нямыты прыхадзень нямы
Чысцейшы, **чымся** нашыя прамоўцы.*

Асаблівай экспрэсіяй вылучаюцца займеннікі з ласкальна-памяншальным адценнем:

*...Я даўно, дзядок, збіраўся
Дзеду **нештачка** сказаць,*

Ды ніяк не прыбяруся,
Не асмелюся ніяк...

...Тчэцца сіні шнур ядвабна.
І спакойны такі рух!
Сам агонь у полі тлее,
Нічагусенька няма. (Я. Колас)

Выкарыстанне ў творах мастайкай літаратуры дыялектных, а таксама іншамоўных форм займеннікаў адпавядае аўтарскай задуме больш рэльефна адлюстраваньня асяроддзе, індывідуальную адметнасць герояў, а таксама ўласную творчую манеру:

...Пчолка зумкала над ёю,
Штось казала ёй зычліва
Гутаркаю **тэю**...
..—Дзед, зірні: **куды-та** хмаркі
Унь ідуць, ідуць, як дым?
Там так добра, вольна, ярка
А яны ідуць...
...Грай жа, дзеткі, сцяпка важна,
Смутах ты ёй свай вальеш,
І душа заплача **кажна**,
Як ты смечкам павядзеш.

... Думак поўна галава,
Ёй над службай разважае —
Што ж за служба? **Якава?**
А пым часам выйшла Хава... (Я. Колас)

...А ў небе аблогі высока-высока
Пад зоркай маленькай, як кропляй з крыніц,
З якой **анікому** цяпер не напіцца,
Бо сонца ў нябёсах, як д'яблава вока,
І спёка...

...І ў нябёсах сцюдзёных знікаю,
І з'яўляюся ў свеце чужым,
У якім **анішто** не знаёма
І ўсё ж светла кранае душу. (В. Шніп)

Маці, маўклівая і паслухмяная, пайшла ўслед за ім (Васілём).

-- Тут. Наше — адсюль і **унь** датуль, дзе калок, -- сказала яна.

Яна магла б і не гаварыць гэтага, бо Васіль і сам ведаў свай надзел, -- відаць, ёй проста было няёмка стаяць каля сына. (І. Мележ)

– Хачу зімой трохі лесу купіць. Думаў, куплю болей, за мёд думаў. А тут жыто пустое. Мёд трэба мяняць на хлеб... Ну, але ў **еты** год – трохі, трохі – у другі... (І. Мележ)

– Скажы матцы яго, **штоб** прынесла адзецца...-- Шабета зірнуў на босыя, з попелымі плямамі падсохлай гразі Васілёвы ногі. – Абутак які-небудзь. І харчоў торбу. (І. Мележ)

У мастацкіх творах на гістарычную тэматыку сустракаюцца старажытныя формы займеннікаў, якія з асаблівай выразнасцю адцяняюць каларыт даўніны:

Князь, скрушліва схіліўшы галаву, маўчаў, а ён, баярын, выгаворваў: -- ...Помніш, казалі табе: **се** не на добрае ёсць? (У. Арлоў)

...Яна зноў убачыла перад сабой няшчасныя бацькавы вочы, бараду яго, у якой заблыталіся саломіны,-- у яго, такога ганарыстага! І словы ягоныя пачула: “Гора мне, дзіця маё мілае! Пашто **се** сатварыла і атруту душы маёй прынесла?” (В. Іпатава)

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

СІНТАКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Стылістычныя асаблівасці сінтаксісу звязаны найперш з функцыянальнай прыналежнасцю тэкстаў, са зместам і задачай выказвання. Спецыфічных сінтаксічных сродкаў, уласцівых толькі пэўным стылям мовы, не шмат. Усе стылі выкарыстоўваюць простыя і складаныя сказы, сказы з адасобленымі і аднароднымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Стылістычным багаццем сінтаксісу вылучаюцца мастацкі і публіцыстычны стылі.

Словазлучэнне

Багаццем семантычных і стылістычных адценняў вылучаюцца беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя словазлучэнні. У афіцыйна-справавым і навуковым стылях пераважаюць прыназоўнікава-сласазыя ўтварэнні. [38, с. 24]

У мастацкім, публіцыстычным, канфесійным і гутарковым стылях пашыраны беспрыназоўнікавыя дзеяслоўныя словазлучэнні.

Беспрыназоўнікавыя словазлучэнні, у якіх ролю галоўнага слова выконваюць дзеясловы *быць, стаць, застацца, абраць* і інш., а залежнага слова – назоўнікі, якія абазначаюць пасадку, занятак, стылістычна нейтральныя, уласцівыя ўсім стылям мовы; прыназоўнікавыя словазлучэнні з такімі кампанентамі характэрныя гутарковаму стылю [60, с. 199]: *Доўгі час бацька быў чыгуначнікам...* (В. Адамчык) *Талаш быў у пана за пастуха.* (Я. Колас)

Сінаніміка словазлучэнняў:

1) “дзеясловы *забыць, забыцца* + назоўнік у форме вінавальнага склону + прыназоўнік *пра*” і “дзеясловы *забыць, забыцца* + назоўнік у форме вінавальнага склону + прыназоўнік *на*”: *забыўся пра сябра* і *забыўся на сябра* (канструкцыі з прыназоўнікамі *пра* нейтральныя, з прыназоўнікам *на* – гутарковыя);

2) “дзеяслоў + залежны неадусаўлёны назоўнік у форме вінавальнага склону” і “дзеяслоў + залежны неадусаўлёны назоўнік у форме роднага склону”: *дайце веласіпед* і *дайце веласіпеды* (першая канструкцыя нейтральная, другая – гутарковая). У мове мастацкай літаратуры пад уплывам народных гаворак асобныя адушаўлёныя назоўнікі маюць форму вінавальнага склону, якая, як і ў неадусаўлёных назоўнікаў, супадае з формай назоўнага склону: *Ён шустра паадпрагаў коні, вывеў за вароты ў лясок і спутаў іх.* (Я. Скрыган) *І больш дзядзька ані слова, толькі поглядам кальнуў, сам пагнаў у двор авечкі.* (Я. Колас) Падобныя канструкцыі маюць гутарковае адценне. Нейтральнымі будуць словазлучэнні *паадпрагаць коней, пагнаў авечак.*

3) “назоўнік + назоўнік роднага склону (родны прыналежнасці)” і “прыналежны прыметнік + назоўнік”: *спадчына Купалы і Коласа і Купалавы і*

Коласавы творы (першая канструкцыя ўласціва кніжнай мове, другая – гутарковай);

4) *падобны на бацьку – падобны да бацькі, яснейшы за сонца – яснейшы ад сонца, пад'ехаць да лесу – пад'ехаць пад лес* (канструкцыі з прыназоўнікамі *да, ад, пад* уласцівыя гутарковаму і мастацкаму стылям);

5) *забыцца аб небяспецы – забыцца на небяспеку, успомніць аб сыне – успомніць пра сына* (канструкцыі з прыназоўнікам *аб* характэрны для афіцыйна-справавога і навуковага стыляў);

6) словаспалучэнне з прыназоўнікам *на* і словаформай давальнага склону (гл.: Дадатак 1);

7) словаспалучэнне з прыназоўнікамі *ў і на*. “Ёсць сэнсавая розніца паміж канструкцыямі з прыназоўнікамі *ў і на*, якія ўжываюцца для ўказання на месца дзеяння. Калі трэба абазначыць месца ўнутры чаго-небудзь, то ўжываецца прыназоўнік *у*, калі ж маецца на ўвазе месца на паверхні чаго-небудзь — прыназоўнік *на*. Звычайна прыназоўнік *на* ўжываецца і ў тых выпадках, калі гутарка ідзе пра тое, што адбываецца ў тым ці іншым месцы: *быў на вечары, на нарадзе, на канцэрце, на лекцыі, на семінары і г. д.*

Часта ўжыванне прыназоўнікаў *у і на* тлумачыцца толькі традыцыяй або захоўваецца па аналогіі. Правільна будзе сказаць: *вучыцца на 5-м курсе, на філалагічным факультэце, працаваць на заводзе, паехаць на Каўказ, на Украіну і вучыцца ў 5-м класе, ва універсітэце, працаваць у рэдакцыі, прыехаць у Беларусь* (у паэтычнай мове ўжываецца таксама *на Беларусь*), *у Крым*. Пры назоўніках — назвах дзяржаў, абласцей, гарадоў, сёл ужываецца прыназоўнік *у*: *у Германіі, у Кітаі, у Мінску, у Сібіры, у Гомельскай вобласці* (але: *на Гомельшчыне*), *у Данбасе* (але: *на Палессі*) і г. д. Пры назвах горнай мясцовасці ўжываецца прыназоўнік *на*: *на Каўказе, на Урале, на Паміры*, аднак пры тых назвах, якія маюць формы множнага ліку, выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *у Альпах, у Гімалаях, у Кардыльерах, у Татрах, у Кодрах* (параўн. таксама: *у гарах Паміра, у гарах Цянь-Шаня*).

Назвы ўстаноў і іх аддзелаў часцей спалучаюцца з прыназоўнікам *у*: *іду ў міністэрства, у міліцыю, у касу, у планавы сектар, у аддзел навукі*.

Назвы прадпрыемстваў звязваюцца з прыназоўнікам *на*: *на фабрыцы, на заводзе, на камбінаце, на шахце*, але: *у майстэрні, у цэху*.

Некаторыя спалучэнні з прыназоўнікам *на* характэрны для размоўна-прафесійнага ўжывання: *служу на флоте, працую на радыё, на кінастудыі і г. д.*” [57, с. 171].

Просты сказ

Стылістычнымі асаблівасцямі вылучаюцца **поўныя і няпоўныя сказы**.

Поўныя сказы менш залежаць ад кантэксту, больш самастойныя па сэнсу, таму яны шырока ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы.

Няпоўныя сказы з'яўляюцца важным сродкам лаканічнага маўлення, а таму часцей выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі:

- Куды разбеглася, пытаю?
- У мястэчка. А табе што?
- Чаго гэта ў мястэчка?
- Ну дзела ёсць.
- Дзела напроціў ночы?
- Ну, а што?
- А тое, што пойдзеш назад. Паняла?
- Гэта чаго? Што мне, у мястэчка нельга? (В. Быкаў)

Выразнасць, дынамічнасць і экспрэсіўнасць маўлення дасягаецца за кошт выкарыстання эліптычных сказаў:

*Сярод палеткаў – лугавіны,
У ціхіх поймах – наплавy...
А каля сэрца – невялічкі
Букет купальскіх вясількоў!*

(Н. Гілевіч)

Блізкія да няпоўных сказаў канструкцыі з умоўчваннем. Умоўчванне – гэта знарок незакончаны сказ з мэтай ўзмацнення экспрэсіі маўлення, выражэння эмацыянальнага стану герояў: -- *Памажы выпаўзці з ямы...-- Жаваранка падаў Алёшу руку. – Пасунь аўтамат. Не дастану... Што гэта цябе ўсё прасіць трэба?.. Не можа быць, каб Геніятулін збег... Вазьмі пад паху... Каб толькі на ногі стаць...* (І. Пташнікаў)

Простыя сказы бываюць двухсастаўныя і аднасастаўныя.

Аднасастаўныя сказы больш экспрэсіўныя і дынамічныя, чым двухсастаўныя (апошнія ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы).

Безасабовыя сказы часцей выкарыстоўваюцца для характарыстыкі псіхічнага і фізічнага стану чалавека, з'яў прыроды, дзеянняў і працэсаў, якія адбываюцца незалежна ад утваральніка: -- *Дужа хацелася заплакаць, калі б былі слёзы.* (В. Быкаў) *Удзень зноў было ціха. ... Моцна захаладала.* (І Шамякін)

Таксама безасабовыя сказы ўжываюцца ў афіцыйна-справавым маўленні (пры афармленні пратаколаў, пастановаў, афіцыйных паведамленняў і г.д.).

Няпэўна-асабовыя сказы выражаюць факты, падзеі, пры гэтым суб'ект дзеяння неведомы ці не называецца:

- Ну як камуна? – запытаў Пятрок. – Сарганізавалі ўжо?
 - Пастанавіліся Гужа раскулачыць, -- сказала яна (Сцепаніда) аб іншым.
- (В. Быкаў) *Перш за ўсё сталі перапраўляць раненых.* (І. Мележ) *Моцна спалохалася, калі Мінск пачалі бамбіць...-- На Камароўцы лаўкі грабляць!* (І. Шамякін) *Стралялі недзе блізка – ці не ў Вёсялоўцы?* (І. Шамякін)

У абагульнена-асабовых сказах дзеянне, абазначанае галоўным членам сказа, можа адносіцца да кожнай асобы. Такія сказы выражаюць вывад, павучэнне, а таму шырока выкарыстоўваюцца ў вуснай народнай творчасці: *Век зжыць – не мех шыць. Не чапай чужога і не бойся нікога. На Бога спадзявайся, але і сам старайся. Выказанага слова да губы не вернеш.*

Намінатыўныя сказы толькі называюць прадметы або з’явы. Яны надзвычай лаканічныя, кароткія. У афіцыйна-справавым стылі намінатыўныя сказы звычайна выкарыстоўваюцца для канкрэтызацыі адрасата: *Беларусь. Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”. Загадчыку кафедры беларускай мовы і методыкі яе выкладання...* У творах мастацкай літаратуры пры дапамозе намінатыўных сказаў дэталёва перадаецца апісанне асяроддзя, падзей, ствараюцца наглядныя малюнкi прыроды:

*На дубах маладых
Вецер плашч свой навесіў.
Шэпт... Маўчанне... Уздых...
Нехта ходзіць па лесе.*

(Л. Дайнека)

Страты. Страты. Страты. Тысячы шыбеніц. Безвыходная Сібір. Загубленыя накаленні з рабскай душой. Мноства асведаміцеляў-энтузіястаў. Няцярпная туга ліхалецця. (У. Караткевіч) Бор. Сасновыя шаты. Ды верас. Ды мох. Чалавек барадаты. Цяпельца. Дымок. (А. Куляшоў)

Блізкія да намінатыўных вакатыўныя сказы, якія па форме нагадваюць зваротак, але характарызуюцца семантыка-граматычнай ізаляванасцю. У адрозненне ад зваротка вакатыўныя сказы не суправаджаюцца выказваннем у адрас суб’екта, а асобай інтанацыяй выражаюць радасць, здзіўленне, страх, захапленне, перасцярогу і г.д. таго, хто гаворыць: *“Глечык!”* – неяк нібы супакоена і нават трохі ўзрадавана вымавіў старшыня. (В. Быкаў) *“Аня?”* – і больш нічога не сказала Саша, спадзеючыся, што гаспадыня зразумее і так. (І. Шамякін)

Аднасастаўныя сказы шырока выкарыстоўваюцца ў якасці загалоўкаў, якія надаюць асаблівую экспрэсію публіцыстычным творам: *“Ці навучымся лічыць грошы?”*, *“Не палепшылі, а пагоршылі”*, *“Купляйце беларускае”*.

Сказы па мэце выказвання падзяляюцца на апавядальныя, пыталыя, клічныя і пабуджальныя.

Апавядальныя сказы з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі, асноўная іх задача – перадаць паведамленне, якое выражаецца ў сцвярдзальнай або адмоўнай форме.

Для пытальных сказаў характэрна экспрэсіўнасць, таму яны часцей ужываюцца ў гутарковым стылі. Аднак такія сказы пашыраны і ў іншых стылях. Пыталыя сказы ў навуковым стылі надаюць тэкстам навукова-

папулярнае адценне. У мастацкім і публіцыстычным стылях пытальныя сказы часта выкарыстоўваюцца для стварэння ўнутраных дыялогаў:

*А можа быць, яна наўмысна
Зрабіла так?.. А для чаго?..
Нашто – калі ёй ненавісна
Любая згадка пра яго?*

(Н. Гілевіч)

Пытальны сказ, які выражае адмаўленне або сцвярджэнне і не патрабуе адказу, называецца *рытарычным пытаннем*: *Яшчэ здалёк заўважыў, што Ганна ўжо чакае. Прытулілася да кала, ціха стаіць каля плота. У цемры постаць яе ледзь значыцца, а твару і зусім не відаць, але Васіль ведае: гэта яна. Хто ж яшчэ можа быць тут, на іх заповітным месцы?* (І. Мележ)

Клічныя сказы эмацыянальна разнастайныя: выражаюць радасць, здзіўленне, адчай, абурэнне, захапленне і інш. Часцей яны сустракаюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях: *Дубадзел махаў рукамі, уціхамірваў:*

-- Грамадзяне куранёўцы!.. Ето ж не базар!.. Грамадзяне, прашу!..

-- Дзядзькі! І цёткі! Ей-бо, перад чужым чалавекам, -- памагаў яму Грыбок.

-- Ціхо! Дайце сказаць! – уламіўся дужы, рашучы Хонеў голас.

-- А чаго тут маўчаць! Чаго тут хаваліца!

-- Праўду трэба казаць!

-- Не трэба яна, етая грэбля! І ўсё!

-- Як пятае калясо!

-- Абыдземся!

-- Дайце сказаць чалавечу! (І. Мележ)

Ніякай сіле, ліху злему

У сэрцы маці не забіць

Надзею: даць працяг жывому!

Надзею: песціць і любіць!

(Н. Гілевіч)

Надзвычай экспрэсіўныя пабуджальныя сказы. Яны выражаюць розныя адценні пабуджэння: просьбу, прапанову, загад, патрабаванне, пажаданне, забарону і інш. Гэтым і тлумачыцца іх шырокае выкарыстанне ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях: *Але толькі ён (Пятрок) разы два спакойней уздыхнуў, як на абрыве страпануўся Каландзёнак.*

-- Капаць!

-- Дык гэта... Змарыўся ж. Аддыхнуць...

-- Капаць!!! (В. Быкаў)

Зваротак. Зваротак выкарыстоўваецца ва ўсіх стылях мовы. У афіцыйна-справавым стылі зваротак з'яўляецца лаканічным і яркім прыёмам вылучэння

адрасата, у яго ролі выступаюць уласныя імёны, назвы асоб па прафесіі, пасадзе і г.д. Як правіла, такі зваротак ставіцца ў пачатку выказвання.

У гутарковым стылі зваротак звычайна ставіцца ў сярэдзіне сказа або ў канцы яго. У ролі зваротка шырока выкарыстоўваюцца словы з неканкрэтным лексічным значэннем: *дружа, брат, родны, шаноўны* і інш. Пры іх дапамозе выражаецца сардэчнасць, спагада, пяшчота, ласка, іронія і г.д.

У дыялогу персанажаў, рытарычных зваротах лірычных герояў сустракаецца форма былога клічнага склону, якая надае выказванню ў адных выпадках зняважлівы характар, у другіх - прастамоўна-фамільярны, у трэціх - падкрэслена ветлівы, у іншых - паэтычна ўзнёслы:

- Дзякуй, **хлопча**, за ўвагу, Надтарады, мой каток! (Я. Колас)

- Падыдзібліжай, **хлопе**, - заківай Відацкі пальцам. (М. Лобан)

- Зануда ты, Іван. Не давай я табе долары на захаванне. Я даў іх Марысі.

- Не будзем дзяліць, **Міхале**: тваё - маё... Табе спатрэбіліся -бяры. Галоўнае, што яны ёсць. (І. Шамякін)

Кажэ жонка іншы раз мне: «Не кідайся, **Івсне**, усё адно мне не паможаш ужо. Сам сябе толькі раней часу ў магілу загоніш. (Б. Сачанка)

- А гэта ж, вяльможны **пане**, ваш нозы ляснік, той самы Шэмет, што на мінулым тыдні парубішчыка з выкручанымі рукамі ў маёнтak прывёў. (М. Лобан)

Ці табе не шкода, **браце**, родных ніў, тых лугоў, той сенажаці, што касіў? (Л. Геніюш)

- Вось што, **голубе**, - сказаў цар, - мы тут нядаўна разгавеліся былі, дык час ужо і грахі замаліць. (І. Чыгрынаў)

...Не змаглі мы гора, **зколе**, з табою, плача маё сэрца, стогне цэлы Край..Ах, бывай, бывай! (Л. Геніюш) Лесе мой пількаўскі, лесе! Што расшумеўся ты сёння, Быццам паведаміць нешта Мне незвычайнае хочаш (М. Танк)

Да багацця бязыш, **чалавеча**,
І не думаеш ты, **нябога**,
Што цябе даганяе галеча,
А яна не пакіне нічога.

... Здаецца, род наш
Радавод вядзе
З таго, калі Гасподзь яшчэ ў лагодзе
Прымеркаваў, каго сяліць і дзе,
Суцешыў крывічоў:
Трывай, **Народзе**!

(Р. Барадулін)

Форма былога клічнага склону сустракаецца ва ўсходніх славян ужо ў першых пісьмовых помніках. У неўміручым творы славянскай паэзіі «Слова

пра паход Ігаравы» аўтар для ўзмацнення свайго апавядання ўжывае форму былога клічнага склону:

О, Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сиа плъкы ущекоталь, скача, славию, по мыслену древу, летая умою подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресь поля на горы... Сбдлай, брате, свои бръзгы комони, а мои ти готови, осбдлани у Курьска напереди. («Слова пра паход Ігаравы»)

У сучасных творах на гістарычную тэматыку форма былога клічнага склону назоўніка - заканамерная з'ява, паколькі гэта форма дае магчымасць больш акрэслена перадаць подых мінулага:

- *Бунтуе ў табе, княжа, дзедава кроў, Алега Святаславіча, за свае смуты Гарыславічам названага...* (У. Арлоў);

Вось і спраўдзіўся сон. Надзея цяпер адно на Лебядзяна. Памажы яму, Пяруне ўсемагутны. Няхай не здагоніць яго палавецкая страла, няхай не трапіць верны грыдзь у варожую залогу. (У. Арлоў)

У тэкстах мастацкага і публіцыстычнага стыляў пашыраны звароткі з ацэначнай характарыстыкай: *Я з Мінска наклан перадаць табе рад і народу твайму, горад-сад, горад-брат.* (П. Панчанка) *Гэй, чулыя сэрцам! Гэй, душы жывыя! Ідзеце вы долю каваць!* (Я. Колас)

Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі. Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях. Функцыянальная актыўнасць гэтых адзінак тлумачыцца перш за ўсё іх злучнасцю разнастайна выражаць сэнсавыя і эмацыянальныя адценні: *Як, напрыклад, можа мірыцца ўвесь свет, што ў яго на вачах сыходзілі з жыцця мазы такіх вялікіх славянскіх народаў, як украінскі і беларускі...* (Н. Гілевіч) *Здавалася, ён (Мацвей) кожную хвіліну гатовы сам запрэгчыся ў плуг і ігнаваць яго на балоце сваёй чалавека-сілай.* (В. Казько)

*Адишоўкнуў ключыкам куфэрак
І тут жа ("ахні, слабы пол!")
Кулёк не нейкіх там цукерак,
А "мішак" высыпаў на стол.*

(Н. Гілевіч)

У мове мастацкай літаратуры пабочныя канструкцыі часта выкарыстоўваюцца для стварэння моўнай характарыстыкі персанажаў:

-- *Можна, вокны трэба занавесіць? Можна, не кожны павінен ведаць, што ты вярнуўся?* (І Чыгрынаў) -- *Што расказваць, -- не пераставала плакаць, прычытаць Варка. -- Прыехалі нейкія на конях, атрад вялікі... Перад етым, здэцца, дзесьці пад Дубровіцу гойсалі... Партызан, кажуць, шукалі.* (Б. Сачанка)

Устаўныя канструкцыі ў мастацкіх творах выкарыстоўваюцца як сродак стварэння шматпланавасці, разгорнутасці паведамлення: *І маладыя лейтэнанты ... на світанні без якіх бы ні было здарэнняў і прыгод -- на мосціках*

на гэты раз іх ніхто не сустракаў і не спачуваў – дапхалі свій матацыкл да часці, каб больш у Княжбор і нагою не ступаць. (В. Казько)

Але Мікітка тут жа ўспыхнуў
І ёй без бою не ўступіў
(Ужо тады ішло на пыху –
Заўваг крытычных не любіў!)
(Н. Гілевіч)

Складаны сказ

Складаныя сказы характэрны для ўсіх стыляў мовы. Выбар таго ці іншага тыпу сказа залежыць ад сэнсавых і стылістычных асаблівасцей кантэксту.

У гутарковым стылі выкарыстоўваюцца пераважна складаназлучаныя і бяззлучнікавыя сказы без адасобленых зваротаў і шматступеннай залежнасці; у такіх сказах адсутнасць спецыяльных граматычных сродкаў сувязі паміж членамі дапаўняецца інтанацыяй, мімікай, жэстамі. У адрозненне ад складаназлучаных бяззлучнікавыя складаныя сказы вылучаюцца непасрэднасцю, натуральнасцю, таму яны звычайна выкарыстоўваюцца для перадачы дынамізму і жывасці: *Спрачацца яны (Грынкевіч і Вайвадс) амаль кінулі, кожнаму было не да таго. (У. Караткевіч) Ля магілы граў аркестр, чыталі прамовы. (У. Караткевіч)*

У навуковым і афіцыйна-справавым стылях пераважаюць злучнікавыя сказы над бяззлучнікавымі. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна. Сярод злучнікавых найбольш часта ўжываюцца складаназалежныя, даданая частка якіх заключае асноўную інфармацыю, а галоўная частка зусім або амаль зусім пазбаўлена зместу: *Неабходна сказаць, што...; Трэба падкрэсліць, што...; Варта адзначыць, што ... і г. д.*

Усе віды складаных сказаў сустракаюцца ў мастацкім, публіцыстычным і канфесійным стылях: *І плылі па ёй марскія параходы, і ляцелі над ёй марскія чайкі, а там, дзе былі балоты, чэзлыя кусцікі алешніку і лазы, сцяною стаяла пшаніца, хвалявалася пшанічнае мора. (В. Казько) Блішчэлі ў парку юным лісцем ліпы, / Над горадам вясёлка затрымцела. (С. Законнікаў) І спрадвечны інстынкт падказаў, што сканання / Дух злавесны сышоў на абышары зямлі. (С. Законнікаў)*

СІНТАКСІЧНЫЯ СРОДКІ ЭКСПРЭСІЎНАГА МАЎЛЕННЯ

Да сінтаксічных сродкаў стварэння экспрэсіўнасці маўлення адносяцца **стылістычныя фігуры**. Гэта сінтаксічныя адзінкі мовы са своеасаблівай

будовай, якія выкарыстоўваюцца з мэтай узмацнення выразнасці выказвання. Стылістычныя фігуры “ўяўляюць сабой моцны сродак эmfатычнай інтанацыі” [11, с. 426] (эмфаза (ад грэч. *emphasis* – тлумачэнне, указанне, выразнасць) – выдзяленне важнай у сэнсавых адносінах часткі выказвання, дзякуючы чаму ствараецца экспрэсіўнасць маўлення [29, с. 592]). Разнастайныя сінтаксічныя сродкі, якія ствараюць эmfатычную інтанацыю, характэрны для тэкстаў мастацкай літаратуры, публіцыстычнага, гутарковага і канфесійнага стыляў. Найбольш распаўсюджанымі стылістычнымі фігурамі з’яўляюцца *анафара*, *антытэза*, *бяззлучнікавасць*, *градацыя*, *зварот*, *інверсія*, *кальцо страфы*, *кампазіцыйны стык*, *паралелізм*, *парцэляцыя*, *паўтор*, *перыяд*, *рытарычнае пытанне*, *шматзлучнікаваць*, *шматпрыназоўнікавасць*, *эліпсіс*, *эпіфара*.

Анафара (ад грэч. *anaphero* ‘паўтарэнне’), або адзінапачатак, -- паўтарэнне аднолькавых слоў ці выказаў у пачатку сказаў або абзацаў:

*А ўсё лясы ды пералескі,
Бары, дубровы ды гаі.
А ўсё пагоркі, ды лагчыцы
Ды касагоры, ды рэчы.
А ўсё азёры ды азерцы,
Бруенне рэчак, плыначы рэк...* (Н. Гілевіч)

Антытэза (ад грэч. *antithesis* – супрацьпастаўленне) – стылістычны прыём, у якім супрацьпастаўляюцца або сутыкаюцца ў блізкім кантэксце процілеглыя паняцці, тым самым выяўляюцца іх адметныя рысы, узмацняецца кантрастнасць іх асэнсавання. *І яшчэ смелела ў грудзях ад горычы: пачуццё, мабыць, вядомае ўсім, што на пераможным этапе вайны дайшоў да Германіі, бачыў апранутыя ў мур кмень вёскі, дабротныя, агароджаныя ад усяго свету двары баўэраў, іх багстраверхія, крытыя чараніцай дамы. А нашы вёскі, нібы статак авечак, што збіліся ў летнюю спякоту, дый тыя папаленыя, зруйнаваныя; пагарэльцы, якія вылазілі з зямлянак, ставілі хаткі на жывую нітку – абы хутчэй улезці пад дах.* (І. Навуменка) -- *Бачыш, дрэннага без добрага не бывае, -- падміргнуў, засмяўся Рыжы.* (Б. Сачанка) *А ці бывае проста ўсё ў людзей, у кожнага ж свой падыход да жыцця, пачатак і канец, нараджэнне і смерць, яны ж не падпарадкаваны ні загаду, ні прадпісанню...* (В. Казько)

Бяззлучнікавасць, або **асіндэтон** (ад грэч. *asyndeton* – нязвязанае), -- стылістычны прыём, заснаваны на неўжыванні злучнікаў паміж аднароднымі словамі і сказамі. Гэта надае выказванню сцісласць, дынамізм:

*Мужчына. Жанчына. Чаканне.
Шуканне. Блуканне. Час.
Жанчына. Мужчына. Спатканне.*

*Вітанне. Pyтанне. Адказ.
Мужчына. Жанчына. Дыханне.
Сэрцабіццё. Забыццё.
Жанчына. Мужчына. Каханне.
Мужчына. Жанчына. Жыццё. (А. Вярцінскі)*

Градацыя (ад лац. *gradatio* ‘паступовае павышэнне, узмацненне’) – размяшчэнне слоў (словазлучэнняў, частак складанага сказа), пры якім кожная наступнае ўзмацненне (радзей паслабляе) значэнне папярэдняга, у выніку чаго нарастае інтанацыя і эмацыянальна-сэнсавая выразнасць выказвання: *Была, гуло ў коміне, секла снегам, бы ўсё адно шротам, у замураваных холадах вокны. Шалеў вецер – ірваў, шкуматаў саламяныя і чаратовыя стрэхі, гнуў як не да самага долу голае голле абсад, гойсаў, бы апантаны, па дварах, альсах, балотах. (Б. Сачанка) Жыццё тым часам мералася на пуды, цэнтнеры, гектары. (І. Шамякін) Ты – наш сцяг, што нікому, нікому на свеце, нікому Не дамо абсмяяць, апаганіць, забыць ці мячом зваяаць. (У. Караткевіч)*

Зварот, або апастрофа (ад грэч. *epistrophe* – асабісты зварот), -- выказванне, звернутае да памёршай ці адсутнай асобы як да прысутнай:

*Чарней, чарней, сястра-дуброва,
Чарнец з табой нам удваіх:
Ты па сваім лісці, дуброва,
А я – па лецейках сваіх.*

*Ты ў лісці, сястра-дуброва,
Зноў забуе на вясне,
А мне лецейкі, дуброва,
Ужо не вернуцца ка мне... (Н. Гілевіч)*

Іду, як заўсёды, ў купалаўскі сад, /Падняўшы каўнер і насуніўшы кепку. /А ў садзе шуміць залаты лістапад... /Шапчу я: Іван Дамінікавіч, кепска... (П. Панчанка)

Інверсія (ад лац. *inversio* ‘перастаноўка’) – адваротны парадак слоў, які з’яўляецца адступленнем ад звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзеліць сэнсавыя ці эмацыянальныя пэўнае слова выказвання: *У лунанні сцягоў, у крыві братазбойчай вайны, у суровых гімнах, у перамогах і горычы ішла на зямлю новая эра. (У. Караткевіч) І плылі па ёй (рэчцы) марскія параходы, і ляцелі над ёй марскія чайкі, а там, дзе былі балоты, чэзлыя кусцікі алешніку і лазы, сцяною стаяла пшаніца, хвалявалася пшанічнае мора. (В. Казько) ... яліны і сосны бездапаможна гайдаюцца. Такія моцныя, непарушныя, калі ціха. (Я. Брыль) Але ўсё роўна вяртаюцца ў родныя, асірацелыя хаты за калючым дротам самасёлы. (Я. Сіпакоў)*

Для дакладнага разумення *інверсіі* трэба мець на ўвазе асноўныя палажэнні аб парадку слоў (гл.: Дадатак 2).

Кальцо страфы – стылістычны прыём, які заключаецца ў тым, што сказ пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словамі або словазлучэннямі:

*Абцяю нocy бяссонныя,
Дні
Пахмурныя і бясконцыя,
Абцяю крутыя дарогі,
Абцяю чаканне,
Трывогі,
І вялікую веру,
І шчырую вернасць –
абцяю.
А шчасце?..*

*Не знаю.
(В. Жук)*

Кампазіцыйны стык – паўтарэнне ў пачатку новага сказа слоў, якія заканчваюць папярэдні сказ: *Прыстаў грозна зірнуў на ўрадніка. Ураднік апусціў вочы і зірнуў на стражніка, стражнік – на соцкага. Соцкі стаяў бокам і смяяўся ў рукаў. (Я. Колас) Ідзе час, а я ўсё сяджу. Сяджу без дум, без сілы. (В. Быкаў) А ён ужо хвалюецца. Хвалюецца бадай мацней, чым перад сваёй першай аперацыяй. (І. Памякін) Ён (Жаваранка) кінуў вачыма ў кут на памост. Памост быў чыста падмецены, відаць былі жоўтыя, аскобленыя сасновыя круглякі. (І. Пташнік)*

Паралелізм (*parallelism* – той, што ідзе побач; паралельны) – гэта аднолькавая сінтаксічная будова суседніх сказаў, абзацаў і інш.: *Думаў лес, шапочучы вясцем, калі набягаў ветрык, а ў спакоі некуды збягаючы сам, ці не ў вечнасць, тую самую вечнасць, якой заўсёды ўласціва думка, у якой і жыве думка. Думалі антоны-буслы, што ў белых святках выйшлі на сенажаць і замерлі, зачараваныя самі сваімі святкамі і адзеннем, у якое прыбралася зямля, абцяючы добрую восень і зімку. (В. Казько)*

*Я б паслала пасол – не смею,
Напісала б лісток – не ўмею,
І пайшла б я сама – баюся,
Доўгая дарога – стамлюся. (З народнай песні)*

Купалле. Цёмная ночка купальская...

Святкаванне Купалля адбываецца на ўзбярэжжы ракі ці возера. Калі побач няма вады, то выбіраецца якая-небудзь лясная палянка. Цэнтральнае месца, вакол якога разгортваецца свята, займае рытуальны агонь.

Удзень хлопцы для купальскага вогнішча рыхтуюць дровы, галлё, салому... Шмат клопатаў і ў дзяўчат. Яны разыходзяцца па лугах, палях, лясных ускраінах і збіраюць кветкі для абрадавых вяночкаў. Арамя таго, дбайныя гаспадыні і добрыя знаўцы народнай медыцыны збіралі і збіраюць розныя лекавыя травы: васількі, рамонкі, браткі, чыстацел, руту-мяту, з якіх робяць розныя адвары, настойкі, мазі для лячэння хвароб.

Купалле. Кароткая ночка купальская...

Гарыць, шугае да неба агонь, закрываючы зоркі, якія падаюць у дрымотную цемрадзь і апоўначы прарастаюць цудоўнымі папараць-кветкамі.

Вакол агню гульня, вясёлыя карагоды, песні... Дзяўчаты, як кветкі, у вяночках...

Як толькі полымя агню трошкі ападае, хлопцы і дзяўчаты скачуць праз агонь. На думку нашых продкаў, ачышчэнне агнём было абавязковым абрадам перад жнівом, а для маладых людзей — перад ілюбам.

А зірніце на рэчку. Яна свеціцца нейкім асаблівым святлом. І душа твая, нейкая незямная, здаецца, плыве ў загадкавую далячынь, прагне кахання. Не, гэта плывуць вяночкі з валожкаў. І ў часцем поўніцца ўсё наваколле, і папараць-кветка расцвітае апоўначы, і гроба спяшацца, каб знайсці яе. Але не кожнаму гэта ўдаецца.

Купалле. Ружовае ранне купальскае...

Сонца выплывае з-за гарызонту, як бы іграючы і танцуючы. Хлопцы і дзяўчаты пускаюць на вяду чыякі, купаюцца ў ранішняй расе, у рацэ. Людзі ведалі, што раса на Купалле валодае магічнай сілай: яна дапамагае стаць чыстым і прыгожым, перасцерагае ад розных хвароб. «Звязда»

Парцэляцыя – стылістычны прыём з мэтай экспрэсіўнага выдзялення таго ці іншага элемента выказвання. Сутнасць парцэляцыі – у дапаўненні асноўнага выказвання дадатковай інфармацыяй, якая ўзнікае пасля таго, як выказана асноўная думка. Гэта стварае ўражанне непасрэднасці маўлення, перадае асаблівасці гутарковай мовы. Па канструкцыі парцэляцыі ўяўляюць самастойны сказ, які далучаецца да асноўнага выказвання: *Неўзабаве з-за сцяны пачуўся голас:*

-- *Хто вы, людзі? І што вам трэба?*

-- *Мы з мірам прыйшлі. Без жалеза і агню. Па любоў прыйшлі, -- зычна адказаў Ядрэйка, адказаў, відаць, ужо вядомымі яму словамі. (Л. Дайнека) Я (Андрэй) вельмі люблю радзіму. Часам да слёз. (У. Караткевіч) Яна (зямля) памерла жывая. І жыве мёртвая. У мёртвай зоне. (Я. Сіпакоў) Кволы твой кватарант. Слабенькі. Што дзіця. (І. Шамякін)*

Паўтор – спосаб арганізацыі тэксту з мэтай узмацнення пэўных кампанентаў твора і тым самым павялічыць іх значэнне ў кантэксце, узмацніць іх эмацыянальнае ўздзеянне: -- *Не ідзі!.. – Алёша аж закрычаў, забыўшыся на ўсё. – Яма ў крыві... Пясок ў крыві... Пальцы мае ў крыві...* (І. Пташнікаў) Ён (імператар) пазбегнуў сустрэчы з ёю (маладой асобай) ў Смаргоні, але **яна** здагнала яго тут. **Яна** помсціла яму ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. **Яна** прымусіла яго зневажаць свой розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў ягоныя сны.

Яна вярнула яму сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ страшней. **Яна** прыйшла судзіць яго ад імя свайго і ўсіх іншых народаў. **Яна** перашкодзіла яму вярнуцца ў Еўропу, але ёй гэтага мала. (У. Арлоў)

Ёсць у кожнага ў нас куточак зямлі, да якога ўсім сэрцам сваім прыкаваны-прыварожаны, усімі лепшымі думкамі сваімі Адсюль і Радзіма для нас пачынаецца, увесь свет неабдымны.

Для мяне гэты куточак — Полаччына. **Край** блакітных азёр, звонкіх чыстых крыніц, павучых меднастволых бароў. **Край**, у косы якога ўплецены стужкі задумлівых рэк. **Край**, дзе вятры вольныя ўскрыльваюць, дзе песні самыя мілагучныя лунаюць. (В. Лукша)

Перыяд – спецыфічная сінтаксчная канструкцыя ў форме складанага сказа, у якой спалучаецца разгорнутае выказванне з рытмічнасцю, асаблівай танальнасцю. Перыяд складаецца з дзвюх частак: першая з іх з'яўляецца зачынам (чытаецца з павышанай інтанацыяй), а другая – развязкай (чытаецца з паніжанай інтанацыяй). Паміж часткамі перыяда, як правіла, ёсць паўза, своеасаблівы кульмінацыйны пункт. Змест перыяда характарызуецца адзінствам тэмы і завершанасцю выражэння думкі:

Бывае, спатрэбіцца ўзімку
Прамень, не злоўлены летам,
Бывае, што мала пахаў
У моры травінак і красак,
Бывае, не хопіць колераў
У вясновым квяцістым разліве,
Бывае, так мала гукаў
Чуецца ў моры лесу,
Бывае, не радуюць песні
Мора крылатага птушак –
Тады я іду да цябе,
Мой акіян вялікі,
У які ўсе моры ўпадаюць,
Мая адзіная мова.

(Я. Сіпакоў)

Перыяд можа выходзіць за межы традыцыйнай, двухчленнай структуры:

*Калі ў сваёй вандроўцы
Я адлучаюся далёка
Ад Радзімы
І ўжо не чую яе
Пеўняў на зары,
Не адчуваю паху яе хлеба,
Не бачу прызыўных яе агнёў,
А ў мае песні пачынаюць залятаць
Чужыя птушкі, воблакі, вятры,--
Як блудны сын, вяртаюся дамоў.*

*Вось і сягоння
Стаю ля бацькаўскага парога,
Чакаю: ці даруюць?
І ў той жа час
Аб новай мару Адысеі.*

(М. Ганк)

У гэтым перыядзе “вылучаюцца тры часткі: моцна развітае павышэнне і кароткае, лаканічнае паніжэнне (як блудны сын вяртаюся дамоў), якія не мелі б поўнага лагічнага завяршэння, калі б не было развітай трэцяй часткі, што дапаўняе, удакладняе зробленую аўтарам выснову, робіць яе больш важкай, праблемнай” [34, с. 104].

Рытарычнае пытанне (ад грэч. *rhetorike* ‘аратарскае’) – адна з самых распаўсюджаных стылістычных фігур у мове мастацкай літаратуры і публіцыстычных тэкстаў. Гэты сінтаксічны сродак “заўсёды з’яўляецца эмацыянальна-экспрэсіўным: выкарыстоўваючыся з мэтай абвастрэння эмацыянальнай увагі рэцыпіента, яно [рытарычнае пытанне] арганізуе аднадумства аўтара і чытача...” [34, с. 123] Рытарычнае пытанне аформлена ў відзе пыталнага сказа са сцвярдзальным зместам і не патрабуе прамога адказу: *...Хіба чыстая вада можа быць бруднаю? Хіба чыстая трава можа быць нячыстаю? Хіба цялятка можа быць забруджаным, калі яно п’е чыстую вадзіцу і скубе чыстую травіцу?* (Я. Сіпакоў) *Сцежкі, дарогі зраўняліся з полем, іх пазасыпала, пазамятала, ды так, што не толькі з вёскі – з хаты нельга было выйсці. Ды і куды асабліва пойдзеш?* (Б. Сачанка) *Літаратура – само жыццё, няхай сабе і ва ўмоўнай форме, а хіба пра жыццё можна сказаць толькі наморшчышы лоб і ўзняўшы вочы ў неба?* (І. Навуменка)

Шматзлучнікаваць, або полісіндэтон (ад грэч. *poly* – шмат і *syndeton* – звязанае), -- выкарыстанне адных і тых жа злучнікаў паміж аднароднымі

словамі і сказамі. Гэты стылістычны прыём дапамагае звязаць аднародныя словы і сказы ў сінтаксічнае адзінства, сэнсава выдзеліць іх, прыцягваючы ўвагу рэцыпіента, надаць выказванню запаволены тэмп, узнёсласць, стварыць паралельнасць, адначасовасць дзеянняў: *І ўздоўж берага нешта журботнае, нейкі няўлоўны напамінак аб тым, што колісь тут жыў чалавек, цьмяныя абрысы яго селішча, падмуркі ад яго хат, хлявоў, на якіх сёння раскашавала крапіва, а дзе-нідзе сярод гэтай крапівы вытыркаўся і чырвоны ражок цагліны. І Мацвей адчуў параднёнасць з гэтай цаглінай, з гэтай крапівой, нібыта ён загадзя ведаў, што ўсё гэта ёсць тут і сюды, менавіта да гэтай раскошы травы і цэгля, і імкнуў. І зараз ён падыдзе да іх, трэба толькі перайсці лагчыну, прадзерціся скрозь спавітыя хмелем кусты воўчага лыка. І пакуль ён будзе ісці па лагчыны, выдзірацца з кустоўя, спавітага хмелем, там, наперадзе, паўстануць зноў з крапівы, падымуцца з кінутых падмуркаў хаты.* (В. Казько) *Каб* лугі не выйшлі адсюль, *каб* палі не выйшлі адсюль, *каб* пакінутыя хаты, трактары і калодзежы ніколі не выйшлі на чыстую зямлю. (Я. Сіпакоў)

Ёсць у кожнага ў нас куточак зямлі, да якога ўсім сэрцам сваім прыкаваны-прыварожаны, усімі лепшымі думкамі сваімі. Адсюль і Радзіма для нас пачынаецца, увесь свет неабдымны. І дзе б мы ні былі, сілай неадольнай нас цягне туды, да дзяцінства, да юнацтва нашага. І кожная такая сустрэча абяцае нямала, бо жыццё заўсёды з'яўляе радасцю стварэння. І за справамі людзей, якія жывуць у гэтым дарогім для сэрца куточку, сочыш асабліва раўніва, асабліва ўважліва. (В. Лукша)

Радзіма – гэта і сонца ў цябе над галавою, і паветра, якім дышаеш, гэта і вернасць твайго друга, і ласка, якую даў табе народ, і песня, што засталася ад прадзедаў, і легенда заўтрашняга твайго дня, і гераічная слава бацькоў, і тая сонечная дарога, якой сёння ты ідзеш горда ў сваю будучыню. (К. Кірэнка)

Ах, песні...

Вы – мая ўцеха.

І боль мой. І мая туга.

І ласка, і ўспамінаў рэха,

І прага жыць, пакуль мага.

(К. Кірэнка)

Шматпрыназоўнікавасць – ужыванне некалькіх аднолькавых прыназоўнікаў у сказе з мэтай асабліва падкрэсліць значэнне таго, пра што вядзецца гутарка:

Аб вясёлым цёплым доме,

Аб вясновых кветках першых,

Аб суседзях неведомых

Напісаць хачу я вершы.

(П. Панчанка)

А **па** вуліцы ды **па** шырокай, **Па** муравачцы ды **па** зялёнай... (Народная песня) У гэты навальнічна-магутны рокат дзвюх музычных стыхій задушэўна ўпляталіся песні **пра** служкіх прыгонных ткачых, **пра** Нёман, быстры і чысты, як быццам з расы, **пра** юнака, што памірае ў турме, пакідаючы любы свой край у пакуце, **пра** ясную крынічную ваду, што плешчацца ў залаціста-сасновых вёдрах прысухі-суседачкі... (Я. Брыль)

Эліпсіс (ад грэч. *elleipsis* 'пропуск') – свядомы пропуск якога-небудзь члена сказа, які лёгка ўзнаўляецца з кантэксту. Пропуск слова надае выказванню асобны дынамізм і экспрэсію: -- *Так і быць, трошкі растлумачу. У творчасці ўсё вельмі індывідуальна. Адзін прызнае адно, **другі** – зусім **іншае**. Адзін думае, глядзіць на свет так, **другі** – зусім **інакш**.* (Б. Сачанка) *І да Бабруйска скрозь – **раўніна**, І за Бабруйскам – **раўніна**...* (Н. Гілевіч)

Ад эліпсіса неабходна адрозніваць **недаказ** – моўны зварот, у якім аўтар свядома не выказвае да канца думку, тым самым даючы чытачу (слухачу) самастойна здагадацца, якія словы прапушчаны: -- ***Дык ты за мае шырокія плечы ...*** -- пасля гэтых прамых слоў Шахрай трошкі вільнуў убок, загаварыў больш па-сяброўску, амаль з даверам: -- *Як толькі перабраўся ў Мінск, сеў у крэсла, усе былыя дружбакі згадваюць пра Шахрая, калі ім толькі прылячэ, калі смажаным запахне.* (В. Казько) *Васіль сцяў губы, апусціў рукі. Пастаяў як бы ў роздуме, потым сказаў:*

-- Ты спаць кладзіся, **а я пайду...**

-- Куды? – спалохалася Пля.

-- Да людзей.

-- Якіх людзей?

-- Ёсць у мяне некалькі такіх, каму я давяраю.

-- А вернешся калі?

-- Не ведаю. **Можна, сёння, а можна...** (Б. Сачанка) Шматкроп'е паказвае на паўзу, якая выразна перадае душэўны стан персанажаў. Як стылістычная фігура недаказ часта сустракаецца ў гутарковым маўленні.

Эпіфара (грэч. *epiphora* 'паўтарэнне') – паўтарэнне аднолькавых слоў або групы слоў у канцы суседніх сказаў ці сумежных вершаваных радкоў:

*І да Бабруйска скрозь – **раўніна**,*

*І за Бабруйскам – **раўніна**... (Н. Гілевіч)*

Дадатак 1

**Словаспалучэнне з прыназоўнікам *па*
і словаформай давальнага склону**

Гэта — небеларуская сінтаксічная канструкцыя (яна ўласцівая і рускай мове). У БРС-26 М.Байкова, С.Некрашэвіча бачым натуральную сінтаксічную канструкцыю *"па + словаформа меснага склону"*. На с 201 чытаем: *"Па чым, кім. Па ім атрымаў спадчыну. Па палёх"*.

Гэтая натуральная сінтаксічная канструкцыя была нармавана ў 20-х адраджэнскіх гадах. Яе бачым у "Беларускай граматыцы" Б.Тарашкевіча: "Якая галоўная розніца між прыметнікам і дзеясловам *па значэнні (па сэнсе)*?" У кнізе У. Ігнатоўскага "Кароткі нарыс гісторыі Беларусі" (Мн., 1926. С. 81): "А мы, літвіны, будзем маліцца *па нашым звычаі*, бо ўсе мы паважаем аднаго Бога".

Але падчас рэалізацыі балышавіцкае ідэі на зліццё нацыяў, іх культуры і мовы (30—80-я гады) у беларускую мову жывым заганылася рускамоўная канструкцыя *"па + словаформа давальнага склону"* — дзеля растварэння нашай мовы ў рускай. Гэта бачым і ў акадэмічных перакладных і тлумачальных слоўніках, створаных гэтым часам. На жаль, і ў перавыданнях "Русско-белорусского словаря" 1993 і 1994 гадоў, хоць у тэрміналагічных слоўніках, выдадзеных у 1992—1994 гадах, яна не сустракаецца.

Адмыслова пастараліся ў прышчэпванні беларускай мове чужое канструкцыі складальнікі БРС-88 і БРС-89. Другі том яго як бы знарок пачынаецца літарай *п* і прыназоўнікам *па*, дзе ўжо даецца шырокі прастор канструкцыі *"па + словаформа давальнага склону"*: *прамова па аграрнаму пытанню, будаваць па тыповаму праекту, выбраць па свайму жаданню, па свайму росту, па добраву знаёмству* і пад. Тут замацоўваецца і "раздвоеная" ("кульгавая") канструкцыя, дзе словаформы множнага ліку маюць натуральны канчатак меснага склону *-ах*, а адзіночнага — чужы — давальнага склону *-у /-ю*: *атрымаць па заслугах і свайму жаданню; сумаваць па бацьках і па свайму дому*. Гэта — кастрацыя мовы, калі з яе выдаляюцца свае і накідваюцца чужыя словаформы.

Чарговы націск на нашу мову быў "абгрунтаваны" падчас г. зв. нарады па "нармалізацыі" беларускай мовы, праведзенай ідэалагічным кіраўніцтвам ЦК КПБ у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР у 1972 годзе. А праз два дні пасля нарады ў газетах быў надрукаваны артыкул віцэ-прэзідэнта АН БССР К.Крапівы "Грамадская неабходнасць і беспадстаўнае наватарства", дзе ўжо тэарэтычна ўзаконьвалася канструкцыя *"па + словаформа давальнага склону"* (*па загаду, па заданню, па густу, па сэнсу*). У артыкуле памылкова атаясамліваюцца словаформы давальнага і меснага склону. К.Крапіва піша: *"Выступленні па гэтаму пытанню ў друку можна толькі вітаць"*, дзе бачым *"па + давальны склон назоўніка"* (*па гэтаму пытанню*), а не месны (*па гэтым пытанні*), хоць сам акадэмік усур'ёз лічыў, што тут словаформа меснага склону. Але паставім на месца *па* натуральныя для меснага склону прыназоўнікі *на* ці *у* і пераканамся, што канструкцыя стане іншай: *у гэтым (на гэтым) пытанні* (а не *пытанню*). Пазней К.Крапіва пераканаўся ў памылковасці такой канструкцыі (*па гэтаму пытанню*) і ў наступным артыкуле ў канструкцыі з прыназоўнікам

на ўжыў словаформу меснага склону. "Ці будзем мы ездзіць *на левым баку*". Пасля згаданай нарады перыядычны друк прымусілі карыстацца чужою канструкцыяй "*на + словаформа давальнага склону*": *на Савецкаму Саюзу, на вялікаму гораду, на тонкаму льду* і пад. Каб было так, як у рускай мове. Такія знявечаныя словаформы знайшлі месца і ў слоўніку-даведніку Г.Арашонкавай і В.Лемцюговай "Кіраванне ў беларускай і рускай мове" (Мн., 1991), калі пры натуральным пытанні *на чым?* і *аб чым?* падаецца канструкцыя з словаформаю давальнага склону. На с. 177 чытаем: "*Пастанова на чым, аб чым. Гарадскі савет... прыняў пастанову на важнаму пытанню*" (замест натуральнай канструкцыі: ...*на важным, аб важным пытанні*).

У сваёй новай кнізе "Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне" (Мн: Мастацкая літаратура, 1994) Г.Арашонкава і В.Лемцюгова ўжо адмовіліся ад штучнае для беларускае мовы сінтаксічнае канструкцыі "*на + словаформа давальнага склону*". На трох старонках слоўніка (257—259) даецца грунтоўная семантычная характарыстыка прыназоўніка **на**. Тут мы ўжо не бачым той трасянкi, што падавалася дагэтуль беларускімі слоўнікамі і спецыяльнымі даведнікамі, у іх ліку і па сінтаксічным кіраванні і арфаграфіі. Прыназоўнік **на** кіруе, як справядліва сцвярджаюць аўтары, зiнавальным і месным склонам назоўнікаў (а не давальным). Прыклады: *якія падаюцца тут, касуюць ранейшыя "інтэрнацыянальныя" (рускія) сінтаксічныя канструкцыі з канчаткам давальнага склону -у(-ю) і маюць словаформы меснага склону з канчаткам -е, -і(-ы): ісці на кампасе, курсы на павышэнні кваліфікацыі, работа на выхаванні моладзі, матч на першынство свету на футболе, спаборніцтвы на тэнісе, на белым білеце, на творы, звольніцца з працы на ўласным жаданні, разьба на дрэве, чаканка на метале, памяць на ім, керабраць на каліве, давалі на адным рублі, адзявацца на сезоне, рабіць на доўгім звычаі, калега на пяры, таварыш на інстытуце, не выходзіць на працу на тыдні, не працаваць на годзе і інш.*

Словаформы пры прыназоўніку **на** можа мець і канчатак **-у(-ю)** у месным склоне: *сумаецца на сыну, хадзіць на парку, таварыш на Пецярбургу*. Яго і маюць у месным склоне ўсе асабовыя назоўнікі, а таксама неасабовыя з асновай на **к**; неасабовыя назоўнікі з асновай на **з, х** выкарыстоўваюцца з канчаткам **у** ў словаформах меснага склону толькі тады, калі **з, х** не чаргуецца з свiсценнымі **з, с** (пры чаргаванні **з—з, х—с** выступае канчатак **-е**): *на універмагу* (і *на універмазе*), *на даху* (але ў *кажусе*).

У наш час нацыянальныя выданні ("Полюмя", "Роднае слова", "Літаратура і мастацтва" ды інш.) выкарыстоўваюць на сваіх старонках толькі нармаваную сінтаксічную канструкцыю "*на + словаформа меснага склону*". Чуем яе і па радыё і па тэлебачанні. На жаль, некаторыя выданні ўсё яшчэ захоўваюць гэтую застарэлую, неўласцівую беларускай мове сінтаксічную канструкцыю (праўда, нярэдка карыстаючыся і нармаванаю). Такую трасянку, на вялікі жаль, бачым і ў новым, аднамавым "Тлумачальным слоўніку беларускай

літаратурнай мовы" (Мн., 1996). Разам з выкарыстаннем натуральнае канструкцыі **"Кніга для навучання *па* якім-небудзь прадмеце"** на старонках слоўніка бачым і штучную: **"Курс практычных заняткаў *па* якому-небудзь вучэбнаму прадмету"**. І самае жахлівае: у ім захавалася ранейшая (савецкая) характарыстыка прыназоўніка *па* і яго словаспалучальнасці. Тут чытаем: **"Па, прыназ. з давальным склонам у адзіночным і месным склонам у множным ліку"**. Вось вам і "навуковы" падыход! Аказваецца, форма давальнага ці меснага склону залежыць... ад формы ліку назоўніка! Значыць, трэба казаць (пісаць): **"Блукаў па лесу і па лясах"**. Уся гэтая трасянка лёгка тлумачыцца: аўтары новага тлумачальнага слоўніка перанеслі на свае старонкі без усякай дапрацоўкі тое, што было ў 5-тамавым ТСБМ (1977—1984), або механічна перапісалі з расійскіх слоўнікаў (найбольш з аднатомніка: С. Ожегов. Словарь русского языка). Пра гэта сведчаць і самі прыклады: *кляваць па зярнятку* (па-беларуску *дзяўбіць*, бо няма ў нашай мове слова *клюв*), *па знешняму выгляду* (*выгляд вонкавы, знадворны*) і пад. А як зразумець вось такое: **"па аднаму і па адным"**

Трасянка гэтая падтрымліваецца і тым, што прыназоўнік ***па*** не мае ў нашай мове такога пашырэння, як у рускай. Тое, што ў рускай мове перадаецца сінтаксічнаю канструкцыяй **"прыназоўнік *по* + словаформа давальнага склону"**, у беларускай мове мае шмат іншаструктурных адпаведнікаў, што відаць хоць бы з наступнай табліцы:

Беларускія адпаведнікі	Рускія канструкцыі з <i>по</i> + Д. скл.
жанчынам (сказаць, паведаміць) пад сакрэтам	женщинам по секрету
выбраць на свой густ	выбрать по своему вкусу
падабраць пад свой рост	подобрать по своему росту
вялікі памерам	большой по размеру
з нагоды свята (юбілею)	по случаю праздника (юбилея)
ісці лесам	идти по лесу
ісці ўздоўж самага берага	идти по самому берегу
дым ідзе з ветрам	дым идёт по ветру
у кірунку да ракі	по направлению к реке
на ўсіх кірунках	по всем направлениям
у адпаведнасці з законам	по закону
паводле паведамлення радыё	по сообщению радио
на маю думку	по моему мнению
на мой заклік	по моему зову
у выхадныя дні	по выходным дням
у святы	по праздникам
раніцамі	по утрам
увесну	по весне

страляць у бандыта	стрелять по бандиту
створаны на ўзор	создан по образцу
жыць у суседстве, жыць па-суседску	жить по соседству
праз цябе	из-за тебя

Беларуская мова мае і шмат іншых адмысловых параўнальна з рускаю мовай сінтаксічных канструкцыяў, якія нярэдка парушаюцца ў друку праз збытванне розных моваў.

Беларуская мова	Руская мова
захварэць на адзёр	заболеть корью
здзівіцца з чаго	удивляться чему
жыць каля самага мора	жить у самого моря
стаяць пры мікрафоне	стоять у микрофона
чытаць самому сабе	читать про себя
сказаць на поўны голас	сказать во весь голос
жаніцца (ажаніцца) з кім	жениться на ком
дзякаваць каму	благодарить кого
здэквацца (смяяцца, кпіць) з каго	издеваться (смеяться) над кем
на святочны стол	к праздничному столу
выпраўленне памылак	работа над ошибками
заданне дадому	задание на дом
загадчык чаго	заведующий чем
два разы на тыдзень	два раза в неделю
два (тры, чатыры) дні	два (три, четыре) дня
два новыя падручнікі	два новых учебника

(Сцяцко П. Культура мовы)

Дадатак 2

Парадак слоў у сказе можа мець як сінтаксічнае, так і стылістычнае значэнне. У першым выпадку змена парадку слоў звязана са зменай сінтаксічных адносін паміж членамі сказа, а ў другім — з паяўленнем дадатковых сэнсавых і экспрэсіўных адценняў. Супаставім: *Старажытны Менск — сталіца Беларусі і Сталіца Беларусі — старажытны Менск* і бачым, што ў выніку перастаноўкі слоў змянілася іх сінтаксічная функцыя. У наступных прыкладах у выніку перастаноўкі адбываецца ўзмацненне «сэнсавай нагрузкі» слоў пры захаванні сінтаксічнай ролі: *Чалавек ляціць у космас і Ляціць чалавек у космас; Гэта была вясёлая і прывабная дзяўчына і Гэта была*

дзяўчына вясёлая і прывабная. У першай пары сказаў павялічылася сэнсавая нагрузка выказніка, а ў другой — азначэнняў.

Пры адваротным парадку слоў найбольшы акцэнт прыпадае на той член сказа, які выносіцца ў пачатак яго або, наадварот, ставіцца ў канцы, параўн.: *Пісьменнік напісаў цікавую кнігу* (прамы парадак); *Цікавую пісьменнік напісаў кнігу* (інверсія); *Кнігу пісьменнік напісаў цікавую* (інверсія).

У беларускай мове, нягледзячы на значную свабоду парадку слоў у сказе, кожны член сказа мае звычайнае, уласцівае яму месца, якое вызначаецца структурай або тыпам сказа, сродкам сінтаксічнага выражэння гэтага члена сказа, месцам яго сярод іншых слоў, што непасрэдна звязаны з ім, а таксама прыналежнасцю да пэўнага стылю. На гэтай падставе адрозніваюць прамы (звычайны) парадак слоў і адваротны, які з'яўляецца адступленнем ад звычайнага парадку слоў і выконвае, як правіла, функцыю інверсіі. Першы характэрны для навуковага і публіцыстычнага стыляў, другі часцей сустракаецца ў размоўным і мастацкім стылях.

Спынімся коратка на асноўных палажэннях якія характарызуюць месца ў сказе асноўных яго членаў пры прамым і адваротным парадку слоў.

1. У апавядальных сказах дзейнік звычайна стаіць перад выказнікам: *Лабановіч любіць сваю новую школу.* (Я. Колас); *Нашы маладыя сучаснікі смела пайшлі ў наступ на адвечную дрыгву.* (з газеты)

Размяшчэнне галоўных членаў сказа часта залежыць ад таго, што абазначае дзейнік — вядомы прадмет або, наадварот, невядомы, няпэўны. У першым выпадку дзейнік стаіць перад выказнікам, у другім — пасля яго: *Самалёт прызямліўся* (вядомы); *Прызямліўся самалёт* (невядомы, няпэўны).

Калі ў выказванні, якое складаецца з некалькіх самастойных сказаў, трэба падкрэсліць пераход ад адной думкі да другой або паказаць нечаканасць пераходу, то ў другой частцы выказнік ставіцца перад дзейнікам: *Калі скончыліся боепрыпасы, лётчык павярнуў машыну ў адваротны шлях. І тут з-за хмар вынырнулі два «месерыміты».* (З газеты)

Інверсія выказніка як стылістычны прыём ужываецца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы для таго, каб падкрэсліць важнасць той ці іншай з'явы, надаць апісанню ўзнятасць, урачыстасць, лірычную ўсхваляванасць або дынамічнасць: *Грыміць на карэннях цялежка, мігаюцца стракатыя верставыя слупы, мігаюцца, нахіліўшыся, абросшыя мохам хваёвыя крыжы паабанал дарогі; бягуць лясы, гаі, мяшаюцца палі, грамаздзяцца горы, расцілаюцца шырокія лугі, блішчаць азёры, срэбрам пераліваюцца рэкі, золатам рассыпаюцца пяскі, глыбокімі зялёнымі ямамі раскідаюцца балоты...* (Я. Колас)

Непатрэбная інверсія ў сказе робіць мову напышлівай, манернай, таму ўжываць яе варта толькі тады, калі ў гэтым сапраўды ёсць неабходнасць.

У некаторых выпадках дзейнік ставіцца пасля выказніка, і гэта не ўспрымаецца як інверсія, таму што ў такіх канструкцыях адваротны парадак галоўных членаў сказа выступае як норма, ніякага лагічнага або экспрэсіўнага

вылучэння гэтых членаў сказа не адбываецца. Так, у словах аўтара, якія стаяць у сярэдзіне або пасля прамой мовы, звычайным з'яўляецца такі парадак, калі выказнік стаіць перад дзейнікам: *“Любачка мая,— казаў ён,— гляджу на цябе і ўспамінаю твайго бацьку...”* (Я. Колас) Звычайна дзейнік стаіць пасля выказніка ў аўтарскіх рэмарках драматычных твораў: *Лютынскі сядзіць на крэсле, трымаючы на креленях партфель, і перабірае паперы. Сядзяць яшчэ два з партфелямі. Уваходзіць Карнейчык.* (К. Крапіва)

Пры наяўнасці акалічнасных слоў у пачатку сказа дзейнік часцей за ўсё стаіць пасля выказніка: *У жніўні адкрыецца школьны базар.*

Звычайнай з'яўляецца пастаноўка выказніка перад дзейнікам у апісальных тэкстах: *А на гэтай роўнядзі вынікалі палескія вёскі, дзе над стрэхамі будынкаў высока ўзнімаліся вязы, ліпы і клёны, абсыпаныя золатам восені. Бліскучым срэбрам вывіваліся рэчкі ў нізкіх берагах, раскрываліся шырокія разлогі балотных нізін, зарослых дзікаю травой. Па гэтых дрэгвяных балоцінах, дзе, здавалася, і вады не было, прапыхаліся з чаўнамі рыбакі-палешукі ў сваёй самабытнай вопратцы і шыракапрых капелюшах.* (Я. Колас) У такіх выпадках пастаноўка выказніка пасля дзейніка, звычайна ў іншых умовах, можа служыць сродкам сэнсавага выдзялення выказніка: *Мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы націснулі з кута на сярэдзіну, маладзь нібы стаілася ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта. Дачакаўшыся такта, Юрачка тупнуў і завірыў...* (Я. Брыль)

2. У сказах з прамым парадкам слоў прыметнік-азначэнне ставіцца перад назоўнікам, да якога дапасуецца: *Зялёныя кветачкі павыбіваліся ўжо на снег скрозь сухія выцвіўшыя лісці, і прынадныя пахі разлівала ў паветры маладая чаромха.* (Я. Колас) Азначэнне, якое пастаўлена пасля азначаемага слова, успрымаецца як рэзка падкрэсленае: *Сачу за светам глухім, заваконным, за каркам бычыным і рысам суконным.* (П. Панчанка)

Калі групу прыметнікаў паставіць пасля назоўніка, то гэтыя прыметнікі звычайна аказваюцца настолькі падкрэсленымі, што іх трэба вылучыць асаблівай інтанацыяй, а на пісьме — коскамі: *Гэта работніца, маладая і спрытная, карысталася вялікім аўтарытэтам; Рана прыйшла сёлета вясна, светлая, сонечная.*

Інверсія азначэння як стылістычны прыём найбольш часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры. Аднак злоўжыванне гэтым прыёмам стварае ўражанне манернасці, аднастайнасці стылю. Цікавым з'яўляецца выказванне Я. Коласа аб мове рамана М. Лынькова “На чырвоных лядах”: “Стыль рамана “На чырвоных лядах” пераважна аднастайны, своеасаблівы. У ім адчуваецца пывучасць, але яна часта пераходзіць у цягучы лад і томіць сваёю аднастайнасцю. Сказы пабудаваны такім парадкам, што прыметнікі пераважна стаяць пасля назоўнікаў: “Захаладала ўжо вока сонцава”; “І ўвесь поп, як тая морквіна ляжалая, на паграбніцы звялая”; “Заліваюцца дзяўчаты галасамі звонкімі, крышталёвымі”; “Старэйшыя па гладышах, па

місках, па начоўках новых, асінавых, па тых дзежачках ліпавых”; “Пасля дажджу твар у Валодзькі, як лапаць той ліпавы, новы”; “Адагнала думкі звычайныя, жаночыя, чалавечыя”; “Канала лета днямі цёплымі, на душы адыходлівымі”. (Колас Якуб. *Крытычныя і публіцыстычныя артыкулы*. Мн., 1957. С.82, 83)

Празмернае захапленне інверсіяй азначэння крытыкаваў таксама К. Чорны. У артыкуле «Маладыя прэзаікі» ён пісаў: “Успомнім старую легенду “Братец Иванушка и сестрица Алёнушка”. Там гаворыцца: “Точат мечи булатные” (Іванушку рэзаць). І гэтаяк стылістыка адпавядае зместу, адпавядае светапогляду таго асяроддзя і таго часу, у якім была створана гэтая казка. Гэта ўзор злітнасці формы са зместам.

Але што было б, каб мы механічна запазычылі гэтую форму і перанеслі яе на змест нашае ... літаратуры? Напрыклад так, форму фразы — “Точат мечи булатные” — перанеслі ў фразу з іншым зместам: “ужываюць угнаенні суперфасфатныя” або — “камбайны звышмагутныя — ой, наша база індустрыяльная”.

Мы бачым, як некрытычнае засвойванне механічнае перанясенне формы ў чужы ёй змест гучыць больш чым смешна. І гэта павінны ведаць маладыя аўтары і засвойваць спадчыну крытычна”. (Чорны Кузьма. *Збор твораў*. Мн., 1955. Т.6. С.290)

Пры некалькіх неаднародных азначэннях, выражаных якаснымі і адноснымі прыметнікамі, бліжэй да галоўніка ставіцца адносны прыметнік, які выражае больш істотную і настаянную прымету: *новыя гумавыя боты, маленькая драўляная шуфляска*. Недапасаванае азначэнне ў беларускай мове сустракаецца рэдка, звычайна яно стаіць пасля азначаемага слова: *Калектыў пана Тарбецкага* (Я. Колас); *Роля дырэктара яму спадабалася*.

Пры няправільным парадку слоў дапаўненне можа ўспрымацца як недапасаванае азначэнне, што скажае сэнс выказвання: *Галоўную ролю ў н'есе Машы выканала трэцістка Давідовіч*.

3. Назоўнік-дапаўненне пры прамым парадку слоў стаіць пасля слова, якое ім кіруе: *На нашым прадпрыемстве разгарнулася барацьба за рэжым эканоміі*. Інверсія кіруемага слова выдзяляе, падкрэслівае яго: *Радзіме служыць салдат; Дачку маці выпраўляла*. Або: *Я рабочы. Я люблю лес... Лес люблю*. (І. Пташнікаў)

4. Акалічнасці часу і месца звычайна стаяць перад словам, ад якога залежаць. Часта імі пачынаецца сказ *Учора ў нашай школе адбылася сустрэча з перадавікамі вытворчасці горада*. Постпазіцыя акалічнасці часу і месца садзейнічае іх сэнсаваму выдзяленню: *Ён прыехаў з камандзіроўкі ўчора; Інжынер прыехаў у вёску*.

Акалічнасць спосабу дзеяння звычайна стаіць перад дзеясловам, да якога адносіцца: *Ён выразна паглядзеў на таварыша*. Калі акалічнасць спосабу дзеяння стаіць пасля дзеяслова-выказніка, то яна мацней падкрэсліваецца: *А*

навальніца насоўвалася павольна, ды станоўка і настырна. Аголеныя дрэвы шумелі глуха, надрыўна. (Я. Колас)

Акалічнасці прычыны і мэты менш выдзяляюцца ў прэпазітыўным становішчы, параўн.: *Ад злосці ён не мог вымавіць і слова і Ён не мог вымавіць і слова ад злосці; Для дасягнення пастаўленай мэты трэба прыкласці шмат намаганняў і Трэба прыкласці шмат намаганняў для дасягнення пастаўленай мэты.*

Такім чынам, дакладнасць і яснасць маўлення ў значнай меры залежаць ад правільнага выбару парадку слоў у сказе. Між тым гэтаму нярэдка ўдзяляюць мала ўвагі, што прыводзіць да стылістычных і лагічных памылак. Трэба заўсёды сачыць за тым, каб слова, якое залежыць ад іншага, стаяла ў сказе побач з ім або як мага бліжэй. Калі ў сказе паміж кампанентамі аднаго словазлучэння стаіць многа слоў іншых словазлучэнняў, то выказаная думка можа аказацца незразумелай, напрыклад: *Рапешні, у сувязі з вынікамі праверкі брыгады намі прынятыя і агульным сходам зацверджаныя, з боку адміністрацыі ніякіх істотных заўваг не мелі.* У гэтым сказе паміж дзейнікамі і выказнікамі змешчана 16 слоў. Як не прыгадаць выказванне М.В. Ламаносава: “Тое, што любім у стылі лацінскім, французскім або нямецкім, смеху варта бывае часам у рускім!”

(Цікоцкі М.Я. *Стылістыка беларускай мовы*)

СТЫЛІСТЫКА ТЭКСТУ

ТЭКСТ. СТРУКТУРНЫЯ АДЗІНКІ ТЭКСТУ

Стылістыка тэксту з'яўляецца адным з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі, ці стылістыкі маўлення. Стылістыка тэксту вывучае функцыянаванне, стылёвую адметнасць тыпаў і адзінак тэксту. Само паняцце **тэкст** па-рознаму тлумачыцца ў лінгвістычнай літаратуры. Спынімся пакуль на азначэнні Н.С.Валгінай: “Тэкст уяўляе сабой сэнсава аб’яднаную паслядоўнасць знакавых адзінак, асноўнымі ўласцівасцямі якой з’яўляюцца звязнасць і цэласнасць [5, с.12]. Стылістыка тэксту найперш звяртаецца да структурнай арганізацыі адзінак маўлення. Структура тэксту ў розных даследаваннях разглядаецца ў залежнасці ад разумення паняцця тэксту. Так, А.І.Гаршкоў у дапаможніку “Русская стилистика” прапаноўвае вылучаць у структуры тэксту тэму, ідэю, матэрыял рэчаіснасці, моўны матэрыял, славесны рад, кампазіцыю, сюжэт, архітэктоніку, вобраз аўтара і вобраз апавядальніка [12, с.53 – 258]. На думку А.І.Гаршкова, самы перспектыўны – філалагічны, ці стылістычны, аналіз тэксту, цэнтральнай праблемай якога з’яўляецца праблема славеснай структуры вобраза аўтара. На такім падыходзе да аналізу тэксту мы абавязкова спынімся. Пакуль жа разгледзім сінтаксічнае разуменне тэксту “як аб’яднаную сэнсавую і граматычную сувязь паслядоўнасць моўных адзінак: выказванняў, звышфразавых адзінстваў (празаічных строф), фрагментаў, раздзелаў і г. д.” [49, с.16].

Тэкстам можа быць адзін сказ, напрыклад, загадка, афарызм, прыказка і значна больш сказаў – верш, замалёўка ў газеце, вялікі раман. Звернемся да тэкстаў-сказаў:

Што посееш, тое і пажнеш. Усюды добра, а дома найлепей. Век жыві, век вучыся. Да пары збан ваду носіць.

Жыві і цэльнасці шукай, аб шчырасці духоўнай дбай. Вечна тваім застаецца тое, што ты аддаў. Над намі словы ўладараць.

У вялікім тэксце можна вылучыць непарыўны ланцужок сказ – празаяічная страфа – фрагмент – глава – частка – закончаны твор. Сказы, аб’яднаныя сэнсава і граматычна, утвараюць семантыка-сінтаксічную адзінку тэксту, якая ў лінгвістычнай літаратуры называецца па-рознаму: празаяічная страфа, складанае сінтаксічнае цэлае, звышфразовае адзінства, кампанент, рэгістр, сінтаксічны комплекс, маналагічнае выказванне, камунікатыўны блок. Мы будзем выкарыстоўваць тэрміналагічныя найменні празаяічная страфа (ці страфа), складанае сінтаксічнае цэлае, звышфразовае адзінства. Звернемся да прыкладу:

Блукаючы па зямлі, мне даводзілася часам трапляць у месцы, якія міжвольна выклікаюць думкі аб вечнасці, аб зменлівасці лёсу, аб тым, што ўсё мінае, аб тым, што ніколі не ведаеш, які каму суджаны лёс. Вось стаіш на тэрыторыі кіеўскага гарадзішча (аднаго з чатырох самых старадаўніх

сярэдневяковых славянскіх гарадзішчаў) і пад табою Дняпро, мой Дняпро магутны, а вакол свеціць агнямі двух з гакам мільённы горад, сталіца і “маці гарадоў”. І вось Хатомельскае гарадзішча (Столінскі раён), равеснік Кіеўскаму, а пад ім толькі “старык” Гарыні і каля старых валоў толькі адзін хутар. А можа, і яго цяпер няма. Кожнаму вызначаны свой рубеж, як сказана продкамі. (У.Караткевіч. “Мой се градок!”)

Прыведзены прыклад адлюстроўвае класічную кампазіцыю страфы: зачын, які афармляе мікратэму (першы сказ), сярэдняя частка (развіццё думкі) і канцоўка-вывад (апошні сказ). Гэта праявітая страфа з мікратэмай “Непрадказальнасць лёсу” раскрывае пісьменніцкае бачанне сутнасці быцця.

Фразы-зачыны выконваюць важную ролю, уяўляючы сабой “тэматычныя вехі тэксту” [5, с.40]. Калі выпісаць з твора толькі зачыны строф, то атрымаецца спіс пераказ зместу.

Страфа як адзінка тэксту характэрна і для мовы паэтычных твораў. Страфа ў паэзіі – гэта група сказаў, аб’яднаных сэнсавым, метрычным і сінтаксічным:

Вайшлі ў хату дзед з Сымонам,
Чэсць далі гаспадаром,
Старасвецкім “пахвалёным”
Прывіталі гэты дом.
Стаў Сымонка калі лавы,
Хату поглядаў абвеў,
А халацік безрукі вы
Цёк у дзесяць ручаёў.
Загарэў бясок, ад сонца,
Твар тупічыўся і ліняў,
І мізэрна так бясконца
Гэты хлопчык выглядаў!
Толькі вочы асвятлялі
Твар замораны, худы
І так многа прыдавалі
Хлопцу гора і нуды.
І было ў іх задумленне
Не дзяціных яго лет,
І адбітак засмучэння
Палажыў на вочы след.
І той погляд раз даволі
Хоць на момант улавіць,
Каб ужо яго ніколі,
Назаўсёды не забыць,
Бо жыццё прайшло няскладна
Па дзяцінай паласе, --
І на хлопчыка ўспягадна

Пазіралі тут усе.
(Я.Колас. “Сымон-музыка”)

Першае чатырохрадкоўе вызначае тэматычную перспектыву страфы – апісанне знешнасці Сымона, яго задуменнага позірку. Пасля сярэдняй часткі – канцоўка: туга дзіцячых вачэй становіцца блізкай іншым людзям, выклікае ў іх спачуванне.

Дзве і больш прэзаічныя страфы, аб’яднаныя агульнай тэмай, утвараюць такую семантыка-сінтаксічную адзінку маўлення, як фрагмент. У ім найбольшую інфармацыйную і кампазіцыйную нагрузку мае звышфразовае адзінства, якое пачынае новую мікратэму:

Развітаўшыся з Петручком, Васіль выбраўся на вуліцу. Заўтра ці паслязаўтра трэба ад’язджаць. Ён яшчэ павандруе па мястэчку, паглядзіць, як яно выглядае, зойдзе на могілкі.

З ціхмяна-салодкім настроем праходзіў Васіль міма каменнай двухпавярховай школы, у якой вучыўся з пятага па сёмы клас, і міма школьнага двара, куды ў пачатковыя класы прыбываў аўто з Далёкага Ляда. Высока падняліся, разрасліся дрэвы маленства. У памяці яны – маладыя, шапаткія – цяпер, нібы хмары, навісаюць над дахамі школьных будынкаў.

З трапятаннем глядзеў некалі Васіль на доўгі, з шырокімі вокнамі, высокім ганкам, бляшаным дахам будынак, які здаваўся найбольш ахайным, гарадскім сярод астатніх, што нагадвалі звычайныя сялянскія хаты і на манер падковы замыкалі пясчаны школьны двор.

Тых хат даўно няма, а памяшканне пад жалезным дахам яшчэ трывае. Урасло ў зямлю і ледзь праглядае з густых зарасляў бэзу.

Дабраўшыся да могілак, Васіль доўга вандраваў, пакуль натрапіў на магілу маці. Магілка агароджана, але крыж ад часу пахіліўся і гурбачок насыпу зарастае травой...

Пасля могілак Васіль гадзіны тры ці чатыры абходзіў ваколіцы мястэчка, нібы развітваючыся са старымі вуліцамі, завулкамі, якія памятаў, і з новымі, што паўсталі за час яго адсутнасці. У новай сваёй частцы мястэчка сапраўды нагадвае горад. Большасць будынкаў і тут драўляныя, але яны не ідуць ні ў якое параўнанне з пахілымі, накрытымі струхлелай драўлянай хаткамі, што нібы з-пад ілба пазіраюць на свет на старых вуліцах. (І.Навуменка. “Сярэбраныя мхі”)

Агульная тэма фрагмента “Вандроўка” ўключае некалькі мікратэм – “Школа”, “Могілкі”, “Мястэчка”, кожная з якіх раскрываецца ў адпаведных прэзаічных строфах.

Як бачым, страфа і фрагмент – важныя адзінкі звязнага маўлення, тыя цагліны, з якіх складаецца твор. Гэта адзінкі семантыка-сінтаксічнага ўзроўню, звязаныя з адзінкай іншага ўзроўню – кампазіцыйна-стылістычнага – абзацам. Яго ўнутраная сутнасць найлепш спасцігаецца пры параўнанні са страфой. Межы абзаца і складанага сінтаксічнага цэлага могуць супадаць і не супадаць.

У абзац можа выносіцца адзін сказ ці нават яго частка, як, напрыклад, у афіцыйна-справавым тэксце. У адным абзацы можа быць два і больш звышфразавых адзінстваў. Адрозненне кампазіцыйнай сегментацыі тэксту ад семантыка-сінтаксічнай у тым, што абзацы больш звязаны з аўтарскай воляй і яго манерай пісьма.

Харошая пара. Адкальваліся ды адрыпелі на калдобінах духмяныя вазы мурагу, жыта, ячменю, лёну. Безліч мядзведжых ахапкаў казытлівага сена і ладных – добра, калі нялёгкіх! – снапоў падняты ды пакладзены на воз, пасля на торп, у халадок і зацішак гумна. На полі застаўся толькі авёс – у мэндліках або сям-там, дзе надзелень, яшчэ няскошаны. Грэчка, лубін, канюшынная атава, насенная канюшына, бульба, што пачынае ўжо добра жаўцець і смачна, дамавіта пахне. Пара адноснай сытасці, першахлебнай ды бульбянай, укропна-агурочнай, яблычнай. Нейкая паўза, кароткі адпачын перад імгліцай задумліва-ласкавых вераснёўскіх раніц, перад мудрай і сумнаватай паэзіяй свежай раллі, радасным россыпам новага насення, журботна-сонечнай паэзіяй залатога лісця і амаль па-жаночы пяшчотных дотыку ціхага, светлага, лёгкага павуціння. (Я.Брыль. “Гуртавое”)

Гэта праявітая страфа супадае з абзацам. Пісьменнік вобразна асэнсоўвае рэчаіснасць праз выкарыстанне эпітэтаў (духмяныя вазы; мядзведжыя ахапкі сена; першахлебная, бульбяная, укропна-агурочная, яблычная сытасць; задумліва-ласкавая раніца; радасны россып насення; залатое лісце; ціхае, светлае, лёгкае павуцінне) і перыфраз (мудрая і сумнаватая паэзія свежай раллі, журботна-сонечная паэзія залатога лісця). Адсутнасць сегментацыі абзаца сведчыць пра запавольны рытм апісання, калі неабходна адлюстраваць з’явы ў іх цеснай сувязі паміж сабой.

Надышоў час, і прырода зліталася над намі. У пачатку верасня раптам парваліся ў бруднае шмаццё хмары, іх разнесла ва ўсе бакі, як курыны пух.

Амаль за ноч дрэзы нібы абсыпала золатам. Блакіт неба, рыжае лісце, яшчэ злёная тэма. Вось ужо табе і залатая восень. Стала цёпла, зайграла сонца, і на душы ад гэтай прыгажосці было вельмі спакойна і радасна. (В.Супрунчук. “Антоніўка з пахам маліны”)

Гэта страфа падзелена на два абзацы, што звязана з імкненнем асобна вылучыць замілаванне ад залатога асенняга хараства. Прычым у першым абзацы выкарыстоўваюцца словы з адмоўнай ацэнкай (бруднае шмаццё), у другім – з выразнай станоўчай ацэнкай (абсыпала золатам, залатая восень, зайграла сонца і інш.).

Да асноўных функцый абзацнага падзелу адносяць логіка-сэнсавую, экспрэсіўна-эмацыянальную і акцэнтна-вылучальную. **Вызначце функцыю такога падзелу ў тэксце В.Супрунчука.**

Як бачым, страфа – адзінка семантыка-сінтаксічнай сегментацыі тэксту, абзац – кампазіцыйна-стылістычнай. Строфы яднаюцца ў больш буйныя

тэматычныя блокі, утвараючы фрагменты, з якіх, у сваю чаргу, складаюцца больш буйныя адзінкі тэксту.

ЗВЯЗНАСЦЬ І ЦЭЛАСНАСЦЬ ТЭКСТУ

Звязнасць і цэласнасць – дзве асноўныя прыкметы тэксту, дзякуючы якім ён арганізуецца як структурнае і сэнсавое адзінства.

Звязнасць праяўляецца праз знешнія структурныя паказчыкі (сказы, празаічныя строфы), праз выкарыстанне пабочных слоў, займеннікаў, аднатыпных трывальна-часавых формаў дзеясловаў, лексічных паўтораў, пэўнага парадку слоў, злучнікаў і інш. Такім чынам, паняцце звязнасці арыентуецца на структурную арганізацыю тэксту.

Структурная сувязь можа быць імпліцытнай і экспліцытнай. Пры імпліцытнай сувязі прычынна-выніковыя адносіны выражаюцца логіка-інтанацыйнымі сродкамі, пры экспліцытнай – словамі. Звернемся да прыкладу імпліцытнай сувязі:

На Вержбалоўскіх пазіцыях немцы ўмачваліся і сталі. Жыхары з бліжэйшых хутаркоў уцяклі назад, пагналі з сабою скот. (М.Гарэцкі. “Літоўскі хутарок”)

Паміж гэтымі сказамі падразумваецца слова **таму**.

Пры экспліцытнай сувязі яе структурныя сігналы маюць тэкставы фон:

Вялікі паход скупы на адначынак. І мы спалі мала – прыхваткамі, па гадзіны дзве ўпору. (К.Чорны. “Нам лег у вёсцы Сінегах”)

Знакам сувязі ў прыведзеным прыкладзе выступае злучнік **і**.

Структурная сувязь бывае левабаковай (анафара – указанне ў тэксце на папярэдні матэрыял) і правабаковай (катафара – указанне на наступнае). Прааналізуем прыклады:

Перыфрастычныя выразы ў творах Янкі Купалы выконваюць розную семантыка-стылістычную ролю. Адны з іх дазваляюць аўтару лаканічна і дакладна раскрыць сутнасць з’явы і тым самым даць ёй грамадскую ці эстэтычную ацэнку, другія з’яўляюцца выразным сродкам экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці. (К. Панюціч. “Перыфраза як стылістычны сродак у паэзіі Янкі Купалы”)

У прыведзеным урыўку з навуковага артыкула выяўляецца левабаковая сувязь, бо формы **адны з іх, другія** накіроўваюць чытача да папярэдняга кантэксту, у прыватнасці да спалучэння **перыфрастычныя выразы ў першым сказе**.

А потым пачалася вайна. Бамбёжкі. Эшалоны. Пачуццё бездапаможнасці падлетка, які ўжо не дзіця, што спакойна пакладаецца на старэйшых, але яшчэ і не мужчына, каб так ці іначай дзейнічаць і, магчыма, вырашаць свой лёс. (У.Караткевіч. “Дарога, якую прайшоў”)

Слова **вайна** ўказвае на правабаковую сувязь, калі наступны кантэкст раскрывае яе сутнасць (бамбёжкі, эшалоны, пачуццё бездапаможнасці).

Структурная сувязь можа выражацца і аднатыпнасцю трывальна-часавых формаў дзеяслова, і сінтаксічным паралелізмам, заснаваным на аднолькавых мадэлях сказаў, і адпаведным парадкам слоў:

І такуюць, такуюць раніцай глушцы. Да штучнага возера цягнуцца цяжкія сляды япрукоў. Трубіць у насытай страсці алень. Дзікі вінаград абвівае буралом. І палюе на янотаў егер. І клічуць-клічуць белыя лебедзі, б'юць на рэках пудовыя шчупакі, шумяць сонечныя дубы і грабы. І чырванеюць падасінавікі. І дымок ад ранішняга вогнішча змешваецца з туманам. (У.Караткевіч. “Прадмова да кнігі “Белавежская пушча”)

Цэласнасць тэксту дасягаецца тэматычным і мадальным адзінствам. Сэнсавая цэласнасць залежыць ад тэмы, якая рэалізуецца ў паўторы ключавых слоў. У лінгвістычнай літаратуры, апрача тэрміна **ключавое слова**, ужываюцца і найменні **апорны элемент, ключавы элемент, сэнсавыя вехі, сэнсавыя апорныя пункты, сэнсавыя ядры** [31, с.174]. Мноства ключавых слоў называюць наборам ключавых слоў.

Ключавыя словы ствараюць вакол сябе адзіны сэнсавы кантэкст, у які ўваходзяць іншыя словы, звязаныя з ключавым пэўнымі сітуацыйнымі сувязямі:

*Пакінь на міг свой клопат трапяткі,
Няхай цвыр сун вартуе вусціш вульны.
Даверся дабрыні снягоў атульных
І безразважна – у заснежжжа напраткі.
Як галітоньвае святло тугіх снягоў!
Паклаў сумёты час на сцежкі-ноты.
Галыскай кудасы махне руплівы год
І спакваля адыдзе ў незваротнасць.
З лясамі паздароўкацца імчу.
Парывае пад лыжсамі знямеласць.
Неспасцігальнай белізной сябе лячу
І соладасцю губ тваіх з'інелых.
Вакол бярозы – сёстры чысціні
І цішыні... Падчас ім так зайздросцім!
Ад зімніка агляд жыцця пачні –
Да непаўторнай маладосці.
Снягі маленства... Вас вітаю дабрынёй,
Спакоем гурбін і завеямі вітаю.
Іскрыца неруш – чысціня чакае
У яснай бездакорнасці сваёй.
(М.Бусько. “Вяртанне ў снег”)*

Ключавое слова гэтага верша **снег** звязана з адпаведным славесным наборам: зеснежжа, сумёты, кудаса, лыжы, белізна, з'інелыя губы, зімнік, спакой гурбін, завеі. Перад намі – тэкставае поле верша, якое дазваляе зразумець вобразную сутнасць паэтычнага твора. Як зазначае М.Я.Цікоцкі, у кожнага аўтара ёсць свае сродкі стварэння ключавых слоў [57, с.109]. У дапаможніку “Стылістыка тэксту” М.Я.Цікоцкі аналізуе ключавое слова **крыж**, якое ў творах розных беларускіх пісьменнікаў сэнсава трансфармуецца, становіцца сімвалам. Напрыклад, у паэзіі Я.Купалы крыж сімвалізуе і вясковы побыт, і звычаі мужыка, і збавенне ад зямных пакут. На думку даследчыка, “слова “крыж” з’яўляецца ключавым словам усёй хрысціянскай эпохі” [57, с.122].

Адзінства тэмы праяўляецца ў паўторнай намінацыі ключавых слоў. Паўторная намінацыя звязана з выбарам сродкаў славеснай замены для ўжо названага аб’екта і выражаецца займеннікамі, метафарычна ўжытымі назоўнікамі, словамі і спалучэннямі ўказальнага значэння, перыфразамі. Найбольшай выразнасцю вызначаюцца замены ў мастацкіх тэкстах, а ў некаторых іншых, напрыклад, у навуковых, ужываюцца пераважна стылістычна нейтральныя сродкі такой замены. Параўнаем два ўрыўкі – з навуковага і мастацкага тэкстаў:

Традыцыйнымі формуламі карысталіся ўсе паэтычныя сістэмы і школы. Гэтыя ўстойлівыя словы-вобразы гістарычна развіваліся і творча пераасэнсоўваліся ў пэўных сацыяльных умовах пры вырашэнні новых мастацкіх задач. (А.Юрэвіч. “Слова-вобраз агонь у паэтычным радку Я.Коласа”)

Кожны год яно б’еце, жніво. І кожны раз гэта заўсёды светлае і шчыmlіва-радаснае свята, якога з хваляваннем чакае хлебасей, здаецца, ва ўсе поры года. (Я.Сіпакоў. “Дзве струны”)

У навуковым тэксце ўжыта стылістычна нейтральнае спалучэнне ўказальнага характару гэтых **ўстойлівыя словы-вобразы**, якое замяняе найменне з папярэдняга сказа **традыцыйныя формулы**. У тэксце Я.Сіпакова замест слова **жніво** выкарыстоўваецца перыфраза **светлае і шчыmlіва-радаснае свята**, якая дазваляе пісьменніку стварыць вобразную карціну рэальнай з’явы.

Сродкі выражэння паўторнай намінацыі залежаць і ад асноўных функцый стыляў. **Успомніце асноўныя функцыі навуковага і мастацкага стыляў**. У навуковым тэксце паўторная намінацыя дазваляе лагічна і аргументавана акрэсліць пэўную з’яву, у мастацкім – уздзейнічае на чытача праз разнастайныя вобразныя сродкі.

Цэласнасць тэксту вызначаецца і пэўнай арганізацыяй маўленчых сродкаў для перадачы зместу з такога пункту гледжання, які адлюстроўвае аўтарскую пазіцыю. У мастацкім тэксце ўсе элементы зместу аб’ядноўваюцца вобразам аўтара, у немастацкім – аўтарскай канцэпцыяй. Да асэнсавання паняцця вобраза

аўтара мы яшчэ звернемся на факультатыўных занятках. Цяпер жа адзначым, што з гэтым паняццем звязана мадальнасць – выражэнне аўтарскіх адносін да апісваемых падзей. Выбар пісьменнікам пэўных маўленчых сродкаў для выяўлення ў творы сваёй канцэпцыі, асабістага пункту гледжання стварае тую мадальнасць, дзякуючы якой тэкст успрымаецца як цэласны твор.

Такім чынам, звязнасць і цэласнасць – дзве важныя прыкметы рэалізацыі тэксту як закончанага інфармацыйнага і структурнага цэлага.

ЗМЕСТ ТЭКСТУ

Змест тэксту мае пэўнае моўнае выражэнне, што знаходзіць лагічнае адлюстраванне ў формуле “план зместу і план выражэння”. Гэтыя два планы існуюць ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці. Паняцце зместу неабходна адрозніваць ад паняццяў ідэі і тэмы. Змест больш разнастайны, чым тэма, якая мае абагульнены характар. Тэма – гэта прадмет апавядання, апісання, разважання, і менавіта яна абмяжоўвае змест пэўнымі рамкамі. У немастацкіх тэкстах тэма найчасцей вызначаецца ў назве, а ў мастацкай літаратуры назва можа непасрэдна звязвацца з тэмай або ўяўляць метафарычны вобраз тэмы. Напрыклад, назва рамана Янкі Брыля “Пітушкі і гнёзды” заснаваная на суаднесены з чалавечым жыццём паняццях, якія сімвалізуюць вернасць дому і бацькаўшчыне. У аснове загалоўка гэтага ж пісьменніка “Сцежка-дарожка” – вобразнае асэнсаванне сцяжыны да вялікай дарогі барацьбы з фашызмам. Вобраз сцяжыны канкрэтызуецца ў творы, становіцца сімвалам. Ідэя выяўляецца ў адносінах аўтара да тэмы, у выбары матэрыялу рэчаіснасці і адпаведнай арганізацыі моўных сродкаў.

Звернемся да супастаўляльна-стылістычнага метаду аналізу двух вершаў розных аўтараў на тэму “Паэзія”. Такое супастаўленне яшчэ раз пацвердзіць, што адна тэма можа мець рознае моўнае афармленне і адпаведна розны змест:

Паэзія, станцыя мая першая...

У той час пад стол хадзіў яшчэ пеша я

і ў абдымках з катом вечарамі на печы

праводзіў першае паэтычнае веч.

Кот ляжаў, прыжмурыўшы вочы мудра так –

перакладаў мае вершы на музыку.

Паэзія, наступныя мае станцыі...

Першы ўрок і першая настаўніца,

хвалі Нарачы, таемнасць ночы,

дыханне блізкае, дыханне дзявочае,

першы залік і радасць першага,

прапахлага фарбай друкарскай, вершыка...

І дзе б ні хадзіў, і дзе б ні ездзіў я –

назаўсёды адна ты са мною, Паэзія;
бусламі ў небе, усмешкай вясёлкі,
у сэрцы ўспамінам тужлівым і колкім,
першай сцяжынкай, песняй матчынай,
вуснамі любай гарачымі.
(Я.Шабан. “Паэзія”)

Ты – боль, паэзія. Ты – быль.
Твае суровыя законы
не для забаў, не для гульбы –
а пошук ісціны да скону.

Ты – рай, паэзія. Ты – рой
адвечных дум, дзе мы згараем.
І толькі геніі парой
жылі часова гэтым раем.

Ты – жаль, паэзія. Ты – жар.
Я на тваім хаджу вугалі.
Чыя не прагнула дуіць
тваіх зняволенця і волі?!

Ты – сум, паэзія. Ты – суд
і мрояў чашы і здзяйсненняў.
Хай думы чыстыя нясуць
высокі лад тваіх памкненняў!

Ты – яд, паэзія. Ты – сад
з адзіным яблыкам спакусным.
Над ім – каторы год падрад! –
мае збалела смягнуць вусны...

Ты – боль, паэзія. Ты – бой.
Ты – праўды непрыступнай вежа.
Я – праведнік і грэшнік твой,
пусці мяне ў сваё бязмежжа!..
(Л.Галубовіч. “Паэзія”)

У Я.Шабана паэзія звязваецца з чалавечым жыццём, дзе кожная “станцыя” дорыць незабыўныя ўражанні. У эмацыянальнай настроі верша пераважае радасць, што выяўляецца ў славесных сродках са станоўчай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай (канатацыяй): кот з мудрымі вачыма, які перакладае вершы на музыку, усмешка вясёлкі, матчына песня, дзявочае

дыханне і інш. Паўтор слова **першы** акцэнтуюе ўвагу чытача на асаблівай значнасці некаторых момантаў лёсу. Яны моцна кранаюць у дзяцінстве і юнацтве, іх захоўваеш у паэтычных радках. Верш Л.Галубовіча мае іншую сэнсавую танальнасць, якая вынікае з кантрастнага асэнсавання паэзіі – боль і рай, яд і сад, у яе бязмежжы можна адчуць боль, жаль, сум. Таму і лірычны герой адначасова “праведнік і грэшнік”. Кантэкстуальныя супрацьпастаўленні ствараюць дынаміку паэтычнага радка.

Як бачым, для раскрыцця адной і той жа тэмы паэты выкарысталі розны матэрыял рэчаіснасці, што сведчыць пра адпаведныя адносіны да выбранай тэмы. І асабліва выразна гэтыя адносіны выяўляюцца ў славесных сродках.

У большасці тэкстаў можна вылучыць некаторыя агульныя бакі зместу, якія рэалізуюцца ў трох асноўных тыпах інфармацыі: фактычнай (паведамленні пра факты, падзеі, працэсы рэчаіснасці), канцэптуальнай (паведамленні індывідуальна-аўтарскага разумення адносін паміж апісваемымі рэаліямі), падтэкставай (скрытая інфармацыя на базе камбінаторнага прырашчэння сэнсу). **Як вы разумеете паняцце камбінаторнае прырашчэнне сэнсу?** Прааналізуем праявітую страфу з твора У.Караткевіча “Пакуль гэта сэрца б’ецца”:

Пасля вайны я пабываў у Ляўках. Попел. Галавешкі. Знявечаныя адхоны над Дняпром, якія любіў Купала і якія, дзякуючы гэтаму, прымусілі мяне яшчэ больш, часам амаль нясцерпна любіць, маю сціпую прыдняпроўскую зямлю...

Купалы ўжо не было. І на месцы яго дома быў попел.

Я не разумеў тады, што некаторыя легенды – гэта само жыццё, і не ведаў, што ў легендзе пра Фенікса больш праўды, чым нават у жыцці.

Зразумеў потым, калі ўдвох з сябрам адправіўся пешишу ў Вязынку і ўбачыў простую сялянскую хату, якая стала нашай Меккай. Там я зразумеў: ён жывы.

Фактычная інфармацыя тэксту рэалізуецца ў сказах: *Пасля вайны я пабываў у Ляўках. Попел. Галавешкі. Купалы ўжо не было. І на месцы яго дома быў попел. Зразумеў потым, калі ўдвох з сябрам адправіўся пешишу ў Вязынку і ўбачыў хату.* Канцэптуальная інфармацыя выражае адносіны пісьменніка да фактаў: *простая сялянская (хата), наша Мекка.* Такая інфармацыя прысутнічае і ў сказах (пададзім толькі пачаткі сказаў): *Знявечаныя адхоны над Дняпром, якія любіў Купала... Я не разумеў тады...* Апошні сказ складанага сінтаксічнага цэлага -- *Там я зразумеў: ён жывы* – нясе падтэкставую інфармацыю. Яна выяўляецца ў прыметніку **жывы**, які абазначае не стан чалавека, а ўдзячную памяць. Слова **жывы**, такім чынам, набывае камбінаторнае прырашчэнне сэнсу, становіцца кантэкстуальна значным у адлюстраванні неўміручага таленту Я.Купалы.

У гэтай праявітай страфе публіцыстычнага стылю можна вылучыць і такія два бакі зместу, як прадметна-лагічны (непасрэдна адлюстроўвае рэчаіснасць) і эмацыянальна-экспрэсіўны (выражае адносіны аўтара да тэмы).

Суадносіны двух бакоў зместу адрозніваюцца ў тэкстах розных функцыянальных стыляў. Так, у афіцыйна-справавых і навуковых тэкстах пераважаюць прадметна-лагічныя структуры, у мастацкіх – эмацыянальна-экспрэсіўныя. Публіцыстыка знаходзіцца паміж гэтымі двума тыпамі тэкстаў, уключае моўныя адзінкі прадметна-лагічнага і эмацыянальна-экспрэсіўнага характару, што і выяўляецца ў праявінай страфе У.Караткевіча.

Асэнсаванне паняцця зместу будзе больш поўным, калі звярнуцца да аналізу міжтэкставых сувязей. Усе тэксты, па сутнасці, знаходзяцца ў дыялагічных адносінах паміж сабой, а інтэртэкстуальнасць – наяўнасць у тэксце элементаў іншых тэкстаў – уласцівая любому тэксту. У.А.Лукін вылучае такія элементы інтэртэкстуальнасці, як цытата, эпіграф, а таксама прэцэдэнтны тэкст (рэмінісцэнцыя ад аднаго слова да тэксту) [31, с.110 – 120]. У лінгвістычнай літаратуры да прыёмаў міжтэкставых сувязей адносяць яшчэ алюзію і рэмінісцэнцыю, якія часта атаясамліваюцца, бо абазначаюць намёк ці імпульс да ўспаміну [12, с. 83 – 84]. Прааналізуем такі прыклад:

*Трымаецца свет на майстрах!
“Загадка...” была ці “Смаленне...” --
схіляў тваю голаў не страх
а гонар, сумленне.*

(М.Федзюковіч. “Трымаецца свет на майстрах...”)

У гэтым тэксце рэмінісцэнцыя выкарыстоўваецца як свядомы прыём, бо ўжыты загаловачныя словы з вядомых твораў. **На якія ж творы спасылаецца М.Федзюковіч і хто іх аўтар?** (Адказ: “Загадка Багдановіча” і “Смаленне вепрука” Міхася Стральцова).

Такім чынам, пры асэнсаванні зместу тэксту неабходна звяртацца да паняццяў тэмы, ідэі, разнавіднасцей інфармацыі, міжтэкставых сувязей.

ТЭМА ТЭКСТУ

Мы ўжо звярталіся да паняцця тэмы. У перакладзе з грэчаскай мовы гэта слова абазначае **тое, што пакладзена ў аснову**. Тэма – прадмет апавядання, апісання, разважання, даследавання, абмеркавання і г.д. На асаблівасці яе раскрыцця ўплываюць многія фактары, якія разгледзім у такіх асноўных групах, як формы славеснага выражэння і разнавіднасці славеснасці.

Да формаў славеснага выражэння адносяцца вусная і пісьмовая, маналагічная і дыялагічная. У дапаможніку “Стылістыка тэксту” М.Я.Цікоцкі, абпіраючыся на класіфікацыю В.У.Вінаградава, вылучае чатыры функцыянальна-жанравыя тыпы маналога: 1) унушальны (агітацыйны, прамоўніцкі); 2) лірычны; 3) драматургічны; 4) паведамляльны (інфармацыйны, апавядальны) [57, с.143]. Унутраны маналог, ці “плынь свядомасці”, часта

выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры і па структуры набліжаецца да няўласна-простай мовы:

Гэты ласкавы галасок з неба здзіўляў Васіля адным: адкуль у гэтай маленькай шэрай птушкі такія пяшчотныя пералівы? І чаму іх так добра чуваць з такой вышыні? Сапраўднае дзіва гэты жаўрук! Ды хіба толькі ў адным жаўруку дзіва? Колькі ні хадзі па полі, колькі ні мерай яго крокамі, заўсёды тут цябе што-небудзь узрадуе і здзівіць. Цвіркуны, перапёлкі, дзікія галубы. А само жыта... Прысядзь у ім, прыціхні і пачуеш мяккі шэпт – то працяжны, то пяшчотны і сумны. (М.Капыловіч. “Скрыпун, або Паганіні з Зарэчча”)

У маналагічнай форме славеснага выражэння ў залежнасці ад мэты выказвання адрозніваюць апавяданне, апісанне і разважанне. Н.С.Валгіна разглядае яшчэ і такія тыпы тэксту, як азначэнне і тлумачэнне, звязаныя з асаблівым характарам тэксту (даведачным, вучэбна-метадычным і інш.) [5, с.90]. Прааналізуем прыклад:

Слова дзед вядома перш за ўсё ў значэнні ‘бацькаў або матчын бацька; стары чалавек’. Словам дзяды называліся і продкі ўвогуле, і нездарма народнае свята памінання продкаў мае менавіта такую назву – Дзяды.

А чаму калючае пустазелле таксама называецца дзядамі? Магчыма, тут уся справа ў нейкім знешнім падобнасце? Сапраўды, пасля нядоўгіх разважанняў можна сказаць, што калючкі на гэтай расліне нечым нагадваюць няголеную бараду старога чалавека. Але найбольш верагодным вучоныя лічаць меркаванне аб сувязі гэтага слова са старажытным культам памінання продкаў – дзядоў. Продкі, як і сапраўды, усведамляліся як зберагальнікі дамашняга вогнішча і скарбу, як абаронцы ад уздзеяння “нячыстай сілы”. У такім разе мы прыходзім да думкі аб тым, што калючае пустазелле атрымала назву дзяды, паколькі яно выкарыстоўваецца як засцярога ад “нечысці”: снапы, пучкі гэтай расліны вешалі каля барот, дзвярэй хаты, каб адагнаць варожых духаў. Невыпадкава і там, што гэтая расліна называецца таксама чартапалохам, чартагонам. (У.Коваль. “Чым адгукаецца слова”)

У гэтым навукова-папулярным тэксце падаюцца асноўныя азначэнні слова *дзед* і падрабязна тлумачыцца прычына таго, чаму калючае пустазелле таксама называецца дзядамі. Такім чынам, тэкст уключае элементы азначэння і тлумачэння.

Вылучаецца яшчэ і такі тып тэксту, як інструктаванне (рэкамендацыі да дзеянняў), які рэалізуецца ў тэкстах інструкцый, метадычных распрацовак, рэкамендацый, медыцынскіх і кулінарных рэцэптаў [5, с.92].

Тэма апавядальных тэкстаў звычайна выражаецца ў складзе выказніка:

Аднаго разу вожык так захапіўся паляваннем, што не заўважыў, як пачало світаць. Тады пабег да высокага цёмнага плота, каб там схавання, але яго прыкмеціў чорны сабака, наляцеў, збіў з ног. Звярок згарнуўся ў клубочак, і

сабака тыцнуўся пысай у вострыя вожыкавы калючкі, віскнуў ад болю, адскочыў убок і забрахаў. Вожык баяўся варухнуцца, ляжаў як нежывы.

Узышло сонца, і тут вожыка ўбачыў хлопчык. Ён асцярожна прынёс звярка ў двор, пасадзіў у клетку. (А.Дзятлаў. “Горды звярок”)

Для апісальных тэкстаў характэрны апісальны тып сказаў, у якім група выказніка знаходзіцца перад групай дзейніка:

Цудоўна ў пагодлівыя дні лістапада. Гарыць залатым полымем гай, ціха і сумна лапоча нешта асінік, быццам скардзіцца на тое, што хутка зіма. Апошняя гэта асенняя квецень. Падзьме халодны сівер, загойдае лес, і замітусяцца ў наветры апошнія лісты. Цёплым дываном прыкрыюць яны ногі дрэў, каб узімку не стылі тыя ад суровых маразоў. (В.Жушма. “Перадзім’е”)

Структура разважання звычайна ўключае тэзіс – доказ (аргументацыя) – вывад (заклучэнне, абагульненне). Разважанне можа разгортвацца па-рознаму, напрыклад, на аснове супастаўлення і адмаўлення. Так, у сваім абразку “Строгі і шчыры дзядзька” У.Дубоўка ўспамінае сустрэчу з Янкам Купалам:

Аднойчы ляжалі мы з Іванам Дамінікавічам на беразе мора (1924). Ён намаўчаў, як звычайна, пасля кжжа: “Вось, брале, хвалі на моры. Няма ім ліку, няма ім спакою. Так і наша думка. Загадаеш сам сабе: ні аб чым не думаць хоць колькі хвілінак. Не! Адна думка набягае на другую. Аблёталі думкаю ўвесь свет, усе вякі...”

Рэальна розныя тыпы тэкстаў кантэкстуальна спалучаюцца:

Мяло ўсю ноч. Мне не спалася. Можа, таму, што ўпершыню за зіму мяла завяя, і яе посвіст за акном нагадаў заснежаны лес, будзіў фантазію, кідваў мяне ў вір мараў. Пад ранак не вытрымаў, глянуў на вуліцу. А там – казка. Не трэба і фантазіі. Мокры снег шчыльна спавіў зямлю, запакаваў лужыны, цяжкім грузам павіс над кожнай галінцы бяроз. Тонкія, доўгія іх пасмы схіліліся долу. Як вытрымліваюць, як яны не зломяцца? (В.Жушма. “Завяя”)

Да разнавіднасцей славеснасці адносяць мастацкую і немастацкую, народную і кніжную, а таксама роды, віды і жанры славеснасці. У немастацкай славеснасці выразна выяўляюцца прадметна-лагічныя структуры, у мастацкай – вобразныя, эмацыянальна-экспрэсіўныя.

Паняцце “вобраз” больш шырокае, чым проста “мастацкі вобраз”. Славесны вобраз як форма нагляднага ўяўлення пра навакольны свет выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах і публіцыстыцы (блакітныя артэрыі, рытм часу). Славесны вобраз, абумоўлены пераносным ужываннем слова, пазбаўлены індыўідуальных эстэтычных рыс. Мастацкі вобраз – гэта спосаб канкрэтна-пачуццёвага ўзнаўлення рэчаіснасці з пэўных эстэтычных пазіцый. У вобразнай сістэме пісьменніка можна вылучыць градацыю, рух ад канкрэтнага сэнсу да абагульненага: 1 ступень – вобраз-індыкатар (ужыванне прамога значэння слова); 2 ступень – вобраз-троп (пераноснае значэнне, у аснове якога – метафарызацыя); 3 ступень – вобраз-сімвал (абагульненае значэнне на аснове прыватных пераносных). Так, Н.С.Валгіна, аналізуючы апавесць А.П.Чэхава

“Дама з сабачкам”, як вобраз-індыкатар вылучала шэры колер, вобраз-троп – вобраз звычайных людзей, вобраз-сімвал – вобраз будзённасці, безвыходнасці [5, с.125]. І ў творах беларускай літаратуры можна знайсці прыклады сэнсавай градацыі шэрага колеру. Напрыклад, у вядомай тэтралогіі В.Адамчыка “Чужая бацькаўшчына”, “Год нулявы”, “І скажа той, хто народзіцца”, “Голас крыві брата твайго” шэры колер выступае вобразам-індыкатарам, вобразам-тропам – прырода, вобразам-сімвалам -- змрочны і пануры час.

Вершаваная арганізацыя тэксту ў параўнанні з пражанай больш актыўна выкарыстоўвае тропы і фігуры, мае даволі свабоднае словаразмяшчэнне і часткова абмяжоўвае выбар моўных адзінак. У мастацкай прозе вылучаюцца два асноўныя тыпы: класічная проза (мае выразныя семантыка-лагічныя сувязі) і арнаментальная (заснаваная на асацыятыўна-метафарычным тыпе сувязі, характарызуецца багатай вобразнасцю, эмацыянальнасцю, словатворчасцю, выкарыстаннем гутарковых сродкаў мовы). Для арнаментальнай прозы характэрны рытмізаваны сінтаксіс, што збліжае гэту прозу з паэтычнымі тэкстамі. Існуюць такія з’явы, як пражанізацыя вершаваных тэкстаў (напрыклад, вершы ў прозе) і паэтызацыя пражаных. Пражанізацыя вершаванага тэксту можа дасягацца і за кошт дыялагізацыі, ужывання слоў бытавога зместу:

*На лёс злуюцца людзі,
Разменьваюць кватэры.
Што гэтак лепей будзе,
Чамусь наіўна вераць.
Дзяцей мурзатых дзеляць
І сварацца за грошы,
Што здораны ў вяселле,
Не помняць аб хатчыні.
А толькі помняць крыўды,
А толькі помняць словы:
-- Такім раней не быў ты!
-- І ты сьмя талкувай!
Сусед жыве тактоўна,
Яго бяда аб’едзе.
Яму заўжды ўсё роўна,
Што робіцца ў суседзяў,
Капаецца ў паперах
І думае аб свеце...
Падзелена кватэра,
Падзеленыя дзеці.
(В.Шніп. “На лёс злуюцца людзі...”)*

Звернемся да прыкладу паэтызацыі пражанага тэксту:

Побач раскошна ласкавеў у цёплым і мяккім перадасеннім сонцы, буяў, шчодро раскрыўшы свае кветкі, бадзяк. Цёмна-зялёныя, парэпаныя, нібы старэчыя рукі, лісты. Светла-зялёны клубочак – акурат вожык, -- толькі не калючы. Мяккія (іх можна нават пакратаць рукою, пальцам – яны толькі трашчаць і чапляюцца за слізкія далоні) іголки, абматаныя нейкім белым, нібы павучынкі, прадзівам. А над клубочкам – як усё роўна знарок выразаны яркачырвоны, з крапінкамі, чубок. Чорныя ножкі, з якіх тырчаць бледна-ружовыя, раздвоеныя на канцы песцікі (Я.Сіпакоў. “Усе мы з хат”)

Аўтарская індывідуальнасць Я.Сіпакова (як, зрэшты, іншых пісьменнікаў) праяўляецца ў адметнасці выбару і спалучэння моўных сродкаў. Гэтаму тэксту ўласціва своеасаблівая паэтычнасць у апісанні звычайнай, на першы погляд, расліны. Такая паэтычнасць дасягаецца дзякуючы вобразнасці. Актыўнае выкарыстанне параўнанняў дазваляе пісьменніку свежа і непаўторна перадаць знешні воблік бадзяку. Ён ужо не ўспрымаецца чытачом як недаступны і калючы. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай **ласкавеў, клубочак, чубок, ножкі** і інш. ствараюць адпаведны вобраз бадзяку.

Як бачым, на пісьменніцкі выбар матэрыялу рэчаіснасці і яго моўнага афармлення для раскрыцця тэмы ўплываюць многія фактары славеснага выражэння і разнавіднасцей славеснасці.

МОЎНАЯ КАМПАЗІЦЫЯ ТЭКСТУ

У агульным плане кампазіцыя – гэта пабудова, узаемнае размяшчэнне і суаднесенасць частак твора. З паняццем кампазіцыі звязаны паняцці архітэктонікі, сюжэта, фабулы. У перакладзе з грэчаскай мовы слова архітэктоніка абазначае будаўнічае мастацтва. Архітэктоніка – гэта знешняя форма пабудовы твора, размяшчэння яго частак: пралог, эпілог, глава, частка, кніга, том, у вершаваных тэкстах – санет, вянок санетаў і інш. Паняцці фабулы і сюжэта знаходзяць рознае тлумачэнне ў лінгвістыцы. Звернемся да азначэнняў А.І.Гаршкова: “Фабула – гэта сукупнасць адлюстраваных у творы падзей, сюжэт – гэта падзеі ў іх паслядоўнасці, руху, развіцці” [12, с.149].

У некаторых творах архітэктоніка і сюжэт развіваюцца паралельна: паслядоўнасць частак твора адпавядае паслядоўнасці апісваемых падзей. Аднак часта архітэктоніка і сюжэт не супадаюць. Напрыклад, аповесць Б.Сачанкі “Родны кут” пачынаецца з апісання сну галоўнага героя Андрэя Лобача, і менавіта ў самым пачатку чытач даведваецца пра каханую жанчыну Андрэя. Толькі ў другой частцы твора “Іра” пісьменнік звяртаецца да самай першай сустрэчы: дзе і пры якіх абставінах галоўны герой пазнаёміўся са сваёй каханай.

Апрача традыцыйнага разумення кампазіцыі як пэўных этапаў развіцця сюжэта існуе яшчэ адно, больш звязанае са славеснай творчасцю. Кампазіцыя,

згодна з такім разуменнем, -- матываванае размяшчэнне “кавалкаў” тэксту. А.І.Гаршкоў у дапаможніку “Русская стилистика” аналізуе некаторыя лінгвістычныя даследаванні, прысвечаныя сутнасці важных тэкставых сегментаў. Асаблівую ўвагу мовазнаўца звяртае на працы В.У.Вінаградава, які называе гэтыя сегменты славеснымі радамі, а моўную кампазіцыю разумее як сістэму дынамічнага разгортвання славесных радоў. Паняцце рада ўказвае на ўпарадкаванасць і таму звязваецца з паняццем кампазіцыі. Рух і чаргаванне славесных радоў выражаюць кампазіцыйную структуру твора. Паняцце славесны ўключае словы і словазлучэнні, а славесныя рады могуць характарызавацца фанетычнымі, марфалагічнымі, словаўтваральнымі, сінтаксічнымі прыкметамі і пэўнымі прыёмамі пабудовы (тропы і стылістычныя фігуры). Такім чынам, славесны рад – гэта паслядоўнасць не толькі моўных адзінак лексічнага яруса (слоў).

Аналізаваць спецыфіку славесных радоў у моўнай кампазіцыі мэтазгодна на прыкладзе ўсяго твора. Асабліва цікавы такі аналіз пры разглядзе вялікіх праявістых твораў: ён дазваляе глыбей спасцігнуць вобраз аўтара як важную катэгорыю тэксту.

Неабходна адзначыць, што нават у невялікім тэксце (напрыклад, вершы) па разнастайных прыкметах можна вылучыць некалькі славесных радоў:

Пачынае зелянець.

І толькі ў адным

Зацемненым зацішшы

Зайцам-беляком

Спіць, стуліўшыся,

Гурбачка снегу.

Мо разбудзіць,

Каб хто, дурненькага,

Не злавіў.

(М.Тані “Вясной”)

У гэтым творы рэалізуецца кампазіцыйна-моўны прыём кантрасту: вакол вясна, няхай сабе і не зусім упэўненая, але ж на фоне пяшчотнай вясенняй зеляніны так недарэчна-дзіўна выглядае гурбачка снегу, якую паэт параўноўвае з зайцам-беляком. Кантрастнасць твора рэалізуюць кантэкстуальна антанімічныя славесныя рады **пачынае зелянець – зайцам-беляком спіць, стуліўшыся, гурбачка снегу**. Яшчэ ў вершы вылучаецца славесны рад з прамым значэннем слоў **пачынае зелянець, і толькі ў адным зацемненым зацішшы** і славесны рад вобразнага характару **зайцам-беляком спіць гурбачка снегу, мо разбудзіць, каб хто дурненькага** (у адносінах да снегу. – Т.С.) **не злавіў**. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай **гурбачка, дурненькі** ўтвараюць славесны рад стылістычна афарбаваных адзінак.

Славесны рад з прамым значэннем слоў і рад вобразных характарыстык вылучаецца і ў прэзідэнтнай страфе У.Караткевіча:

Месяц сапраўды ўсходзіў над пустыняй. І яна была пад месяцам бясконца, як неба. А над ёю гарэлі, амаль не міргаючы, тысячы зор.

Яна ляжала перад ім, бязмежная, як жыццё, азораная, залітая празрыстым святлом. Свяцілася кожнай дзюнай, нібы адлітай з таго ж крышталю, што і вочы малой. І ўсё гэта было бязмежнае, усеабдымнае і ўсёпаглынальнае, як час, як жыццё, як чалавек, як далёкая...далёкая...далёкая...

Дзяўчынка глядзела на яго, як на таго, хто з'явіўся з казкі. Абхапіла калені ручанятамі, паклала на іх падбародак, схіліла галаву. І ў яе ўскінутых трывожных вачах, як тысячы светлячкоў, адбіваліся зоры. ("Сіняя-сіняя...")

Апавяданне У.Караткевіча "Сіняя-сіняя..." ўпершыню было апублікавана ў часопісе "Беларусь" (1964, №3). Асабліва кампазіцыйная роля ў гэтым творы належыць мастацкай дэталі, якая адлюстроўвае агульнае ў прыватным. Гэта дэталі – чорныя дзівосныя вочы – не адзін раз ужываецца ў апавяданні і звязана з іншымі сродкамі мастацкай выразнасці. Такія дзівосныя вочы былі ў Джамілі – васьмігадовай дачкі шэйха з Уед-Рыра. Чароўнасць дзіцячых вачэй падмацоўваецца вобразам караляў. Як вядома, яшчэ ў старажытнасці людзі пустыні ў спёку студзілі рукі аб крыштальныя шары, якія лічыліся скамянелым ільдом. Горны крышталь ёсць і ў каралях. Бяск вачэй Джамілі параўноўваецца ў творы з крыштальнымі каралямі. Нават дзюны нібы адліты з таго крышталю, што і вочы малой. У канцы апавядання дзяўчынка параўноўваецца з "камячком жывой плоці, які вярнуў яму (Петруку Ясюкевічу. – Т.С.) радзіму", а радзіма – надзейны ратунак ад спёкі. Мастацкая дэталі твора **чароўныя вочы**, сэнсава ўзмоцненая вобразам крыштальных караляў, дазваляе спасцігнуць глыбіню зместу: васьмігадовая Джамілі была ў пустыні для Пятра Ясюкевіча той апорай, якая дапамагае чалавеку выжываць у вельмі складаных жыццёвых абставінах. Клопат пра дзіця з чароўнымі вачамі ратаваў ад пакутлівай думкі пра смерць.

Такім чынам, пры асэнсаванні паняцця моўнай кампазіцыі неабходна звяртацца да паняццяў архітэктонікі, сюжэта, фэбулы і асабліва – да вылучэння і аналізу славесных радоў і мастацкіх дэталей.

ВОБРАЗ АЎТАРА

Найбольш поўнае разуменне спецыфікі тэкстаўспрымання будзе пры разглядзе такога важнага паняцця, як аўтарская мадальнасць, з якім звязана паняцце вобраза аўтара. Мадальнасць, як мы ўжо адзначалі, -- гэта выражэнне ў тэксце адносін аўтара да паведамлення, яго канцэпцыі, пазіцыі, пункту гледжання. З дапамогай мадальных слоў (мусіць, вядома, безумоўна, сапраўды,

здаецца і інш.) перадаюцца адносіны да выказанай думкі. Прааналізуем урывак – праявітую страфу – з твора І.Мележа “Чулае сэрца” пра Кузьму Чорнага:

*Гэта было добрае, чулае да людзей сэрца. **Мусіць**, ад гэтай сваёй даброты, ад чуласці, а **можжа** ад пераканання, што лагоднае, добразычлівае слова больш дае сілы чалавеку, чым лаянка, ён людзям, што адкрывалі яму першыя, заветныя свае шыйкі, задумы, часта гаварыў добрыя, абнадзейлівыя словы. **Напэўна**, па гэтай прычыне ён быў шчыры на пахвалу. Каму, як не яму, былі добра відны шматлікія пралікі і прамашкі няспелых твораў нявостных пачынаючых, каму лягчэй было “зарэзаць” такія творы, а ён -- шукаў крупіны добрага, назіральнасці, роздуму, жыццёвага вопыту, крупіны таленту. Шукаў, знаходзіў і паказваў: глядзіце, вось тут у вас добра, вось тут, а тут – кепска, але вы не вешайце галавы, усё будзе добра! Папрацуйце і прынясіце!*

Мадалныя словы **мусіць**, **можжа**, **напэўна** выяўляюць адносіны пісьменніка да магчымай рэчаіснасці.

Катэгорыя мадалнасці цесна звязана з паняццем вобраза аўтара. Спасціжэнню сутнасці гэтага вобраза дапамагае трыяда **вытворца маўлення – суб’ект апаведу – вобраз аўтара**. Спынімся на кожным элеменце. Вытворца маўлення – гэта рэальны аўтар, які заўсёды шукае **форму падачы** матэрыялу рэчаіснасці (з выяўленнем свайго асабістага “я” ці скрываючы яго). Так, кожны афіцыйны дакумент мае свайго стваральніка, але ён ніяк не выяўляецца ў моўнай форме:

Рэгістрацыя інішаземца ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца пры наяўнасці міграцыйнай карткі, якая мае адзнаку службовай асобы пагранічных войскаў аб уездзе інішаземца ў Рэспубліку Беларусь, і дакумента для выезду за граніцу, за выключэннем інішаземцаў, указаных у частцы другой гэтага артыкула.

Інішаземцы, якія ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі і міжнароднымі дагаворамі Рэспублікі Беларусь не запаўняюць міграцыйныя карткі пры ўездзе ў Рэспубліку Беларусь і не прадаўляюць іх пры выездзе з Рэспублікі Беларусь, рэгіструюцца на падставе дакументаў для выезду за граніцу. (Закон Рэспублікі Беларусь “Аб прававым становішчы замежных грамадзян і асоб без грамадзянства ў Рэспубліцы Беларусь”)

Як бачым, у гэтым афіцыйным дакуменце асоба вытворцы маўлення моўнымі сродкамі не выражаецца.

Праз форму падачы матэрыялу выяўляецца **суб’ект апаведу**. Напрыклад, стваральніку (журналісту) перадавога артыкула неабходна выказаць не асабістае меркаванне, а думку ўсёй рэдакцыі, для чаго выбіраюцца адпаведныя моўныя формы адасаблення ад свайго тэксту:

Нам вельмі прыемна, што даўняе супрацоўніцтва газеты “Звязда” і РУП “Белпошта” з’яўляецца вельмі плённым і ўзаемавыгадным. Вяццом такой

дружбы традыцыйна становіцца рост падпіскі на старэйшае ў краіне, адзінае штодзённае беларускамоўнае выданне, якім з'яўляецца “Звязда”. (“Звязда”)

У гэтым публіцыстычным тэксце выбрана моўная форма – асабовы займеннік **мы** – для выражэння суб'екта аповеду (“калектыўнага” аўтара).

Суб'ект аповеду – гэта непасрэдны аўтар, ад імя якога ствараецца тэкст. Самым складаным з'яўляецца пошук такой формы аўтарства ў мастацкім творы. Пісьменнік мусіць выбраць форму падачы матэрыялу (безасобасна, ад “я” персанажа ці нейкі іншы спосаб). Такі пошук закладвае аснову пабудовы вобраза аўтара. Да асэнсавання гэтага паняцця звярталіся многія даследчыкі яшчэ напачатку ХХ ст. Асабліва плённа вобраз аўтара разглядаўся ў лінгвістычных працах В.У.Вінаградава. Аднак у навуцы адсутнічае дакладнасць азначэння гэтага паняцця, што тлумачыцца суб'ектыўнасцю ўспрымання вобраза аўтара.

Разгляд вобраза аўтара можа весціся па некалькіх кірунках. Першы абумоўлівае зварот да славесна-маўленчай структуры твора, бо вобраз аўтара як важная катэгорыя тэксту звязвае ў адно цэлае ўсе бакі зместу і моўнага выражэння. Згодна з такім разуменнем прааналізуем вядомае апавяданне М.Стральцова “Смаленне вепрука”. У ім выяўляюцца два тэматычныя палі. Першае звязана з падтэкстам і ўключае славесны рад тэмы “Вёска”: *пах падмерзлых трэсак, тарахценне трактарка, звон калодзежнага вядра, вярчук, рохканне*. Другое тэматычнае поле “Горад” мае слоўны рад *юнак, жыццё, добры знаёмы, вуліца, трамвай*. Гэтыя тэматычныя палі, кантрастуючы паміж сабой, рэалізуюць асноўную аўтарскую задуму – паказаць бесперапыннае кола быцця, у якім пастаянна прысутнічаюць страты і смерць. Характэрна, што апавяданне мае кальцавую кампазіцыю, яго пачатак і канец аднолькавыя:

Ідуць ужо халады, бяруцца прымаразкі – ападаюць інеем сырыя туманы.

Восень сімвалізуе згасанне жыцця, незваротнасць страчанага.

Арганізацыйная роля вобраза аўтара ў гэтым апавяданні – аб'яднаць два тэматычныя палі “Вёска” і “Горад”, у якіх сустракаюцца аднолькавыя па сэнсавым накіраванні вобразы. Такім чынам, складаецца вобразны рад, дзе дамінуюць словы **трывожна, цёмна, холадна**: *каменная, зацятая маўклівасць зямлі, травы і схаладнелага, шурпата-шызага неба; тугая чарната сарокі і гэтка ж тугая бель; трывожна зачачэкае; яго (гаспадара. – Т.С.) вочы трывожна будуць убіраць у сябе наваколле, і нябачна накрэсліць там яму гонкі вецер і сум палёў, і халодны вобмарак травы; тужліва глядзяць у пустату яго (вепрука. – Т.С.) маленькія вочкі; гаспадарова постаць цёмна набліжаецца да варот; сонца холадна біла ў вокны; халаднаватая чырвань аблівала бэз; сумна натапыранае шэрае птушанё; памірала сонца; трывожыць, гняце незразумелым нейкім сэнсам і самога чалавека тужлівая палоска расхінутай на захадзе вечаровай зары; у маркотным, дзіўна запаволеным одуме ішоў ён (юнак. – Т.С.) дамоў*. Словы **трывога, цемната, холад** у кантэксце твора набываюць іншы сэнс, рэалізуючы патэнцыяльныя значэнні ‘смерць’,

‘прадчуванне зла’, ‘холад чалавечых стасункаў’. Прычым гэтыя адзінкі, як ужо было адзначана, прысутнічаюць у абодвух тэматычных палях, што сведчыць пра цэласнасць моўнай кампазіцыі апавядання і пра вобраз аўтара як славесна-маўленчую структуру мастацкага твора.

Другі напрамак аналізу заснаваны на чытацкім успрыманні абагульненага вобраза аўтара, ці вобраза яго стылю. У такім выпадку дарэчы звярнуцца да паняцця тыпізацыі вобраза аўтара, якая выяўляецца ў адпаведных моўных сродках – спецыфічных рысах індывідуальна-аўтарскага стылю. Прычым такія моўныя сродкі неабавязкова звязаны з тропамі. Напрыклад, многія сказы Я.Сіпакова нагадваюць разгорнутае разважанне. Іх рытмічнасць ствараецца паралельнымі сінтаксічнымі канструкцыямі і паўторам слоў:

Калі з нешырокага шляху, раз’езджанага калясьмі, дзе, нягледзячы на восень, у мяккім, як мука, і цёплым, як ачыхлы прысак, пыле тонуць босыя ногі, ступіш раптам на бойкую, вытантаную, нібы ток, сцяжынку, адразу адчуеш, як холадна зрабілася падэшвам, і здзівішся, што верасень у свае доўгія, расяныя і золкія ночы паспеў ужо так выхаладзіць зямлю, што і ласкавае пакуль яшчэ сонца не спраўляецца награвіць нават вось гэтую вузкую сцяжыну за пакарацелы, скупавата адведзены яму перадзём гэты дзень. (“Крыло цішыні”)

Калі ўсё добра ў тваім жыцці, калі табе ўсё ўдаецца, калі ты ходзіш, як на свяце, вельмі ўрачысты, а над табой – музыка, музыка, музыка, ты і сам ужо, непакоячыся, пачынаеш бачыць, што тут нешта не так, што так доўга не можа быць; пачынаеш падазрона прыслухоўвацца – нешта ж павінна здарыцца. (“Усе мы з хат”)

Мастацкі свет Я.Сіпакова прасякнуты святлом мудрага сузіральніка. Узнікае тыпізацыя вобраза аўтара як пранікнёнага лірыка.

Тыпізацыя вобраза аўтара прысутнічае і ў паэтычных тэкстах. Каго, на ваш погляд, можна назваць паэтам-філосафам, паэтам-грамадзянінам, паэтам-сузіральнікам? Якімі моўнымі сродкамі – асаблівасцямі індывідуальнага стылю – гэта можна даказаць?

У немастацкіх тэкстах форма падачы матэрыялу можа быць асобаснай (суб’ект аповеду персаніфікаваны), безасобаснай, асобасна-безасобаснай. Безасобаснае аўтарства характэрна для тэкстаў афіцыйна-справавога стылю. Аднак некаторыя жанры гэтага стылю (заява, скарга, аўтабіяграфія) выяўляюць пэўную асобу. У навуковых тэкстах пераважае асобасна-безасобасная форма суб’екта паведамлення. Прыклады:

З усяго багацця эмацыянальнай лексікі фальклору мы прааналізуем толькі так званыя дэмінутывы, г.зн. памяншальна-ласкавыя формы назоўнікаў, іх класіфікацыю, віды ацэнкі, ступені канатацыі. Адразу зазначым, што ўзнікненне дэмінутываў не толькі ў фальклору, але і ў мове наогул цесна звязана з гісторыяй народа, яго сацыяльным становішчам, псіхічнымі і разумовымі ўяўленнямі. (А.Малюк. “Эмацыянальна-ацэначная лексіка беларускага фальклору”)

Замест канкрэтнага “я” ў гэтым тэксце выкарыстоўваецца менш пэўнае “мы”.

У некаторых навуковых тэкстах фразы могуць будавацца безасобасна:

Папаяўненне асобных раздзелаў беларускага слоўніка іншамоўнай лексікай не было аднолькавым ні па інтэнсіўнасці працэсу, ні па колькасных паказчыках. Аднак практычна не заставалася сферы, не пранікальнай для запазычанняў. У той ці іншай ступені запазычаная лексіка ахоплівала ўсе бакі чалавечай дзейнасці. Улічваючы гэта, агляд лексічных сродкаў, якія праніклі ў беларускую мову на працягу XIV – XVIII стст., мэтазгодна праводзіць з пункту погляду іх адносін да лексічнай сістэмы старабеларускай мовы. Паколькі апошняю можна ўявіць у выглядзе шэрага лексіка-сэмантычных разрадаў, кожны з якіх аб’ядноўвае па некалькі прадметна-тэматычных груп, важна захаваць такі падзел і пры апісанні запазычанняў. Гэта дазволіць не толькі вызначыць месца паасобных запазычаных слоў у лексічнай сістэме мовы, але і меркаваць аб агульных кірунках моўных кантактаў старажытнай пары, што залежалі ад сукупнасці сацыяльна-гістарычных і культурных фактараў і ў розныя гістарычныя перыяды складваліся па-рознаму. (А.Булыка. “З моў блізкіх і далёкіх”)

Сінтаксічныя канструкцыі мэтазгодна праводзіць, можна ўявіць, важна захаваць, гэта дазволіць не толькі вызначыць месца, але і меркаваць накіраваны да самога аўтара, адрасаваны яму.

Праяўленне асобы найбольш выразнае ў такім жанры публіцыстычнага стылю, як нарыс. Моўныя сродкі нарыса збліжаюць яго з тэкстамі мастацкай літаратуры. Звернемся да прыкладу:

Распытаўшы дарогу да завода вымяральных прыбораў і адмовіўшыся ад паслуг гарадскога транспарту, я пайшоў пятляць па вуліцах і завулках, каб выйсці нарэшце на прамую, якая і павінна была прывесці мяне куды трэба. Самым прыкметным арыенцірам павінен быў паслужыць Вечны агонь, які гарэў дзесьці на плошчы. Я мог памыліцца ў назвах вуліц, мог наварнуць не там, дзе трэба, але хто абыйдзе стараной, хто не заўважыць Вечнага агню? І калі я выйшаў з-за вугла дома, маім вачам адкрыўся трохкутны прагал плошчы, а на ім барвовы пялёстак полымя. Сюды з усіх бакоў сыходзяцца шырокія вуліцы. (В.Макарэвіч. “Зарава на небакрай”)

Суб’ектыўны аўтарскі пачатак характэрны для паэтычных твораў. “Лірычнае я” не тоеснае “рэальнаму” паэту, не раскрываецца яго подпісам:

*Маленства, не заглядвай у хату,
Не стукай жоўтай лапкай у акно.
І лістапад, і маладзёк рагаты,
І цёмная разветраная ноч.*

*Успомніў я былую бестурботнасць,
Як лістапад тады ліству страсаў.*

*Здавалася: праславім край наш родны,
Усё паспеем, зробім горы спраў.*

Не, не паспелі. Хоць рабілі многа.

Не горшыя былі паміж людзей.

Канчаецца жыццёвая дарога –

Кароткі год, кароткі кожны дзень...

(П.Панчанка. “Маленства, не заглядвай у хату...”)

Такім чынам, пры характарыстыцы вобраза аўтара найперш неабходна звяртацца да суб'екта аповеду, які прысутнічае ў тэкстах розных функцыянальных стыляў і мае адпаведную моўную форму.

ВОБРАЗ АПАВЯДАЛЬНІКА

З вобразам аўтара звязана паняцце вобраза апавядальніка. Пры аналізе гэтага вобраза неабходна асэнсаваць той факт, што апавядальнік – гэта форма літаратурнага артыстызму пісьменніка [12, с.186, 57, с.85].

Пры выбары формы падачы матэрыялу (суб'екта аповеду) рэальны аўтар можа выбіраць маўленне ад 3-й асобы (суб'ектыўны метаад аповеду) ці ад 1-й асобы (суб'ектыўны метаад аповеду). Звернемся да прыкладаў з твораў І.Навуменкі:

Кастравіцкі ўставаў позла – ні лоўля акунькоў і плотак, ні вышукванне пакуль яшчэ рэдкіх у гэтае засушлівае лета грыбоў яго не цікавіла. Ішоў да сваёй карміцелькі, выпіваў эбанок малака з аржаным, дамашняй выпечкі, хлебам і, захапіўшы баякавую коўдру, кіраваўся на бераг возера, пад разгалістую вербалозіну з курганом мурашніка на суседстве. З-за гэтага мурашніка дачнікі абміналі вербалозіну, распранаючыся паводдаль, пад стромкімі соснамі ці на самым беразе – на прымятай, выгараўшай ад сонца траве. Кастравіцкаму падабалася адзінота – на мурашак ён не звяртаў увагі. (“Вальс кветак”)

Даўно ўжо з усіх кветак я найбольш палюбіў бэз. Бэз расцвітаў якраз у час нашых школьных экзаменаў. Букет ружова-сініх кветак заўсёды стаяў на сталі, засланым чырвоным абрусам. За сталом сядзелі строгія экзаменатары, а на сталі былі акуратна раскладзены білеты. Зверху білеты былі ўсе аднолькавыя. Які выбраць?

Падыходзячы да стала, я заўсёды хваляваўся. У такія хвіліны я, вядома, не звяртаў увагі на бэз, хоць стаяў ён у мяне пад самым носам. Затое пасля экзамену пах бэзу да самага вечара п'яніў мне галаву. (“Семнаццатай вясной”)

У першым тэксце маўленне вядзецца ад 3-й асобы, у другім – ад 1-й асобы.

У некаторых жанрах публіцыстыкі вытворца маўлення і суб'ект аповеду (рэальны і непасрэдны аўтар) супадаюць. Публіцыстычныя тэксты выразна адлюстроўваюць пазіцыю журналіста:

Помніцца, першы раз у Люсіна я наведаўся на камандзіроўцы ляхавіцкай раённай газеты, але пазней, калі ў Ганцавічах аднавілі раён, паездкі на рэдакцыйных справах у гэтую слаўную вёску былі такія частыя, што зрок перастаў успрымаць многія характэрныя, цікавыя дэталі з жыцця і побыту палешукоў. Ды ўжо ў зусім іншым святле паўстаў глыбінны палескі кут сёння – пасля амаль дваццацігадовай разлукі з ім. Самае дзіўнае: бязлюдны не толькі чыгуначны паўстанак, але і вясковая вуліца, што гнуткім выкрунтасам стрэльна ад пераезда. (В. Гардзеі. “Падарожжа ў Цельшына”)

У мастацкіх тэкстах, напісаных ад 1-й асобы, “я” адназначна ўказвае на вобраз апавядальніка, а не аўтара, нягледзячы нават на пэўныя біяграфічныя ці асабістыя супадзенні [12, с.190]. Сутнасць вобраза аўтара заключаецца ў яднанні ўсіх элементаў маўленчай структуры твору. Вобраз аўтара – гэта не канкрэтны пісьменнік, а своеасаблівая пазіцыя ў асэнсаванні рэчаіснасці.

На думку М.Я.Цікоцкага, у мастацкай прэзе другой паловы ХХ ст. назіраецца тэндэнцыя да абмежавання аўтарскага выяўлення. Дамінуе пункт гледжання персанажа ці нават розных персанажаў, у кожнага з якіх можа быць сваё разуменне і аналіз падзей [57, с.83–84].

Асноўнымі моўнымі сродкамі выражэння вобраза апавядальніка з’яўляюцца займеннік “я” і формы 1-й асобы дзеяслова, а таксама спецыфічныя адзінкі кніжнай ці гутарковай лексікі. У маўленні апавядальніка могуць выкарыстоўвацца прастамоўныя, дыялектныя, жаргонныя словы ці, наадварот, канцылярызмы, тэрміны і г.д., якія вылучаюцца на стылістычна нейтральным фоне, падкрэсліваючы інтэлектуальны ўзровень пэўнага персанажа. Прааналізуем прыклады:

Мне даўно хацелася напісаць адно апавяданне і назваць яго так: “Смаленне вепрука”. Цяпер я ведаю, што, бадай, не напішу: баюся, каб тое, пра што хацеў напісаць, не прыцішылася няўзнак, а то і не згубілася там, у здзейсненай пісаніне, а яно ж мне самае важнае. Дык навошта ж тады згадваю і навошта пішу? Мне проста падумалася, што, можа, усё ж абзавецца на астачу нейкай логікай тое, што тут раскажу. Паглядзім. (М.Стральцоў. “Смаленне вепрука”)

Гэтаму твору характэрна набліжанасць вобраза апавядальніка да вобраза аўтара, што выражаецца ва ўнармаваных формах літаратурнай мовы, у адсутнасці выразных эмацыянальна-экспрэсіўных сродкаў. Чытаючы тэкст, уяўляеш самога аўтара, які дзеліцца з чытачом творчай задумай. Аднак, як мы ўжо адзначалі, “я” ў апавядальным творы адназначна ўказвае на вобраз апавядальніка. Аўтар можа зрабіць апавядальнікам каго заўгодна, у тым ліку і самога сябе. У прыведзеным прыкладзе моўнымі сродкамі выражэння вобраза

апавядальніка выступаюць займеннік “я” і формы 1-й асобы дзеяслова. Звернемся да іншага тэксту:

Прыйшоў ён (Лявон. – Т.С.) з бульбы дамоў, і тут Лёкса сварку ўчыніла. Раўнаваць уздумала. Ну, падурэлі трохі, паабліваліся вадой, а ўжо загарнула: “Пераманьвае Вольга... Ці мо і сам думаеш завярнуць аглоблі? Дык я табе завярну...” І Вольгу на вуліцы перастрэла, пасварылася... Бабы ёсць бабы... Каб не тырчэць дома, узяў таптуху і з самым меншым, Іванам, пайшлі на сажалку. Думаў – зловіць што. І злавіў... Пяць шчупакоў і з дзесяць уюноў. Сакалеў як сабака. Вылез з вады сіні, брудны, злы. Абмыўся трохі, пераадзеўся. Цапу-лапу закурыць, а ў кішэнях пуста. А там і складанчык быў, і піпка, і партсігар... Са злосці рвануў Івана за вуха. Пакінуў пільнаваць адзежу, дык ён напільнаваў. Разявіў рот і бегаў за бацькам, а нехта выцягнуў усё з кішэняў. Хаця, што там нехта... Бронік ці Алесь... Яны ўсё круціліся ля Івана. А той варона... (А.Кудравец. “Раданіца”)

Тэкст напісаны ад 3-й асобы, але ў ім адчуваецца пункт гледжання персанажа. Чытач успрымае падзеі вачыма Лявона, для маўлення якога характэрны гутарковыя элементы. У прыведзеным урыўку ўжыты размоўныя адзінкі *падурэлі, бабы, тырчэць, разявіў* і інш., а сказам уласціва перарывістасць.

У лінгвістычнай літаратуры вылучаюць чатыры асноўныя кампазіцыйныя тыпы мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка” [12, с.200 – 201; 57, с.95 – 96]. Першы тып заснаваны на тым, што апавядальнік у творы не названы і з дапамогай меўных сродкаў не вылучаецца:

Віка стаяла каля акна. На дварэ кружыла мяцеліца. У шалёным віхры сняжынак плылі і кружыліся хаты на другім баку вуліцы. Увесь свет кружыўся ў снежнай каламуці. І снег быў не белы – Віка бачыла яго з мноствам вясёлкавых адценняў. Чырвоных, зялёных, жоўтых. Плывуць хаты... Незнаёмыя. Фантастычныя. Гойдаюцца. З боку ў бок, зверху ўніз... Дзяўчыне пачало здавацца, што і сама яна некуды плыве. Куды? У цэле – дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла раўнавагу. І ў галаве лёгка, замест думак пра маці – радкі добрых, прыгожых вершаў. (І. Шамякін. “Дзеці настаўніцы”)

Для другога тыпу тэкстаў характэрна набліжанасць вобраза апавядальніка да вобраза аўтара. Апавядальнік абазначаны займеннікам “я” і 1-й асобай дзеяслоўных формаў. У яго маўленні выкарыстоўваюцца стылістычна нейтральныя адзінкі:

На золку, калі яшчэ снявалі пеўні, я пакінуў Брады, каб да сонца выйсці праз дальні расцяроб к Пычаву берагу.

Дарога ішла паўз ляское возера. Летам па ёй амаль ніхто не ездзіў, таму каляіны пазарасталі высокай травой. Трава даставала да каленяў.

Можна ўжо гадзіну мае грудзі дыхалі халадком яснага рання. (І. Чыгрынаў. “Апавяданне без канца”)

Трэці кампазіцыйны тып характарызуецца адсутнасцю займенніка “я” і формаў першай асобы дзеяслова. У тэкстах такога тыпу ўжываюцца стылістычна афарбаваныя моўныя сродкі:

Найгорай было яму (Міхалку. – Т.С.) вясною і летам, калі сіняе неба ласкава звесіцца над зямлёю, як маці над калыскаю, дзе ляжыць яе любімае дзіцятка. А гэтыя хмурынкі! Хто іх ведае, адкуль яны выпаўзаюць і куды ідуць так згодненька, такія мілыя ды прыветныя. От бы ўзяў ды сеў на іх і паплыў бы разам з імі, каб толькі далей быць адгэтуль. Сонейка так хараішанька заглядае ў вокны. У садку ішабечуць птушкі. Верабейчыкі з вясёлым чырыканнем снуюць у паветры. (Я.Колас. “Дзеравеншчына”)

Ужытыя ў тэксце словы *дзіцятка, згодненька, сонейка, хараішанька* і інш. маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і дазваляюць чытачу ўспрымаць свет вачыма хлопчыка. У тэкстах трэцяга кампазіцыйнага тыпу могуць выкарыстоўвацца моўныя адзінкі з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай (кніжная ці гутарковая лексіка). Прыкладам тэксту такога тыпу з’яўляецца ўрывак з апавесці Анатоля Кудраўца “Раданіца”, які мы ўжо разгледзелі.

У чацвёртым кампазіцыйным тыпе апавядальнік названы займеннікам “я”, першай асобай дзеяслоўных формаў, а таксама вылучаны адпаведнымі моўнымі сродкамі:

Асабліва мала было ў мяне старадаўніх легенд, а менавіта за імі я і паляваў. Вы, напэўна, ведаеце, што ўсе легенды можна падзяліць на дзве вялікія групы. Першыя жывуць паўсюль, сярод большай часткі народа.

У беларускім фальклоры гэта легенда пра вужыную каралеву, пра бурыштынавы палац, большая частка рэлігійных легенд.

А другія, як ланцугамі, прыкулі да нейкай адной мясціны, навета, нават вёскі. Іх звязваюць з дзіўнай скалой на беразе возера, з назвай вёскі або ўрочышча, з толькі адной, вось гэтай, пячорай. Вядома, што такія легенды, звязаныя з нязначнай колькасцю людзей, выміраюць хутчэй, хоць яны часам значна больш цікавыя, чым агульнавядомыя, і, калі іх надрукуюць, карыстаюцца вялікай папулярнасцю. (У.Караткевіч. “Дзікае паляванне караля Стаха”)

Набліжанасць мовы гэтага ўрыўку да навукова-папулярнага тэксту сведчыць, што апавядальнікам выступае навуковец. Паслядоўнасць маўлення апавядальніка адлюстроўваюць складаныя сказы і простыя з аднароднымі членамі, якія поўна і выразна акрэсліваюць думку.

Неабходна адзначыць і такую кампазіцыйную форму мастацкага твора, як “апавяданне ў апавяданні”, калі маўленне апавядальніка перадаецца іншаму персанажу. Вось як пачынаецца апавяданне К.Чорнага “Трагедыя майго настаўніка”:

Аб трагедыі аднаго старога чалавека, майго былога настаўніка чатырох правілаў арыфметыкі, паведаміў мне яго ліст. Я атрымаў яго ў летні дзень, пад вечар.

“Прыйшлося мне давесці да вашага ведама, што я ажаніўся, -- пісаў ён. – Жонка мая вельмі маладая, прыгожая, слаўная і добрая; яна мяне вельмі глядзіць, шкадуе і любіць, хоць мне і пайшоў ужо шэсцьдзесят чацвёрты год...”

Такім чынам, вобраз апавядальніка цесна звязаны з вобразам аўтара. “Я” мастацкага твора выяўляе адпаведную форму літаратурнага артыстызму пісьменніка праз пэўныя моўныя сродкі.

СУБ’ЕКТЫВАЦЫЯ АПОВЕДУ

Аўтарскі аповед ад 3-й асобы традыцыйна лічыцца аб’ектыўным. Паняцце **аб’ектыўны** сведчыць не пра адпаведнае адлюстраванне рэчаіснасці, а пра тое, што канкрэтны суб’ект маўлення не абазначаны моўнымі сродкамі. У выпадку, калі маўленне перадаецца апавядальніку ці персанажу, яно суб’ектывуецца. Суб’ектывацыя аповеду назіраецца і ў аўтарскім маўленні. Сутнасць такой суб’ектывацыі ў тым, што пункт гледжання ў творах, напісаных ад 3-й асобы, з аўтарскай, бессуб’ектнай сферы перамяшчаецца ў сферу свядомасці пэўнага персанажа. Гэта змяшчэнне можа выражацца асобнымі словамі-сігналамі, як, напрыклад, ва ўрыўку з рамана В.Гігевіча “Доказ ад процілеглага”:

Праз незавешанае акно Макрыцкі бачыць далёкую халодную поўню, -- незямное жаўтавата-бледнае святло лёцца на нізкія хмары, што сляцца над недалёкім скверам. І поўня, і непарушныя хмары, як і абрысы сквера, -- усё нязвыкла застылае, як на малюнку... Ноч відная, якраз тая вясенняя ноч, якая некалі весяліла хмельнай лёгкай радасцю, да якой абавязкова прымешваўся сум па нечым страчаным...

Апісанне ночы даецца праз успрымання персанажа, на што ўказваюць словы **некалі, нешта** (сгранае). У мастацкім кантэксце яны перадаюць успаміны Макрыцкага – светлыя, радасныя, з лёгкай ноткай суму. Вачыма персанажа глядзіць чытач на вясеннюю ноч, у якой **халодная** поўня з **незямным жаўтавата-бледным** святлом, **нізкія непарушныя** хмары. Азначэнні перадаюць своеасаблівае бачанне свету і адпаведна – унутраны стан Макрыцкага.

Прыёмы суб’ектывацыі аўтарскага аповеду традыцыйна падзяляюцца на славесныя і кампазіцыйныя. У лінгвістычнай літаратуры даецца іх падрабязны аналіз [57, с. 86 – 95; 12, с. 210 – 224].

Да славесных прыёмаў адносяцца простая мова, няўласна-простая і ўнутраная. Унутраная мова не заўсёды адасабляецца ад няўласна-простай. Аднак у некаторых працах па стылістыцы ўнутраная мова разглядаецца як самастойная з’ява. Так, В.У. Вінаградаў у сваім даследаванні “Стыль “Пикової дамы” як асноўную яе прымету вылучаў магчымасць замены формаў 3-й асобы формамі 1-й асобы [7, с.226]. У выніку такой замены выразна выяўляюцца думкі і пачуцці персанажа. Сапраўды, можна пагадзіцца з даследчыкам, што

гэты славесны прыём найперш “накіраваны на ўнутраны свет персанажаў” [7, с.225]. Звернемся да аповесці-хронікі У.Дамашэвіча “Порахам пахла зямля”, дзе перадаюцца думкі Глеба Клімёнка:

Апошні час у яго на душы было неспакойна. Хто ён цяпер? Без пяці хвілін камандзір узвода. Ён канчае вучылішча, яго пасылаюць у часць – мо на Кушку, мо ў Мурманск, а мо на Далёкі Усход. Тут не ўгадаеш... Але не гэта галоўнае. Усюды жывуць людзі. Галоўнае, што ён стане камандзірам. А самае галоўнае – будзе мець свой хлеб. Забярэ сям’ю. Гэта адно...

А другое: ён вяртаецца дадому. Вяртаецца, патраціўшы тры гады, а то і чатыры... Работу ён знойдзе, гэта не страшна. А вучоба? Калі вучыцца? Пойдуць дзеці. Трэба шукаць сабе хату, бо ў бацькавай нельга было павярнуцца яшчэ тады... І мара яго – стаць машыністам – аддалялася, бякла, раставала зусім... Пэўна ж, калі пайсці качагарам – а гэта проста, -- то праз гадоў колькі можна выбіцца ў памочнікі, а потым – у машыністы. Колькі гэта зойме часу?

Пры замене ў гэтым мастацкім тэксце займеннікаў 3-й асобы формамі 1-й асобы выразна адчуваецца эмацыйны стан самога персанажа. Тым не менш, на наш погляд, унутраную мову варта разглядаць як разнавіднасць няўласна-простай мовы, а не як самастойную з’яву. Таму прыведзены тэкст уяўляе форму няўласна-простай мовы, упарадкаваную пісьменнікам.

Простая мова ў творах мастацкай літаратуры ўжываецца не толькі як славесны прыём суб’ектывацыі аўтарскага аповеду (пры ўмове, што гэтыя творы напісаны ад 3-й асобы). Маўленне персанажаў, у першую чаргу, характарызуе іх інтэлектуальны ўзровень і ўнутраны свет. Напрыклад, у апавяданні К.Чорнага “Маё дзела цялячае” (1923г.) адзін з персанажаў, загадчык валаснога аддзела асеты Мікалай Козіч, выступаючы на сходзе перад вяскоўцамі, стараўся ўжываць “адметныя” слоўцы, не зразумелыя ні вяскоўцам, ні нават яму самому:

*Між іншым ён сказаў: “У сельсавеце павінен **дамініраваць** пралетарскі элемент”. Гэта яму вельмі спадабалася, і ён хацеў яшчэ колькі разоў паўтарыць гэта, але, як на тую бяду, забыўся, як гэтае сказанае ім слова выгаварваецца. Сказаць жа гэта проста, звычайнымі словамі, ён не хацеў, каб не паказацца простым чалавекам, і, ужо не думачы, ён паўтарыў: “У сельсавеце павінен **дамонаваць** пралетарскі элемент”. А потым яшчэ раз уздумаў паўтарыць і сказаць яшчэ лепш: “**дамінаць**”.*

Да кампазіцыйных прыёмаў суб’ектывацыі аўтарскага аповеду адносяць прыёмы ўяўлення, выяўленчы і мантажны.

Для ўяўленчага прыёму характэрна перамяшчэнне пункту гледжання ў святдомасць пэўнага персанажа, і таму прадметы і з’явы навакольнага свету падаюцца менавіта праз суб’ектыўнае ўспрыманне. Сэнсавы рух ад невядомага да вядомага, уласцівы прыёму ўяўлення, выражаецца няпэўнымі займеннікамі **нехта, штосьці і інш.:**

Сцяпан ідзе за павець у будку, дзе ўсе кухонныя прылады, посуд, прадукты, адтуль з вядром падаецца да рэчкі на ваду, бо варыць булён усё ж трэба яму, яго чарга. Прынёсшы ваду, налівае ў каструлю і садзіцца да скрыні з бульбаю. Дзве бульбіны ачысціўшы, заўважае, як воддаль нешта чорнае скача ў траве, нібы падбітая птушка, варона ці галка, матляе чорнымі крыламі. Калі тое чорнае набліжаецца, Сцяпан пазнае, што гэта ніякая не птушка, а сабака, той Цырлеў кабель скача, матляе вялікімі чорнымі вушамі. (В.Карамазай. “Гарадскія”)

Рух ад невядомага да вядомага выяўляецца ў ланцужку **нешта** (падобнае на птушку) – **сабака** – **Цырлеў кабель**.

Яшчэ прыклад – з рамана І.Чыгрынава “Плач перапёлкі”:

Было такое адчуванне, быццам з-за павароту, які пачынаўся за мостам каля валавовак, вось-вось выпаўзе нешта жахлівае і заслоніць сабой увесь прасцяг наперадзе. Паступова гэтае адчуванне набыло ў думках пэўную форму, і Чубару як не бачыўся ўжо імклівы рух па гравійнай дарозе варожых танкаў.

Няпэўны займеннік **нешта** паступова трансфармуецца ў “**пэўную форму**”, якая затым набывае выгляд “**варожых ганкаў**”.

Для прыёму ўяўлення характэрна і ўжыванне пабочных слоў, якія таксама актуалізуюць пункт гледжання персанажа. Звернемся да прыкладаў з аповесці Я.Брыля “На Быстранцы”:

1. Цемнавата было, ды і не так яшчэ добра Толя ведаў тады Максіма, каб па вачах пазнаць, што ён думае. **Відаць**, злаваў на старога за гэтую дарэмную трывогу.

2. У гэты ціхі ранак, з марозікам пасля адлігі, з яснай, румянай зарой усходу, з чырвонымі, **здаецца**, нават цёплымі снегірамі на срэбраным голлі, з хрустам снегу і стракацаннем сарок – усё для Толі было напоўнена новым, яшчэ не зведаным, радасным зместам.

3. Два хваляванні былі дагэтуль у Ліды: яе любоў да Толі, надзея, няўпэўненасць і туга, і другое – думкі пра школу, пра пачатак настаўніцкай працы, да якой яна рыхтавалася яшчэ з дзевятага класа, пра якую яна думала, **можа**, не менш, чым пра яго – свайго хлопца, чый вобраз даўно ўжо стаў неразлучны з жаданнем вялікага шчасця, вялікай любові.

Да ўяўлення прыёму вельмі блізкі выяўленчы, які характарызуецца ўжываннем разнастайных сродкаў мастацкай выразнасці. У той жа аповесці Я.Брыля “На Быстранцы” чытач бачыць вясковы побыт вачыма аднаго з персанажаў – Толі:

Дзверы ў сенцы яшчэ не адчынены, ды каля парога, на траве, стракаціць ужо і настойліва кланяецца хаце вечна галодная, нахабная арава качак. Яны то лісліва бурляць, як мелкі, шырока разліты на каменні ручай, вось-вось гатовыя ўбачыць на парозе гаспадыню з рэшатам ці з вядром, то нецярпліва дзяруцца са злосным, абураным крыкам.

Больш памяркоўна трымаюцца куры. Певень дык той наогул перабраўся на астравок сярод двух рукавоў ракі і пахаджае там у таварыстве трох чубатак, відаць, найбольш адданных і смелых.

Асаблівасць светаўспрымання Толі выражаецца ў параўнанні бурлення качак з ручаём, у ацэначных словах **нахабная**, **адданыя**, **смелыя**. Перад чытачом паўстае непаўторная карціна жыцця птушак, у якіх ужо даўно ўсталяваліся пэўныя адносіны і кожнаму вызначана сваё месца. Для Толі “курыны гаспадар – чырвона-сіне-залацісты гарладзёр, з тых дружных і геройскіх пеўняў, якія ў казках сябруюць з катамі і выручаюць з бяды пакрыўджаных зайцаў”. Вобразнае асэнсаванне пеўня надае мастацкаму тэксту асаблівую выразнасць. Пабочнае слова **відаць** сведчыць пра пэўны пункт гледжання персанажа. Як бачым, уяўленчы і выяўленчы прыёмы цесна звязаны паміж сабой і, ужытыя разам, не толькі ствараюць адпаведныя вобразы, але і ўзмацняюць эстэтычную функцыю мастацкага стылю.

Мантажны прыём як адзін з кампазіцыйных прыёмаў суб’ектывацыі аўтарскага аповеду заснаваны на руху і пэўнага аб’екта рэчаіснасці, і самога персанажа, пункт гледжання якога перамяшчаецца ў прастору. Мантажны прыём можа адлюстроўваць агульны, сярэдні, буйны планы апісання:

Скрозь густую імжу, якая ў лесе нагадвала ўжо звычайныя пацёмкі, Чубар неўзабаве ўбачыў на дарозе чалавечую постаць. Дзіва, але Чубар нават не ўзрадаваўся сустрэчы, якая мелася адбыцца. Па дарозе тупаў мужчына. Гэта адразу кідалася ў вочы на хлопца. І чым хутчэй яны набліжаліся адзін да аднаго, тым выразней станаеўлася, што чалавек меў сялянскі выгляд – ужо нават па тым, што быў дужа рухавы і насіў армяк з накінутым на галаву башлыком. (І.Чыгрынаў. “План перапёлкі”)

Спачатку падаецца агульны план адлюстравання – чалавечая постаць, затым сярэдні – мужчына. Пры набліжэнні Чубар заўважае асаблівасці адзення, па якой можна меркаваць пра сялянскі выгляд, -- адбываецца пераход да буйнога плана апісання.

Такім чынам, славесныя і кампазіцыйныя прыёмы суб’ектывацыі аўтарскага аповеду дазваляюць пачуць “голас” персанажа і зразумець ягоны пункт гледжання.

ЛІТАРАТУРА

1. Алісіевіч С.А. Перыяд у сучаснай беларускай літаратурнай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 2005.
2. Основы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапам. / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. -- Мінск, 1992.
3. Басилая Н.А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний. – Тбилиси, 1971.
4. Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф. / Бел. дзярж. ун-т; НАН Беларусі. – Мінск, 1998.
5. Валгина Н.С. Теория текста. – М., 2003.
6. Виноградов В.В. Литературный язык и язык художественной литературы // Вопросы языкознания. – 1955. -- №4.
7. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980.
8. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981.
9. Гаўрош Н. Перыяд – асобая сінтаксічная канструкцыя // Роднае слова. – 2002. -- №6.
10. Гаўрош Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы. – Мінск, 1991.
11. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. М., 1997
12. Горшков А.И. Русская стилистика. – М., 2001.
13. Ефимов А. Образная речь художественного произведения // Вопросы литературы. -- 1959. -- №8.
14. Жирмунский В.М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936.
15. Зализская А.А. Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. – 2002. -- №3. – С. 62 – 73.
16. Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста // Синтаксис текста. – М., 1979.
17. Зразікава В.А. Семантычная і словаўтваральная структура індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў (на матэрыяле беларускіх мастацкіх твораў першай палавіны ХХ ст.): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 2006.
18. Іўчанкаў В.І. Дыскурс беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту. – Мінск, 2003.
19. Клышка М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / Пад рэд. Л.А.Антанюк. 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск, 1993.

20. Ключаў Р. “...Ад ранняй да вячэрняе зары” // Полымя. – 1975. -- №6.

21. Кніга прарока Ісаі // Біблія / пер. В.Сёмухі. – Мінск, 2002.

22. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1983.

23. Крапіва К. Збор твораў: У 2 т. – Мінск, 1956. Т.2.

24. Красней В.П. Грані слова. – Мінск, 1992.

25. Красней В.П., Лазоўскі У.М., Шчарбакова І.М. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія. – Мінск, 1984. – С. 137 – 138; С. 142 – 155.

26. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск, 1994.

27. Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. – Мінск, 2008.

28. Лепешаў І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мінск, 1998.

29. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

30. Лопатин В.В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. – М., 1973.

31. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. – М., 2005.

32. Малажай Г.М. Беларуская перыфраза. – Мінск, 1980.

33. Мечковская Н.Б. Язык и религия. – М., 1998.

34. Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры: манаграфія / М.В.Абасурка і інш. – Магілёў, 2005.

35. Нататкі пра беларускую літаратурную мову // Літаратура і мастацтва. – 1959. – 1 красавіка.

36. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982.

37. Очерки по стилистике художественной речи. – М., 1979.

38. Падгайскі Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове. – Мінск, 1977.

39. Плещенко Т.П. и др. Основы стилистики и культуры речи. – Минск, 1999.

40. Рагойша В.П. Паэтычны слоўнік. – Мінск, 1987.

41. Рамза Т.Р. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 1996.

42. Ревзина О.Г. Лингвистические основы интертекстуальности // Текст. Интертекст. Культура: материалы Междунар. научн. конф. – М., 2001. – С. 60 – 63.

43. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б. Секреты стилистики. – М., 1999.
44. Русецкий В.Ф. Культура речи учителя: Практикум. – Минск, 1999.
45. Сильман Т.И. Проблемы синтаксической стилистики. – Л., 1967.
46. Сіўковіч В.М. Беларуская мова ў пытаннях, адказах і практыкаваннях. – Мінск, 2004.
47. Скворцов Л.И. Аргументы // Русский язык: энциклопедия. – М., 1979.
48. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (Сложное синтаксическое целое). – М., 1991.
49. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М., 2002.
50. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М., 2003.
51. Сучасная беларуская літаратурная мова / Пад агульн. рэд. праф. М.С.Яўневіча. – Мінск, 1997.
52. Сцяцко П.У. Культура мовы. – Мінск, 2002.
53. Трыпуціна Т.М. Мова мастацкага твора. – Мінск, 2004. – С. 48 – 53; С. 126 – 143.
54. Фатеева Н.С. Контрапункт интертекстуальности, или интертекст в мире текстов – М., 2000.
55. Філасаф В.М. Ідэяфікацыя фразеалагізмаў у газетнай мове Беларусі // Надзённыя пытанні лінгвістыкі (да 75-годдзя прафесара П.У.Сцяцко): матэрыялы Міжнар. навук. канф. – Гродна, 2005. – С. 289 – 291.
56. Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. – Мінск, 1995.
57. Цікоцкі М.Я. Стылістыка тэксту. – Мінск, 2002.
58. Шабоўіч М.В. Акадэмічныя словы ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. XX ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 2004.
59. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. – Мінск, 1987.
60. Юрэвіч А.К. Стылістыка беларускай мовы. – Мінск, 1992.
61. Юрэвіч У. Слова жывое, роднае, гаваркое... – Мінск, 1992.
62. Юрэвіч У. Слова і вобраз. – Мінск, 1961.
63. Яскевич А.С. Библия и национальный язык // Нёман. – 1999. -- №10.

64. Яўневіч М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. – Мінск, 1977.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ТЭКСТЫ ДЛЯ СТЫЛІСТЫЧНАГА АНАЛІЗУ

Тэма: “МОВА”

I. Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Дзеля таго каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў і г. д. Ажыццяўленне падобнага тыпу патрэб і дасягаецца пры дапамозе мовы. Галоўная функцыя мовы быць сродкам зносін у грамадстве. Рэалізацыя гэтай функцыі адбываецца ў працэсе моўнай дзейнасці.

Для таго каб служыць сродкам зносін, мова павінна выказваць усё, што мы ведаем пра навакольны свет, грамадства і яго развіццё, пра сябе і нават пра саму мову. Пазнанне свету працягвалася тысячагоддзі, і замацаванне ў мове вынікаў гэтай працы азначала ўкараненне адпаведных ведаў у свядомасць, быт. Таму мова не проста сродак зносін, але і помнік велізарнай духоўнай працы мінулых пакаленняў. Вывучаючы старажытную мову, мы можам даведацца пра жыццё народа паводле слоў, якія былі ў той старажытнай мове. Так, у праславянскай мове было больш за дзесятак назваў пеўчых птушак. Гэта значыць, што старажытныя славяне звярталі ўвагу на навакольны свет, на гукі, любілі птушыны спеў і, відаць, самі з хвотна спявалі.

Слова “мова” выкарыстоўваецца і для абазначэння найважнейшага сродку людскіх зносін, і для абазначэння сродку зносін пэўнай, звычайна этнічнай, групы людзей: беларуская мова, руская мова, мова беларускіх татар, англійская мова і г. д. На свеце існуе некалькі тысяч моў. У адной мове людзі лепей адлюстравалі асаблівасці снегу, таму што іх продкі жылі ў тундры на працягу стагоддзяў і адрозненне гэта было вельмі важным для жыцця, у некаторых арабскіх дыялектах жыхароў пустыні шмат назваў для пяску, у трэцяга народа – падрабязная моўная класіфікацыя дажджу. Некаторыя мовы маюць багатую, старанна распрацаваную навукова-тэхнічную тэрміналогію, у іншых такога багацця няма, але заўсёды мова адпавядае надзённым патрэбам народа – яе носбіта і творцы.

Тэрмін “мова” дастасоўваецца не толькі да мовы чалавека наогул, не толькі да мовы пэўных калектываў, але і да мовы асобнага чалавека – індывіда. У гэтым сэнсе можна сказаць “мова Янкі Купалы”, “мова Л.Талстога” ці “мова Шэкспіра”. У такім выпадку гутарка ідзе пра тое, як у тэкстах, якія стварае пэўны чалавек, адлюстроўваюцца не толькі агульначалавечыя моўныя заканамернасці, не толькі асаблівасці дадзенай канкрэтнай нацыянальнай мовы ці мовы племені, але і індыўідуальныя асаблівасці. (А.Супрун. “Мова”)

II. Мова выданняў Ф.Скарыны лексічна багатая і стылёва паўнагучная. Гэта мова, на якой гаварылі і пісалі культурныя пласты грамадства тагачаснай

Беларусі і ўсяго Вялікага княства Літоўскага. Аснову яе складае народная мова, якая цесна суадносіцца з царкоўнаславянскай. Не абыходзіць Ф.Скарына і гутарковых прастамоўных слоў, стараецца асіміляваць запазычаныя чэшскія і польскія словы, але ўмее вытрымліваць належную ў перакладанні і каменціраванні аўтарытэтных для яго часу кніг меру, паважнасць, спакойную ўрачыстасць стылю. Пры чытанні лепшых скарынінскіх прадмоў складваецца ўражанне, быццам яны разлічаны для чытання ўслых і слыхавога ўспрымання, так багата там рытарычных і стылістычных фігур, афарыстычных выслоўяў. Паводле выяўленчай звышзадачы мова Ф.Скарыны накіравана на спасціжэнне мудрасці, галоўнае ў ёй – яснасць і афарыстычная змястоўнасць, а не метафарычнасць і эмацыянальная вобразнасць. Усё гэта дае падставу лічыць, што Ф.Скарына і ў падборы моўна-стылёвага матэрыялу быў тыповым прадстаўніком гуманістычнай літаратуры, якая паважала прастату, яснасць і сцісласць. Кожная прадмова Ф.Скарыны нагадвае характэрны для часоў Адраджэння шэдэўр майстэрства. Яна мае сціслы ўступ, разгорнутую асноўную частку і поўнае аўтарскай годнасці заключэнне, у якім выдавец абвешчае, што вырашыў падмацаваць сваю высокую ацэнку гэтага твора яго поўным выкладам і друкаваннем. Адчуванне ўласнай годнасці не пераходзіць у высакамернасць. (“Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік”)

III. Мовы розных народаў аднозяцца адна ад адной. Але і кожная асобная мова па сваіх сродках і іх гукавому ўвасабленню таксама не з’яўляецца аднастайнай у сферы і межах яе ўжывання і пашырэння. Гэта адбываецца таму, што любая мова належыць і служыць не аднаму чалавеку, а пэўнай этнагістарычнай супольнасці людзей, і ў розных іх яднаннях і нават у кожнага асобнага чалавека яна выглядае не зусім аднолькава. Абумоўліваецца гэта многімі акалічнасцямі – псіхалагічнымі, вытворчымі, сацыяльнымі, культурнымі, гістарычнымі, прасторавымі, нарэшце, этнаграфічнымі. Такая неаднастайнасць мовы, пэўная варыянтнасць яе ў спалучэнні слоў, у абазначэнні адных і тых жа з’яў, у дэталёвасці найменняў, іх будове, граматычных формах, гукавым выглядзе і адпаведная гэтаму *дыферэнцыяцыя* мовы на розныя больш або менш выразныя варыянты, разнавіднасці і іншыя моўныя ўтварэнні ў яе складзе ў кожнага народа мае свае і часта вельмі спецыфічныя асаблівасці. Усе падобныя віды і адгалінаванні мовы знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі і маюць акрэсленую сферу і межы ўжывання. Яны ўтвараюць зладжаную *сістэму мовы*. Складанай сістэмай такіх разнастайных моўных утварэнняў, або фармацый, з’яўляюцца развітыя мовы буйных нацый і народнасцей. Разгалінаванай і багатай сістэмай падобных моўных утварэнняў выступае і беларуская нацыянальная мова.

Усю разнастайнасць адзначаных моўных адгалінаванняў у сістэме любой мовы ў межах яе пашырэння і ў залежнасці ад пашырэння ў зносінах зводзяць звычайна да трох тыпаў. Гэта індывідуальна-псіхалагічныя варыянты мовы,

сацыяльна-вытворчыя яе адгалінаванні і гісторыка-генетычныя яе разнавіднасці. (А.Крывіцкі. “Дыялекталогія беларускай мовы”)

IV. МОВА АДУКАЦЫІ, НАВУКІ І КУЛЬТУРЫ

А р т ы к у л 22. Права на выхаванне і атрыманне адукацыі на нацыянальнай мове

Беларуская ССР гарантуе кожнаму жыхару рэспублікі неад’емнае права на выхаванне і атрыманне адукацыі на беларускай або рускай мове. Гэта права забяспечваецца сістэмай дашкольных устаноў, агульнаадукацыйных школ, прафесіянальна-тэхнічных вучылішчаў, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў.

Права на выхаванне і атрыманне адукацыі на роднай мове маюць і грамадзяне іншых нацыянальнасцей, якія жывуць у рэспубліцы. Дзяржава стварае ўмовы для рэалізацыі гэтага права.

Кіраўнікі і іншыя супрацоўнікі сістэмы народнай адукацыі павінны валодаць мовай навучання, на якой працуе адпаведная ўстанова.

А р т ы к у л 23. Мова выхавання ў дзіцячых дашкольных устано-вах

У дзіцячых дашкольных установах, а таксама ў дзіцячых дамах у Беларускай ССР выхаванне вядзецца на беларускай мове.

У месцах кампактнага пасялення грамадзян іншых нацыянальнасцей ствараюцца дзіцячыя дашкольныя установы, дзе выхаванне дзяцей вядзецца на рускай або іншай нацыянальнай мове.

У дзіцячых дашкольных установах пры неабходнасці могуць стварацца асобныя групы, у якіх выхаванне вядзецца на іншай мове.

А р т ы к у л 24. Мова навучання і выхавання ў агульнаадукацый-ных школах

У Беларускай ССР вучэбная і выхаваўчая праца ў агульнаадукацыйных школах вядзецца на беларускай мове.

У месцах кампактнага пасялення грамадзян іншых нацыянальнасцей ствараюцца агульнаадукацыйныя школы або класы, у якіх вучэбная і выхаваўчая праца вядзецца на рускай або іншай нацыянальнай мове.

У агульнаадукацыйных школах пры неабходнасці могуць стварацца класы, у якіх навучанне і выхаванне вядзецца на іншай мове.

Ва ўсіх агульнаадукацыйных школах Беларускай ССР вывучэнне беларускай і рускай моў з’яўляецца абавязковым.

Парадак вывучэння беларускай мовы вучнямі, якія часова знаходзяцца на тэрыторыі рэспублікі, вызначаецца Міністэрствам народнай адукацыі Беларускай ССР.

А р т ы к у л 25. Мова навучання ў прафесіянальна-тэхнічных вучылішчах, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах

Навучанне і выхаванне ў прафесіянальна-тэхнічных вучылішчах, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах у Беларускай ССР ажыццяўляецца на беларускай мове, а па некаторых спецыяльнасцях і прафесіях – на беларускай, рускай або іншай мове. Пералік гэтых спецыяльнасцей і прафесій вызначаецца Саветам Міністраў Беларускай ССР.

Ва ўсіх навучальных установах Беларускай ССР з іншай мовай навучання беларуская мова вывучаецца незалежна ад ведамаснай прыналежнасці гэтых устаноў.

А р т ы к у л 26. Уступныя экзамены па мове

Абітурыенты, якія паступаюць у вышэйшыя і сярэднія спецыяльныя навучальныя ўстановы рэспублікі, здаюць уступны экзамен па беларускай мове, а тыя, хто не атэставаны па беларускай мове, здаюць уступны экзамен на выбар – па беларускай або рускай мове.

А р т ы к у л 27. Мова ў сферы навукі

У Беларускай ССР вынікі навукова-даследчых прац афармляюцца на беларускай мове, а з улікам іх прызначэння – на рускай мове.

Выканаўцы навукова-даследчых прац могуць выбіраць мову публікацый навуковых вынікаў.

А р т ы к у л 28. Мова ў сферы культуры

У Беларускай ССР мовай у сферы культуры з’яўляецца беларуская мова. Гарантуецца таксама захаванне і развіццё культуры на мовах прадстаўнікоў іншых народаў, што жывуць у рэспубліцы.

З мэтай шырокага азнамлення грамадзян рэспублікі з дасягненнямі культуры народаў СССР і сусветнай культуры Беларуская ССР забяспечвае пераклад і выданне на беларускай мове мастацкай, палітычнай, навуковай, вучэбнай і іншай літаратуры, вытворчасць і паказ фільмаў і аўдыявізуальных твораў. (*“Закон Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб мовах у Беларускай ССР”*)

V. Удзельнікі канферэнцыі звяртаюць увагу на той факт, што ў апошні час, асабліва пасля замацавання дзяржаўнага двухмоўя ў Рэспубліцы Беларусь, з боку вышэйшых органаў дзяржаўнага кіравання назіраецца неабгрунтаванае аслабленне ўвагі да праблем функцыянавання беларускай мовы ў грамадстве, павышэння яе ролі як дзяржаўнай мовы і мовы тытульнай нацыі ў важнейшых сферах грамадскіх зносін, у першую чаргу ў сферы прававодства, дзяржаўнага кіравання, адукацыі і навукі і г. д. У сувязі з гэтым сёння як ніколі беларуская мова зноў патрабуе падтрымкі на дзяржаўным узроўні, паколькі належны ўзровень выкарыстання мовы тытульнай нацыі ў важнейшых сферах зносін, у тым ліку і міждзяржаўных, будзе самым непасрэдным чынам спрыяць міжнароднаму прэстыжу Рэспублікі Беларусь як суверэннай дзяржавы ў сусветным супольніцтве, а таксама садзейнічаць уваходжанню арыгінальнай беларускай культуры ў сусветную культуру. Таму праца над новым варыянтам

“Закона аб мовах” павінна суправаджацца распрацоўкай праграмы канкрэтных мерапрыемстваў, скіраваных на тое, каб беларуская мова на самай справе заняла ў жыцці грамадства дэклараванае Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь месца.

Удзельнікі канферэнцыі вырашылі:

1. практыкаваць рэгулярнае правядзенне навуковых канферэнцый па актуальных праблемах развіцця сучаснай беларускай мовы (не радзей чым раз у два гады);
2. арганізаваць правядзенне міжкафедральных семінараў па асобных актуальных праблемах сучаснага беларускага мовазнаўства;
3. з мэтай паспяховага абмеркавання пытанняў нармалізацыі сучаснай беларускай мовы і больш шырокага азнаямлення лінгвістычных колаў з праблемамі і дасягненнямі беларускага мовазнаўства наладжваць і ўзмацняць кантакты з моваведамі-беларусістамі блізкага і далёкага замежжа;
4. звярнуць увагу на недапушчальнасць грубых адхіленняў ад норм беларускай мовы ў сродках масавай інфармацыі і ў першую чаргу радыё і тэлебачання. Звярнуцца ў Камітэт па радыё і тэлебачанні з прапановай правесці круглы стол па абмеркаванні культуры вуснай беларускай мовы ў гэтай уплывовай сферы;
5. з мэтай актуалізацыі навуковага даследавання сучасных праблем беларускага мовазнаўства прыняць захады па стварэнні цэнтралізаванага банка тэматыкі кандыдацкіх і доктарскіх даследаванняў па беларускай мове;
6. з мэтай прыцягнення ўвагі дзяржаўных органаў кіравання да надзённых праблем развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў сучасных умовах ад імя ўдзельнікаў канферэнцыі звярнуцца ў адпаведныя дзяржаўныя структуры (у першую чаргу Міністэрства адукацыі) з канкрэтнымі прапановамі па гэтай праблеме;
7. звярнуць увагу на неабходнасць канцэнтрацыі ўвагі моваведаў-беларусістаў і выкладчыкаў па актуальных праблемах метадыкі выкладання беларускай мовы на розных узроўнях навучання з улікам змен, што адбыліся ў беларускай мове і моўнай сітуацыі ў Беларусі ў канцы XX ст.

Аргкамітэт канферэнцыі
(“Рэзалюцыя Міжнароднай навуковай канферэнцыі
«Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя»” //
“Роднае слова”)

VI. Вяртаючыся, аднак, да мовы, нялішне заўважыць, што адна з яе шматлікіх праблем заключаецца таксама ў несумненным дысбалансе яе чыста структурных страт і набыткаў. Будучы народжанай на сельскіх прасторах,

цудоўна прыстасаваная да прыроды, сялянскага побыту, яна ўсё ж апынулася ў нейкай меры чужаніцай сярод каменных гмахаў горада, у бензінавым чадзе урбанізаванага грамадства. Тут яна страчвае як непатрэбную значную частку сваёй лексікі, гармонію моўнага ладу. А што набывае? Набыткі яе не толькі сумніцельныя, але і, безумоўна, антыэстэтычныя. Широкая моўная палітызацыя, што ідзе ад сродкаў масавай інфармацыі, выцясняе з яе ўсё непатрэбнае часу, спараджае неўласцівыя для гэтай мовы словы і словазвароты. Па сутнасці фарміруецца новая мова, дзе ўсё меней застаецца ад традыцыйнай, уласна нацыянальнай мовы. Але ўся бяда ў тым, што гэтая “новая” мова ў вялікай меры з’яўляецца не чым іншым, як тыповай бюракратычнай прадукцыяй, нагрувашчваннем разнастайных наватвораў і канцылярызмаў. Яны і на мове, што іх нарадзіла, сталі не меншай бядой, а ўжо будучы скалькаванымі на іншы моўны лад, ствараюць ненатуральнае, амаль пачварнае з’явішча. Шматлікія варыяцыі на тэмы “рашэння пытанняў”, “выканання пастаўленых задач”, “вядзення работы”, “сацспарборніцтва, якое шырыцца і шырыцца” і г. д., пазбаўленыя канкрэтнага сэнсу траскотныя словазлучэнні з даўняга часу зрабіліся звыклаю з’явай нашай усесаюзнай прэсы, радыё і тэлебачання, дзелавых папер і заканадаўчых актаў і выклікаюць інстынктыўнае непрыняцце ў кожнага пісьменнага чалавека, не пазбаўленага элементарнага густу да мовы. Можна сабе ўявіць, як яны рэжуць нервамі чалавекі ў гэтых адносінах слых эстонца, літоўца ці беларуса таксама. Я далёкі ад моўнага снабізму, сам у пэўнай ступені не вольны ад шмат якіх моўных хібаў, але ніяк не магу пагадзіцца з многімі моўнымі перадаксамі тыпу знакамітых “Жыгулёў”, якія, не маючы адзіночнага ліку, прывялі да вымушанага ўтварэння слова-калекі “жыгуль”. А вось яшчэ не меней парадаксальны, хоць і звыклы ўжо наватвор: трактар “Беларусь”, дзе імя жульнае і імя ўласнае адносяцца да розных родаў. Узнікае пытанне: чыя гэта мова? <...>

У заключэнне хочацца задаць сакраментальнае пытанне: што ёсць мова? Вядома, у навуковых вызначэннях гэтае з’явы недахопу няма, але ўсё ж? Калі чыста прагматычна, дык усё зразумела: мова – сродак зносін паміж народамі, класамі, індывідуумамі. У арганізаваным грамадстве чым вышэй ступень валодання ёю, тым, мабыць, лепш. Высокаарганізаваная вытворчасць, палітызаваныя грамадскія фарміраванні, армія патрабуюць дакладных і даступных каманд у мэтах іх дакладнага і своєчасовага выканання. Але толькі дзеля гэтага службыць чалавецтву мова? І ці толькі для зносін? А для таго, каб думаць і адчуваць? Найбольш поўна і шчыра?... Калі даўным-даўно ўвечары вярталася з поля жняня, яна спявала зусім не дзеля зносін з іншымі – для сябе і свае душы. Але якой павінна быць мова, што выказвала б душу? Мова як прадукт душы і душа – у пэўным сэнсе – як прадукт роднай мовы?

Мабыць, варта задумацца... (В.Быкаў. “Учора і сёння”)

VII. Р о д н а я мова – мова маленства чалавека, мова яго родных мясцінаў, радзімы. На пачуццёвым узроўні ён успрымае навакольную гукавую прастору, імкнецца быць у суладдзі з ёй. Гукавая суладнасць у маўленні яднае людзей, гуртуе і гартуе іх: актыўна ўздзейнічае на фармаванне і развіццё характэрных рысаў, якія вызначаюць менталітэт, паводзіны трывалай людской супольнасці – нацыі. Мова з’яўляецца сарцавінай нацыі, яе духоўна-інтэлектуальным складнікам. <...>

Д з я р ж а ў н а я мова – гэта працоўная мова апарату кіравання краінай. На ёй выдаюцца законы і ўказы, пастановы і распараджэнні, рыхтуюцца кадры (дзеяннічае сістэма адукацыі). Гэта мова дакументацыі, пасланняў, урадавай перапіскі... *Калі краіна духоўна здаровая, то дзяржаўнай мовай становіцца мова тытульнай нацыі – той трывалай, гістарычна сфармаванай людской супольнасці, імя якой кладзецца ў назву краіны.* Усё тут адбываецца натуральна! Пераважная большыня карэнных жыхароў краіны мае прыроднае і грамадоўскае права прапанаваць сваю мову як сродак зносінаў паміж усімі насельнікамі краіны. Так і атрымліваецца паўсюль на свеце (апроч тых краін, што працяглы час зазнавалі каланіяльны рэжым і духоўна-інтэлектуальны ўціск). І тады дыялектычнае адзінства “родная мова – дзяржаўная мова” выступае стабільным, стваральным, магутным стымулам развіцця грамадства, пашырэння духоўнасці ў ім. У пераважнай большасці развітых краін дзяржаўнай мовай з’яўляецца мова тытульнай нацыі – родная мова асноўнага складу насельнікаў.

Пры наладжванні парадку ў краіне, раўнамерна-рытмічнай дзейнасці розных службаў апарат кіравання (дзяржава) можа выкарыстоўваць некалькі моў. У такіх умовах кожны дзяржаўны чыноўнік, службовец мусіць ведаць усе дзяржаўныя мовы ў тым аб’ёме, каб дасканала весці дзяржаўныя справы і годна прадстаўляць іх за межамі краіны, каб мець дзейснае паразуменне з усімі насельнікамі краіны і спрыяць іх натуральнаму духоўна-інтэлектуальнаму развіццю. Дзвюх-ці шматмоўе практыкуецца там, дзе ніводная з нацыяў не мае ні колькаснай, ні тэрытарыяльнай перавагі перад іншымі. А ў выніку – аслабляецца імунітэт нацыі, страчваюцца патрыятычныя пачуцці насельнікаў, памяншаецца духоўна-інтэлектуальны слой навакольнай прасторы (што вельмі небяспечна ў сучасным затэхнізаваным грамадстве), запавольваецца натуральнае развіццё моў і збядняецца іх слоўніковы запас. <...> Мову трэба берагчы і ахоўваць; яна не толькі *сродак зносінаў між людзьмі, але і самы трывалы духоўна-інтэлектуальны сувязнік людзей з роднымі мясцінамі, Прыродай, Вечнасцю.* (М.Шавыркін. “Родная мова – дзяржаўная мова” // “Роднае слова”)

VIII. У 1978 годзе я ўдзельнічаў у сесіі навуковага савета па праблемах навучання і выхавання ў сельскай школе Акадэміі педагагічных навук СССР, чытаў даклад пра работу Гудзевіцкага музея. На жаль, мяне здзівіў адзін з

выступаючых, які так заявіў: “Таварышы! Ніякага літаратурнага крязнаўства ў школе няма і быць не можа. Мы, вучоныя, не знаходзім нічога новага. А тут раптам вучні робяць адкрыцці”. Давялося запытацца ў яго, а ці напісаў ён калі-небудзь выказванне пра рускую мову? Не, не напісаў. Чаму? Не ведаў, што гэта трэба... Бо ніхто не прасіў яго пра гэта! А вось у Івана Мележа мы запыталіся, і ён адказаў нам. Паглядзіце кнігу “Жыццёвыя клопаты”. На 241 старонцы напісана: “Вучням Гудзевіцкай школы Мастоўскага раёна, 1966 год. Дарагія таварышы! Кожная мова ствараецца народам, ствараецца на працягу многіх гадоў, многіх стагоддзяў. Мова – гэта вялікі народны скарб. Яе нельга не паважаць. Як нельга не паважаць родны народ. Той, хто не паважае роднай мовы, не паважае роднага народа. Трэба любіць і вывучаць родную беларускую мову, трэба любіць і ведаць беларускую літаратуру – літаратуру, што стварыла нямала выдатных твораў, якія праславілі наш народ на ўвесь Савецкі Саюз”. Пытаюся у свайго апанента: а ці напісаў бы Іван Мележ, каб мы не папрасілі яго? Відаць, не. Выходзіць, наша работа не прапала дарэмна. Няма Івана Мележа сярод нас, а яго выказванне пра родную мову – жыве. (Я.Пархута. “Музей у Гудзевічах”)

ІХ. – А як вы там жылі, у экспедыцыі?

– О, там быў рай! Дзе-небудзь у лясной вёсачцы, кватэра ў якой-небудзь цёткі Лушы або цёткі Альбіны, а ў той карова з цялушкай, конь, сабака, авечак з ягняткамі штук восем, парсяты, піскляты. Страх як цікава было! Пасябрую, бывала, з рабятамі, на начлег сьдзім, коней пасвім. У рэчцы купаемся, ракаў ловім, ну, і рыбу, вядома. А кістак колькі ў полі, на лузе. А лес! Якія лясы там – ягад, грыбоў процьма. Не дзіцяпер не магу спакойна прыпамінаць усё тое. Я ж і сюды во да стрыечнай сястры прыехала – па ягады пахадзіць. Так ягады люблю збіраць... І вось пазбірала...

Марыя змоўкла і трохі ўсхліпнула – ціхенька і адзін толькі раз. Агееў далікатна правёў рукою па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася, усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю.

– Ну ўсё, нічога... І вось, разумееш, апроч таго, бацька мяне далучыў да сваёй стыхіі – збору народнай мудрасці, розных там фразеалагізмаў, прымавак. І песень. Жніўныя, калядныя, вясельныя, абрадавыя і яшчэ бог ведае якія. Ён ведаў. Ну, і я старалася, нават некалькі песень сама запісала ад цёткаў і бабаў на Любаншчыне. Вось, напрыклад, паслухай:

Мая матуля забедавала:
Дзе мая дочка заначавала?
Заначавала ў цёмным бору
Пад каліною,
Пад каліною,
Белыя ручкі пад галавою.

Праспявала яна ціхенька, амаль шэптам, гаротна і меладычна.

— Не, ведаеш, усё ж чутна, мабыць. А наогул добра ты гэта — па-
уску.

– Гэта ты малайчына, – сказаў Агееў. – А мне, ведаеш, дзеравенцу, у арміі давялося... памучыцца. Пакуль адвык ад сваёй, рускай авалодаў. І пасля яшчэ дражнілі “трапка, братка”.

Агееў слухаў і трохі здзіўляўся ў душы – усё тое было для яго новым і нязвыклым нават. Васемнаццаць гадоў свайго жыцця ён правёў у вёсцы ў той самай стыхіі, пра якую з такім захапленнем апавядала Марыя, але ў яго не было і ў думках захапляцца тагачасным жыццём, ён проста яго не заўважаў, як не заўважаюць паветра, якім дыхаюць. Ну, спявалі, ну, размаўлялі па-беларуску, ці, як казалі ў іх, па-тутэйшаму, але хіба ў тым была якая культура? (В.Быкаў. “Кар’ер”)

Калі ж хто загадае: “Не трэба!” –
Адрачэцца ад мовы народ, –
Папрашу я і сонца, і неба:
“Мне не трэба ні славы, ні хлеба,
Асудзіце на безліч нягод.

Толькі місяцаў назвы пакіньце,

Назвы родныя роднай зямлі,
Пра якія з маленства ў блакіце
Бор шуміць і пяюць жураўлі:

Студзень – з казкамі снежных аблокаў,
Люты – шчодры на сіні мароз,
Сакавік – з сакатаннем і сокам
Непаўторных вясновых бяроз,

Красавік – час маланак і ліўняў,
Травень – з першым каханнем, сяўбой,
Чэрвень – з ягаднаю зарой,
Ліпень – з мёдам,
З пшаніцаю – жнівень,

Спелы яблычны верасень,
Светлы кастрычнік
У празрыстасці чыстай, крынічнай,
Лістапад – залаты лісгапад,
Снежань – першы густы снегапад...

Ці плачу я ці цяю?
Восень. На вуліцы цёмна...
Пакіньце мне мову маю,
Пакіньце жыццё мне”.
(П.Панчанка. “Родная мова”)

XI.

Доўга біўся над мовай дрэў,
Пакуль не зразумеў,
Што яна таксама беларуская...
(М.Шабовіч. “Доўга біўся над мовай дрэў...”)

XII. Нарэшце я ў Старым Раматове. Іду пескаватай вуліцай, прыглядаюся да сяліб, каб не мінуць канторы Пажэжынскага лясніцтва, як раптам бачу: аблакаціўся на веснічкі сярэдняга росту чарнявы чалавек, ссунуў капялюш на патыліцу і размаўляе з буслікам. Буслік па той бок вуліцы, на невысокім хляве, топчацца па ўскрайку гнязда і ніякай увагі не звяртае на чалавека. А той – зноў да яго:

– Гаворыш, прыляцеласа? Ну то й добра. Якраз упору, не спазніўся.

Буслік толькі цяпер як бы зразумеў, што словы тыя адрасуюцца яму, перастаў таптацца, закінуў дзюбу і клектануў.

– Ну во! – ужо звяртаючыся да мяне, прамовіў чалавек у капелюшы. – Буслык ныбы і повітаўса з намы!.. Ён адзін-адненькі на ўсё Раматова. Спачатку жыў на Максімавай грушы. А колы грушу крутаеём зламала – мы перанеслы кубло на Іванаў хліў. Ускорасці Іван перакрываць хліў сабраўса. Тады кубло перанеслы на мой хліў. Ды і я раптам уздумаў перацягнуць сваю будыніну на другі бок вуліцы. Гняздо зноў перанеслы на Іванаў хліў, блізка да таго месца, дзе груша колысь стаяла. І нічога! Буслык прыжываўса ўсюды, не пакідаў нас. І зараз, бачыце, прылеціў!..

Чалавек нібы асаромеўся, што гаворыць на мяшанай, беларуска-ўкраінскай, мове, і як бы сумеўся.

– А нічога! – сказаў я. – Гаварыце, як маці ваша гаварыла, бацька, як вёска гаворыць.

Тады ён быццам памаладзеў, а вочы яшчэ болей блакітнымі зрабіліся. Далей ужо гаварыў – як гаварылася:

– А ў нас болей па-паляшукоўску гавораць, на мове, падобнай на ўкраінскую. А ў Новым Раматове, – кінуў галавою ўправа, – гавораць толькі па-беларуску. Там усе – прыезджыя, з Пружаншчыны. Яшчэ пры цары, кажуць, памешчык тут зямлю прадаваў. Вось і прыехалы адтуль людзі. Раней, – ён усміхнуўся, – старараматоўцы называлі новіраматоўцаў глячамы, а яны нас – паляшукамы. Але жылы ціхамірна, не кр’юдавалы, не білыся.

Паправіў капялюш, расшпіліў два верхнія гузікі ў фуфайцы і як бы пахваліўся:

– Колысь ездзіў у Днепрапятроўскую вобласць да швагра. І там гавораць, як у нас, песні нават пяюць нашы – “Расцвіла калына”, “Канэц грэблі шумяць вербы”, “Распрагайце, хлосцы коні”, “Ляцеў воран...” (Я.Пархута. “Цар-дуб”)

Тэма: “ЕФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ”

I. Старожытнабеларуская хрысціянская асветніца, першая жанчына на Русі, кананізаваная праваслаўнай царквою. Дачка полацкага князя Святаслава (Георгія) Усяслававіча, унучка князя Усяслава Брачыслававіча (Чарадзея). Ефрасіння Полацкая (свецкае імя Прадслава) нарадзілася каля 1110 г. Паводле “Жыцця Ефрасінні Полацкай” (помнік агіяграфічнай літаратуры 12 – 13 ст., захаваўся спіс 14 ст.), мудрая, адукаваная і прыгожая князеўна адмовілася ад выгаднага шлюбу, пастрыглася ў манахі і, пасяліўшыся ў келлі Сафійскага сабора, вяла пустэльніцкі лад жыцця, перапісвала святыя кнігі. Мяркуюць, што пісала летапісы і арыгінальныя творы. Пазней стала выдатным дзеячам культуры і праваслаўнай царквы, заснавала Полацкі Святога Спаса (Спаса-Ефрасіннеўскі) жаночы манастыр, дзе была ігуменняй, арганізавала там падрыхтоўку і выданне рукапісных кніг. У ансамблі гэтага манастыра – шэдэўр

старажытнабеларускай архітэктурцы Спаса-Ефрасіннеўскай царква, пастаўленая на заказ Ефрасінні Полацкай дойлідам Іаанам, і царква Маці Боскай.

Агіяграфічная літаратура малое Ефрасінню Полацкую жанчынай незвычайнай духоўнай прыгажосці і абаяльнасці, асветніцай, якая была пераканана: “Вся видимая міра сего красна суть и славна, но вскоре минует, яко сон, или цветъ увядает; вечная же, невидимая, во веки пребывает...” [Житіе Преподобныя Евфросиніи княжны Полотскія (По трем редакциям). Выд. А.Сапунова. Віцебск, 1888. С. 5]. Спачатку яна “нача книги писати своими руками”. Пад яе рэдакцыяй і кіраўніцтвам працавалі таксама адукаваныя перапісчыкі. Пазней яна прыняла ў манастыр родную сястру Градыславу (Еўдакію), дваюрадную сястру Звеніславу (Еўпраксію), сваіх пляменніц Кірыяну (Агафію) і Вольгу (Яўфімію) і з іх дапамогаю заснавала своеасаблівую жаночую школу, дзе вучаніцы набывалі навыкі чытання, вучыліся перапісваць кнігі, далучаліся да высокай маральнай культуры. Паводле “Жыцця...”, Ефрасіння Полацкая была таленавітай настаўніцай не толькі дзяцей, але і дарослых, бо “Так обо быше дар сей дан блаженной Евфросиніи от Бога: аще кто ее вопрошает о коей вещи, она ему разрешает, чему бытии...” (тамсама. С. 15). Пад канец свайго жыцця разам з дзядзькам Давыдам і іншымі пілігрымамі зрабіла падарожжа ў Іерусалім. Там захварэла і 23 мая 1173 г. памерла, пахавана ў манастыры Святога Феадосія. У 1187 г. яе мошчы былі перавезены ў Кіева-Пячорскую лаўру, а ў 1910 г. – у Полацкі Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр.

Пра мову і стылістыку асветніцы можна меркаваць па надпісе на крыжы, зробленым паводле яе заказу для Спаса-Ефрасіннеўскай царквы выдатным майстрам Лазарам Богшам у 1161 г. (“честное древо бесценно есть, а кованье его. злато и серебро, и камень и женюгь...”). На думку мовазнаўцаў, гэты фрагмент па стылістыцы належыць да “бытавой пісьменнасці”. (“Беларуская мова: Энцыклапедыя”)

II. Сярод Рагвалодавых унукаў у XII стагоддзі вылучаецца нашая першая асветніца Ефрасіння Полацкая. Унучка Усяслава, яна пераняла ад дзеда вялікі духоўны запал. Прычыны, з якіх князёўна пайшла ў манастыр, застаюцца невядомымі. Магчыма, гэта здарылася тады, калі бацьку і маці вывезлі ў Візантыю. Праўда, выпадак, як на той час, беспрэцэдэнтным не назавеш – ігуменняй манастыра, дзе прыняла пострыг Ефрасіння, была яе родная цётка. <...> Прыроджаная духоўнасць Прадславы (так звалі Ефрасінню ў людскім жыцці) магла знайсці праяву толькі на ніве рэлігійна-асветніцкай дзейнасці. Пачатак свайго манаскага жыцця Ефрасіння правяла ў келлі Сафіійскага сабора, дзе займалася перапіскай царкоўных кніг. Гэтая праца патрабавала не толькі веры і цярдлівасці, абавязковай умовай лічыліся пэўныя мастацкія здольнасці, бо перапісваліся творы ўставам, калі кожная літара па сутнасці вымалёўвалася. З ініцыятывы і фундацыі Ефрасінні была пабудавана царква Спаса – унікальны

помнік мураванага дойлідства Беларусі. На хорах яе знаходзіліся невялічкія келлі – галубніцы; паводле падання, яны служылі прытулкам для Ефрасінні і яе сястры. Мяркуецца, што там манашка пісала полацкі летапіс. <...>

Пад канец жыцця Ефрасіння Полацкая выправілася ў паломніцтва да гроба гасподня ў Іерусалім. Было гэта ў 1172 годзе. Суправаджалі яе брат Давыд і дваюродная сястра Еўпраксія (Звяніслава). У кветні наступнага года Ефрасіння сканала ў Багародзічным манастыры, можа, з адчуваннем ціхай радасці, што памірае бліз месца, дзе ўзнёсся Хрыстос, а можа, смуткуючы па родным Полацку, Палоце, Дзвіне, па палях, над якімі ў блакітных нябёсах пачалі спяваць жаўрукі. У 1187 годзе, калі Іерусалім быў захоплены егіпецкім султанам Салах-ад-дзінам, рускія манахі, пакідаючы Палесціну, забралі мошчы Ефрасінні ў Кіеўскія Пячоры, а на пачатку нашага стагоддзя іх перавезлі ў Полацк у царкву Спаса. Так нарэшце скончылася паломніцтва.

З імем Ефрасінні звязаны крыж, зроблены па яе заказу ў 1161 годзе полацкім майстрам Лазарам Богшам. Крыж паўмятравы, з кіпарысавага дрэва, абодва бокі яго абкладзены залатымі пласцінамі, аздобленымі перагародчатымі эмалямі з выявамі Хрыста, Іаана Прадцечы, Маці Боскай, апосталаў Пятра і Паўла, архангелаў Гаўрыіла і Міхаіла. Унізе крыжа – выявы святых Ефрасінні, Сафіі і Георгія. Пад залатымі пласцінамі (у “цэле” крыжа) захаваны першазначныя хрысціянскія рэліквіі – кроў Хрыста, што засталася на распяці, частка ад каменнай труны Багародзіцы, кавалачак ад каменя з труны Ісуса, мошчы св. Стэфана I, св. Панцеляімона, кроў св. Дзмітрыя. Вось гэтыя рэліквіі надавалі крыжу, па разуменні пераможчых, тую чудадейную, дараваную Богам сілу, якая прыводзіла да яго з малітвай і просьбамі сотні тысяч людзей. (К.Тарасаў. “Памяць пра легенды”)

III. Сонца ціхутка, непрыкметна прабралася ў келлю. Хацела ўпэўніцца, што жанчына там. Адзін, другі раз прамень прайшоў праз маленькае акенца. Як і звычайна, на каструбаватай паверхні стала ляжала некалькі тоўстых кніг. Тая, што знаходзілася з самага краю, была пасярэдзіне разгорнута.

Жанчына гэтым разам сядзела не на сваім звыклым месцы, упрытык да стала, а як бы крыху воддаль ад яго. На левай руцэ трымала кавалак пергаменту. Пергамент да паловы быў пакрыты вяззю літар. Каб зручна было пісаць, жанчына локцем абaperлася на калена. У правай руцэ яна трымала пяро. Ці не ў соты раз апусціла яго ў пляшачку. Патрымала секунду-другую, каб апалі лішнія кроплі. Зноў засяродзілася над пергаментам. Новая літара была пачатковай. Таму яна вымагала вялікай акуратнасці. А жанчына, відаць, стамілася. Пісала марудна. Нарэшце, абмакнуўшы яшчэ раз пяро, паставіла апошнюю рыску. Адразу паклала пергамент побач з кнігамі. Асцярожна прысыпала пяском напісанае.

Узнялася з лаўкі. Падышла да тапчана, які стаяў у куце. Стомлена апусцілася на яго. Скупыя промні сонца прайшлі па твары жанчыны. Яна схамянулася. Быццам нешта ўспомніла. Уголос сказала:

– Яшчэ адзін дзень прайшоў!

Пакутліва ныла ў жанчыны спіна. Ды так, што не разагнуцца было. Адчувалася стомленасць у руках.

– Не жаноцкая гэта справа – перапісванне кніг, – прыгадалася жанчыне неаднойчы казанае ёй.

– Не жаноцкая? – яна і цяпер гатова была спрачацца з тымі, з кім выказвала нязгоду. – Не жаноцкая, а чья? Канечне, добра, калі перапісваннем займаюцца мужчыны. Але ці толькі адны яны павінны рупіцца, каб засяваць людскія душы зернем ведаў?! Ці адны яны мусяць змагацца, каб чалавек і сапраўды адчуваў сябе часцінкай вялікага свету? І хіба Бог, які валадарыць на небе, не павінен знаходзіць працяг у тым Богу, які паселіцца ў душы кожнага, адданага веры? А гэты Бог адчувае сябе ўпэўнена, калі чалавек адукаваны!

Тапчан быў цвёрдым. Ён надта не расслабляў, толькі даваў магчымасць крыху адпачыць. І з думамі сабрацца.

Сонца, заўважыўшы, што жанчына хоча адпачыць, пакінула келлю. Пакінула, каб назаўтра, з самай раніш, сустрэцца з гэтай жанчынай-перапісчыцай. Сустрэцца з Еўфрасінняй... (А.Марціновіч. “Святая Еўфрасіння, альбо Адкуль ёсць, пайшла Полацкая зямля”)

IV.

Па руінах разбураных келляў,
Там, дзе зеўраюць з трэшчын вякі,
Я спускаўся ў твае падзямеллі,
І спалохана ў пальцах трымцелі
Свечак доўгія языкі...

Пачарнелыя глыбы скляпенняў,
Лабірынты бясконцых хадоў
Паглыналі дрыготкія цені...
Быў, як мудрасці сімвал нятленны, –
Сцёрты надпіс далёкіх гадоў.

Сустракалі няветліва госця,
Не ўставалі з сатлелых грабніц
Мудрых продкаў пажоўклыя косці...
А жылі ж, пракліналі кагосьці,
Перш чым пасці закутыя ніц.

Пахла воскам у прыцемку сінім.
І здавалася, з дна тайнікоў

Свецяць вочы Вялікай Княгіні...
Гэта здань твая, Ефрасіння,
Мільганула з глыбінь вякоў!
(А.Звонак. “Цень Ефрасінні”)

V. Якою мовай, братове, належыць уславіць светлую памяць найшчаснейшай нявесты Хрыстовай Еўфрасінні! Была яна дапамогай пакрыўджаным, суцяшэннем смуткуючым, распранутым – адзеннем, хворым – наведаннем ці, проста кажучы, – для ўсіх была ўсім. Еўфрасіння сэрца сваё паіла Божаю мудрасцю. Еўфрасіння – незвычайны квет райскага саду. Еўфрасіння – арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад захаду і да ўсходу, як промень сонечны, прасвятліў зямлю Полацкую. Вось, братове, Селунь хваліцца святым Дзмітрыем, Вышгарад – пакутнікамі Барысам і Глебам; я ж хвалюся: шчаснае ты, места Полацкае, што ўзрасціла такі парастак – найпадобнейшую Еўфрасінню! Шчасны люд, што жыве ў месце тым! Шчасныя бацькі яе; шчаснае ўлонне, з якога выйшла найпадобнейшая пачна Еўфрасіння! Шчаснае нараджэнне яе, шчаснае гадаванне, шчаснае і ўзрастанне найпачэснейшай Еўфрасінні! Шчасная праца яе і подзвігі дзеля Бога! Шчасны і манастыр, шчасныя і насельнікі манастыроў Святога Спаса і Святой Багародзіцы! Шчасны люд, што табе паслугаваў! Але, о найшчаснейшая нявеста Хрыста, Бога нашага, маліся да Бога аб статку сваім, які ты спалучыла ў Хрысце, Якому належыць усялякая слава, гонар і пакланенне з Айцом і Святым Духам цяпер і заўжды і давеку Амін. (*“Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Еўфрасінні, ігуменні манастыра Святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку”*)

Тэма: “ФРАНЦЫСК СКАРЫНА”

I. Першая дакладна вядомая нам дата з жыццяпісу Скарыны – 1504 год, калі ён стаў студэнтам Кракаўскага універсітэта. З гэтага вынікае, што нарадзіўся ён паміж 1485 і 1490 гадамі (затое месца нараджэння вядома нам дакладна: гэта старажытны Полацк, сям’я купца Лукаша Скарыны). Да Кракаўскага універсітэта, дзе выкладанне вялося на лацінскай мове, юнак павінен быў, безумоўна, атрымаць добрую першапачатковую адукацыю. Магло гэта быць у Полацку або ў Вільні, дзе пражываў старэйшы брат Іван. Пра незвычайныя здольнасці Скарыны сведчыць тое, што ён закончыў універсітэт за два гады, у 1506 г. атрымаў дыплом бакалаўра “свабодных навук”.

Наступная вядомая дата ў біяграфіі Ф.Скарыны – 1512 год, калі ён прыбыў у Італію, у славуты Падуанскі універсітэт, каб здаць экстэрнам там экзамены на тытул доктара медыцыны (значыць, ён дзесьці вывучаў яе пасля Кракава). Веды юнака, што прыбыў “з вельмі аддаленых краін”, былі ацэнены

высока, а сам ён вызвалены ад платы за экзамены па беднасці. Памяць пра Скарыну святая захоўваецца ў падуанскім універсітэце, дзе ў “Зале сарака” ёсць яго партрэт, а ў 1992 г. была ўстаноўлена мемарыяльная дошка, зробленая скульптарам В.Янушкевічам.

Пасля Падуі, пазнаёміўшыся з італьянскімі і чэшскімі першадрукарамі, Скарына дзесьці вывучаў кнігавыдавецкую справу, перакладаў на старабеларускую мову (дакладней, на яе варыянт, набліжаны да царкоўнаславянскай мовы) Свяшчэннае Пісанне. Гэта дало яму мажлівасць вельмі хутка, за 1517 – 1519 гг., выдаць у Празе чэшскай 23 кнігі (пачынаючы з Псалтыра) Бібліі на вельмі высокім мастацка-паліграфічным узроўні. Кнігі гэтыя ўпрыгожаны гравюрамі, некаторыя з якіх, магчыма, зроблены самім першадрукаром.

Дзесьці каля 1520 г. Скарына пераехаў з Прагі ў Вільню, відаць, жадаючы быць бліжэй да сваіх чытачоў. Тут, у сталіцы Вялікага княства Літоўскага, беларуска-літоўскай дзяржавы, ён выдаў “Малую гадарожную кніжку” (каля 1522) і “Апостал” (1525), што паклала пачатак кнігадрукаванню на яго родных землях. (*А.Мальдзіс. “Людзі прадвесня”*)

II. Скарына, маючы бліскучую еўрапейскую адукацыю, быў адзін з самых прагрэсіўных мужоў тагачаснай Беларусі. Пасля сябе ён пакінуў сапраўдную энцыклапедыю свайго часу, напісаную народнай мовай. У сваім імкненні да працы ён не цураўся ні матэрыяльных інтарэсаў, ні рэлігійна-дагматычных мэт прапаганды таго ці іншага веравызнання, паколькі, стоячы вышэй айчыннага грамадства, натхнёны новымі ідэямі, якія ён чэрпаў з больш адукаванага Захаду (галоўным чынам, у блізкага яму аднакарэннага чэшскага народа), гарэў жаданнем шчыра паслужыць свайму народу. Гэта быў першы свецкі асветнік з развітым пачуццём самасвядомасці, які, падобна інтэлігенту свайго часу, вызваліўся ад сярэднявечага трансцэндэнтальнага светасузірання і, бясконца любячы ўвесь свой народ і асабліва прасты, першы пачаў вучыць на роднай мове, прапаведваць новыя маральныя прынцыпы, абуджаць любоў і пашану да навукі як да вышэйшай дабрачыннасці. Распачаўшы кнігадрукаванне на роднай глебе, ён далучыў яе да шэрагу культурнейшых зямель, а высокім майстэрствам друку прыўнёс новыя эстэтычныя паняцці. Карацей кажучы, гэта быў першы і надзвычай тыповы гуманіст на роднай глебе, прычым з ліку выдатнейшых. Ён увайшоў у гісторыю як пачынальнік і натхніцель амаль усіх напрамкаў у галіне мысліцельнай культуры на Беларусі і Украіне. Яго творы хутка разышліся па ўсёй Усходняй Еўропе і знайшлі сабе месца і пад страхом бедных. Можна сказаць, што праз дзейнасць Скарыны Беларусь паступова пачала набываць характар заходнееўрапейскай краіны... (*І.Дварчанін. “Значэнне дзейнасці Скарыны”*)

III. Францыск Скарына быў з тых, першых, хто, кажучы сучаснымі словамі, стварыў стартавую пляцоўку для рыўка Чалавецтва ў ягоную неабсяжную будучыню. Гэты беларус быў з тых, самых першых, што стварылі лепшых з нас такімі, якія мы ёсць.

Ва ўзбраенні ведаў, усемагутнасці мозгу, адкрытай шчырасці добрага сэрца. З навукай у адной руцэ і мастацтвам – у другой.

Але ніхто не пасмяецца з нашай працы, з узроўню нашага мастацтва. Вось у чым яго неўміручая сіла! І ніхто не пасмяецца з нашых намаганняў у нашай цяжкай, крывавай, часта трагічнай сечы за будучыню чалавека. З нашай бітвы, у якую аднымі з першых уступілі яны... мы... дзеці нашы. Бітва, дзе адным з пачынальнікаў быў Францыск Скарына.

З яго веку і з нашага веку.

Ніхто не пасмяецца з таго, што яны і мы – у меру сіл сваіх – рассунулі Сусвет, спазналі частку ісціны. Ніхто не пасмяецца са Скарыны і яго нашчадкаў, з іхняй думкі, што дала Польшчы – Міцкевіча, Русі – Сімяона Полацкага і Дастаеўскага, сабе – Багдановіча, Купалу, Коласа і іншых, “імёны ж іх ты, госпадзі, вясі”.

І на пачатку гэтага бясконцага шляху – такая малая і такая бязмежна вялікая “Кніга” Францыска Скарыны, чутны і нам праз стагоддзі гук ягонага друкарскага станка... Ціха!.. Ён груюча!.. (У.Караткевіч. “Подзвіг Францыска Скарыны”)

IV. На фоне пярэстых аблокаў – постаць Скарыны, нікуды не знікшага (зямнога!) чалавека. Палацкага. Прыдзвінскага. Хто ён для мяне, для ўсіх нас?

Цікава, у колькі разоў старэйшы за Скарыну яго горад? У два разы, тры, чатыры? Пытаюся, бо адчуваю, што каля мяне, побач з Першадрукаром, стаіўся на сваім мацерыку першадрукар чалавечых крокаў – наш Продак.

Калі ісці з імі, першадрукарамі, след у след – на цеціве рэха збяруцца промні вечнасці. А між нетрамі і нябёсамі, як і раней, займаем сваю прастору мы, звычайныя людзі. І няма нам куды падзецца, як толькі кіравацца ў будучыню.

Таму на парозе будучыні цяропліва чакае нас усіх са сваёй мудрасцю сын слаўнага места Полацкага, вучоны муж і ў лекарскіх навуках доктар Францішак Скарына.

“Скарэнэ” – мятлюжок, “скарыенс” – дотык, “скарнік” – мясная крама, “скарыніч” – ручнік з махрамі, “скорняк” – кушнер, “скорити” – паскараць... У “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” зафіксавана слова “скарач”: кавалак палатна з канцамі асновы, канец палатна з заплеценымі хвастамі... А яшчэ скарачыкам, скарынкаю называюць хлеб на стале.

Адкуль пайшло прозвішча Скарына – не так ужо і важна. Затое кніга Першадрукара сапраўды стала нашым духоўным хлебам. І сілкавацца мы ім будзем з веку ў век.

Ведаў Скарына летапіс
нашага роднага Полацка.
Веру яго завету:
кнігі і ласка – помняцца!
Дрэвы растуць – галінамі,
людзі растуць – Радзімаю...
Полацкімі хвілінамі
напоўненыя гадзіннікі. (С.Панізнік. “На цеціве рэха”)

V. АКТАВЫ ЗАПІС ПАДУАНСКАГА УНІВЕРСІТЭТА АБ ПРОБНЫМ ЭКЗАМЕНЕ Ф. СКАРЫНЫ НА ГОДНАСЦЬ ДОКТАРА МЕДЫЦЫНСКІХ НАВУК

6 лістапада

Падуя

Езус Марыя

Пробны [экзамен] па медыцыне пана магістра Францыска, русіна.

У 1512 [годзе] у суботу, шостага лістапада, у Падуі ў храме святога Урбана, у 22 гадзіны, па даручэнню выдатнага доктара мастацтваў і медыцыны магістра Тадэя Мусаці, віцэ-прыёра і доктара прыгожых мастацтваў, былі скліканы і сабраліся на ўстаноўленым месцы найдастойнейшыя вучоныя святой Калегіі падуанскіх дактароў мастацтваў і медыцыны. Пан магістр Францыск, сын нябожчыка пана Лукі Скарыны з Полацка, русін, на прапанаваныя яму раніцай гэтага дня пытанні па медыцыне бліскуча адказаў па памяці і адхіліў выказаныя яму праречанні, выдатна аргументуючы, ён праявіў сябе найлепшым чынам. У сувязі з гэтым усімі там прысутнымі вучонымі, з агульнай згоды ён быў ацэнены як падрыхтаваны і варты быць дапушчаным да асобага экзамену па медыцыне. Такім чынам, ён быў заслужана дапушчаны да гэтага экзамену. Прамотарамі былі пан магістр Францыск дэ Наалі, пан магістр Францыск дэ Эстэ, пан магістр Геранім а Мулло, пан магістр Барталамей Барызон і пан магістр Геранім дэ Урбіна.

Гэты пан Францыск даў таксама, паводле ўстаноўленай формы, прысягу.

Імёны прысутных вучоных:

Пан магістр Тадэй Мусаці, віцэ-прыёр
Пан магістр Барталамей а Вольта
Пан магістр Францыск дэ Наалі
Пан магістр Францыск дэ Эстэ
Пан магістр Геранім а Мулло
Пан магістр Мікола дэ Наалі

Пан магістр Аўрэлі Банета
Пан магістр Геранім Рубэус
Яснавяльможны пан Барталамей дэ Санта Віта
Пан магістр Геранім Марыепетра
Пан магістр Барталамей Барызон
Пан магістр Геранім дэ Урбіна
Пан магістр Антоні дэ Санціна і
Пан магістр Марк Антоні дэ Януа.

(*“Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік”*)

VI. І вось Сімяонка стаў вучыць малодшага брата грамаце:

– Аз, букі, ведзі, глагол, зямля, людзі, – так называліся тады літары алфавіта, будучы літарамі “а”, “б”, “в”, “г”, “з”, “л”. Малы Францішак вывучаў азбуку, можна сказаць, па куфры. Бо з куфра даставаў Сімяонка якую-небудзь кнігу, звычайна гаворачы: “Дастанем “аз”! Дастанем “зямлю”! Дастанем “людзей”! У залежнасці ад таго, якая літара павінна быць вывучана, назва тае літары пры даставанні кнігі з куфра Сімяонкам вымаўлялася. Францішак здзіўляўся, што ніякай букі, ніякай хоць прыгарачы зямлі, хоць якога малога чалавечка пры гэтым з куфра яго брат не даставаў.

Але асаблівы клопат спаткаў Сімяонку пры вывучэнні Францішкам трох літар: “а”, “о”, “я”. Так, дастаў аднаго Сімяонка з куфра “Біблію”, гаворачы пры гэтым малому Францішку:

– А сёння дастанем з куфра “о” – “образ”.

І паказаў у раскрытай кнізе малому Францішку кружок з нарысаваным у ім круглым, вачастым, крыжам ажураным тварам, загадваючы:

– Паўтары “о” – “образ”!..

Малы Францішак аднак, не паўтарыў “о” – “образ”, а выгукнуў:

– Тата!

– “О”, “образ” – настойваў Сімяонка.

– Тата! Тата! – упарта паўтараў Францішак, бо твар, урысаваны ў літару “о”, сапраўды быў вельмі падобны да твару яго бацькі.

Паўтарылася тое пры вывучэнні Францішкам літар “а” і “я”, у якія ў “Бібліі” таксама былі ўрысаваныя твары. У літары “А” вялікае ў профіль таксама бачыўся твар, вельмі падобны да аблічча бацькі. І таму Францішак зноў заўпарціўся. Сімяонка гаварыў яму: “Чытай “аз”, “я”. А Францішак чытаў: “Тата, а не я”. Сімяонка злаваўся: “Я” – не тата, “Я” – “Я”, “Я” – гэта ты!.. Францішак адказваў Сімяонку: “Я – не ты! Я – тата!.. тата!..”

І радаваўся пры гэтым Францішак, што ён – тата, а Сімяонка злаваўся, бо доўга не мог навучыць малога Францішка літарам “аз”, “я”, “о”.

Што ён не тата – малы Францішак даведаўся толькі тады, калі вывучыў усю азбуку і сам пачаў чытаць кнігі. Вось калі па-сапраўднаму для малога

Францішка пачала адкрывацца таямніца куфра! (А.Лойка. “Скарына на Градчанах”)

VII.

Скарына расціраў камяк зямлі
Ў шурпатых пальцах,
Карэнне зеля разглядаў,
Што, нібы ніткі, звіты.

Хоць лекавых раслін аддаўна
Быў вядомым знаўцам,
Расліну ж распазнаць не мог
Вучоны самавіты.

Нарэшце асвятліла твар
Уміг здагадка.
Нібы пасля цямна
Убачыў ён заранкі.
Батанік на калена стаў
Ля самай градкі:

— Ды гэта ж з тых раслін,
Што ў нас расгуць ля Абалянкі!..

Радзіма,
Я пакінуў сам твае лясы,
Палі, і гарады, і сёлы,
Пайшоў у свет шукаць я для цябе
Святло навукі...
У Празе прыязнай не знаю
Адзіноты невясёлай.
А сэрца неспакойна ўсё ж, бывае,
Б’ецца ад нязнанай мукі.

Хай не крыўдуюць чэхі
(Кожнага лічу з іх братам),
Што па радзіме тут, бывае,
Іншы раз сумую.
Я ж травы гэтыя і дрэвы —
Сад багаты! —
Для нашай еднасці і прывязі
Душой гадую.

І тут, каля крыніцы, што бруіцца

З-пад заімшэлай камяністай кручы
І вільгаццю няспынна поіць
І дубы, і травы,
Я зелле-кветкі вырасціў,
Што маюць сок гаючы
Для нашых ран,
І лаўры пасадзіў
Для вашай і для нашай славы.
(С.Шушкевіч. “Скарына ў Празе”)

Тэма: “ЧАРНОБЫЛЬ”

I. На тэрыторыі Беларусі пятнаццаць гадоў назад у выніку буйнейшай у сусветнай гісторыі тэхнагеннай катастрофы на Чарнобыльскай АЭС выпала 70 працэнтаў прадуктаў работы ядзернага рэактара, што ўзарваўся. У пачатковы перыяд па ўсёй плошчы Беларусі распаўсюдзіліся кароткажывучыя радыенукліды, перш за ўсё ёду. Амаль чвэрць тэрыторыі і практычна кожныя пяты жыхар Беларусі да сённяшняга дня адчуваюць уздзеянне доўгажывучых радыенуклідаў цэзію, стронцыю і трансуранавых элементаў. Значная калектыўная доза, атрыманая насельніцтвам рэспублікі, негатыўна адбіваецца на яго здароўі. Нанесены ўрон, які ў грашовым выражэнні перавышае 235 мільярдаў долараў, або звыш 30 гадавых бюджэтаў рэспублікі, сур’ёзна тармозіць развіццё эканомікі. Але беларускі народ, кіраўніцтва рэспублікі, органы дзяржаўнага кіравання знайшлі ў сабе сілы супрацьстаяць бядзе, і маштабнасць ажыццёўленых мерапрыемстваў па пераадоленню вынікаў аварыі не мае аналагаў у гісторыі.

Дарэчы будзе каратка асвятліць важнейшыя мерапрыемствы, праведзеныя на ранніх этапах аварыі. Агульнае кіраўніцтва імі ў красавіку – маі 1986 года ажыццяўлялася ўрадавай камісіяй Савета Міністраў СССР і Міністэрствам аховы здароўя СССР. Гісторыя сведчыць як аб складанасці прыняцця рашэнняў па праблемах аварыі ў той перыяд, так і аб марудлівасці, што мела месца, ды аб недастатковай прапрацоўцы нарматыўных актаў.

Урадам Беларусі з 5 мая па 9 снежня 1986 года былі прыняты 32 нарматыўныя дакументы, накіраваныя на правядзенне засцерагальных мерапрыемстваў. Было прынята цяжкае, але неабходнае рашэнне аб эвакуацыі насельніцтва. Толькі на працягу 1986 года з беларускай зоны аварыі было эвакуіравана 24 700 жыхароў са 107 найбольш пацярпелых паселішчаў. Для абмежавання дозы ўнутранага апрамянення былі ўведзены часовыя дапушчальныя ўзроўні забруджвання ізатопамі цэзію прадуктаў харчавання і вады. (У.Цалко. “Чарнобыль: учора, сягоння, заўтра”)

II. Наведанне раёнаў, найбольш забруджаных у выніку аварыі ў Чарнобылі, арганізаванае Міністэрствам замежных спраў Рэспублікі Беларусь для дыпламатычнага корпуса Мінска ў верасні 1999 года, засталася ў маёй душы незабыўным уражаннем і дазволіла атрымаць лепшае і непасрэднае разуменне жаклівай катастрофы красавіка 1986 года. Ядзерная небяспека, белая смерць, неадчувальная, нябачная, уяўляе сабой штосьці настолькі трывожнае з той прычыны, што яе немагчыма ні ўбачыць, ні пакратаць рукой. Бачыць сваімі вачыма, кранаць рукамі – інстынктыўнае жаданне кожнага чалавека, якое дазваляе яму праз вопыт уласных адчуванняў знаходзіць сапраўдныя і належныя доказы фактычнай рэальнасці рэчаў. Аднак сучасная фізіка парушыла нашу традыцыйную ўпэўненасць і змусіла думаць аб парадоксах субатамнага свету. Але жахотны знешне непрыкметны вораг – радыяцыя, які ўсё паглынае і безнадзейна падрывае, не пакідаючы следу, як самы каварны забойца, змушае нас з асаблівай трывогай усведамляць крохкасць нашага чалавечага бытавання. (Джавані Чаруці. [Паўнамоцны і Надзвычайны Пасол Італіі ў Рэспубліцы Беларусь (сакавік 1997 – ліпень 2001)]. “Падарожжа ў страчаны свет”)

III. Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь у 1991 годзе былі прыняты законы “Аб сацыяльнай абароне грамадзян, пацярпеўшых ад катастрофы на Чарнобыльскай АЭС” і “Аб прававым рэжыме тэрыторый, якія падвергліся радыеактыўнаму забруджванню ў выніку катастрофы на Чарнобыльскай АЭС”.

Закон Рэспублікі Беларусь “Аб сацыяльнай абароне грамадзян, пацярпеўшых ад катастрофы на Чарнобыльскай АЭС” устанавіў абарону правоў і інтарэсаў грамадзян, якія прымалі ўдзел у ліквідацыі вынікаў катастрофы ці адселены і выехалі на новае месца жыхарства з тэрыторый радыеактыўнага забруджвання, дзе і пражываюць у цяперашні час, а таксама грамадзян, якія ўдзельнічалі ў ліквідацыі або пацярпелі ад аварыі і іх вынікаў на іншых ядзерных аб’ектах грамадзянскага ці ваеннага прызначэння, пацярпелі ў выніку выпрабаванняў, вучэнняў і іншых работ.

Закон “Аб прававым рэжыме тэрыторый, якія падвергліся радыеактыўнаму забруджванню ў выніку катастрофы на Чарнобыльскай АЭС” накіраваны на зніжэнне радыяцыйнага ўздзеяння на насельніцтва і экалагічныя сістэмы, ажыццяўленне прыродааднаўленчых і ахоўных мерапрыемстваў, рацыянальнае выкарыстанне прыроднага, гаспадарчага і навуковага патэнцыялу гэтых тэрыторый.

Заканадаўча вызначаны паняцці нацыянальнага радыяцыйнага экалагічнага бедства, тэрыторыі радыеактыўнага забруджвання, радыяцыйна небяспечных зямель, зямель адчужэння, зямель абмежаванага гаспадарчага выкарыстання і інш.

У 1998 годзе Нацыянальным сходам быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь “Аб радыяцыйнай бяспецы насельніцтва”. Гэты закон накіраваны на

ўдасканаленне сістэмы радыяцыйнай бяспекі ў рэспубліцы, яе пераход на прынцыпы і нормы радыяцыйнага кантролю, якія адпавядаюць міжнародным стандартам і рэкамендацыям. (У.Цалко. “Чарнобыль: учора, сягоння, заўтра”)

IV. Медыцынскія наступствы катастрофы на Чарнобыльскай АЭС праяўляюцца праз многія гады. Таму, як заўважыла галоўны педыятр Міністэрства аховы здароўя Наталля Галькевіч, адна з асноўных задач – комплексная рэгулярная дыспансэрызацыя насельніцтва.

Пры гэтым асаблівая ўвага надаецца медыцынскім аглядам дзяцей, уключаючы ўльтрагукавое даследаванне шчытападобнай залозы. У выніку распрацоўваюцца індывідуальныя праграмы па аздаравленню і рэабілітацыі. Як паведаміла Наталля Галькевіч, па стану на пачатак гэтага года ў лячэбна-прафілактычных установах Беларусі пад медыцынскім наглядам знаходзілася каля 290 тысяч дзяцей і падлеткаў. Паводле вынікаў даследаванняў яны былі падзелены на адпаведныя групы здароўя: першая (без адхіленняў) – 26,4 працэнта, другая – 58,1, трэцяя (з хранічнымі захворваннямі) – 14,2, дзеці-інваліды (чацвёртая група) – 1,3 працэнта. Як адзначыла Наталля Галькевіч, пасля дыспансэрызацыі стан здароўя палепшыўся ў больш чым чвэрці дзяцей, а пагоршыўся толькі ў 4,4 працэнта.

Летась у Брэсцкай, Гомельскай, Гродзенскай і Магілёўскай абласцях працавалі спецыяльныя выязныя брыгады лячэбна-прафілактычных устаноў. Усім дзецям, якія маюць у гэтым патрэбу, аказваецца высокакваліфікаваная дапамога з выкарыстаннем сучасных метадаў дыягностыкі і лячэння. Закупляецца абсталяванне для перынатальных цэнтраў, якія абслугоўваюць цяжарных жанчын і немаўлят, мадэрнізуюцца аддзяленні анестэзіялогіі і рэанімацыі абласных і гарадскіх бальніц.

На базе ўстаноў аховы здароўя плануецца арганізаваць спецыяльныя «школы здароўя» для дзяцей з захворваннямі шчытападобнай залозы і іх бацькоў. Як запэўніла Наталля Галькевіч, у аптэчнай сетцы маецца дастатковая колькасць неабходных лекавых і прафілактычных прэпаратаў, забяспечваецца іх адпаведны асартымент. (М.Літвінаў. “Пад медыцынскім наглядам – 290 тысяч дзяцей і падлеткаў” // “Звязда”)

V. ЗАКОН РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ «АБ ДЗЯРЖАЎНАЙ ЭКАЛАГІЧНАЙ ЭКСПЕРТЫЗЕ»

Гэты Закон рэгулюе адносіны ў галіне правядзення дзяржаўнай экалагічнай экспертызы і накіраваны на прадукцыйнае негатыўнага ўздзеяння плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці на навакольнае асяроддзе.

ГЛАВА 1. АГУЛЬНЫЯ ПАЛАЖЭННІ

Артыкул 1. Асноўныя паняцці і іх азначэнні

У гэтым Законе прымяняюцца наступныя асноўныя паняцці:

уздзеянне на навакольнае асяроддзе – аднаразовы, перыядычны або пастаянны працэс, вынікамі якога з’яўляюцца адмоўныя змяненні ў навакольным асяроддзі;

заклучэнне дзяржаўнай экалагічнай экспертызы – дакумент, які змяшчае інфармацыю аб выніках правядзення экспертызы, уключаючы вывады аб адпаведнасці праектных рашэнняў плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці патрабаванням заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб ахове навакольнага асяроддзя, а таксама вывады аб мэтазгоднасці (нямэтазгоднасці) іх рэалізацыі;

змяненні ў навакольным асяроддзі – абарачальныя або неабарачальныя змены ў стане прыродных аб’ектаў і комплексаў у выніку ўздзеяння на іх;

ацэнка ўздзеяння на навакольнае асяроддзе плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці – дзейнасць, якая ажыццяўляецца на стадыі правядзення перадпраектных і праектных работ і накіравана на вызначэнне відаў уздзеяння на навакольнае асяроддзе ў выніку ажыццяўлення плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці, а таксама на вызначэнне адпаведных змяненняў у навакольным асяроддзі і прагназіраванне яго стану;

справаздача аб выніках правядзення ацэнкі ўздзеяння на навакольнае асяроддзе плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці – састаўная частка праектнай дакументацыі, якая змяшчае інфармацыю аб мэтах рэалізацыі намечаемага праекта, аб альтэрнатыўных варыянтах гэтага праекта, звесткі аб стане навакольнага асяроддзя на тэрыторыі, дзе будзе рэалізаваны праект, аб магчымых неспрыяльных выніках рэалізацыі праекта для жыцця або здароўя грамадзян і навакольнага асяроддзя і мерах па іх прадукіраванню;

плануемая гаспадарчая і іншая дзейнасць – будаўніцтва, рэканструкцыя, пашырэнне, тэхнічнае пераўзбраенне, мадэрнізацыя, змяненне профілю вытворчасці, яго ліквідацыя і да т.п., якія могуць аказаць уздзеянне на навакольнае асяроддзе.

Артыкул 2. Заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб дзяржаўнай экалагічнай экспертызе

Заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб дзяржаўнай экалагічнай экспертызе складаецца з гэтага Закона і іншых нарматыўных прававых актаў Рэспублікі Беларусь.

Артыкул 3. Дзяржаўная экалагічная экспертыза і яе мэты

Дзяржаўная экалагічная экспертыза – проверка адпаведнасці праектных рашэнняў плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці патрабаванням заканадаўства Рэспублікі Беларусь аб ахове навакольнага асяроддзя.

Дзяржаўная экалагічная экспертыза праводзіцца ў мэтах:

вызначэння дастатковасці і абгрунтаванасці мер па ахове навакольнага асяроддзя, якія прадугледжваюцца практным рашэннем плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці;

вызначэння ўзроўню экалагічнай небяспекі, якая можа ўзнікнуць у працэсе ажыццяўлення плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці і прама або ўскосна аказаць уздзеянне на навакольнае асяроддзе;

папярэджання магчымых неспрыяльных уздзеянняў плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці на навакольнае асяроддзе і звязаных з імі негатыўных вынікаў.

Артыкул 4. Асноўныя прынцыпы дзяржаўнай экалагічнай экспертызы

Дзяржаўная экалагічная экспертыза праводзіцца ў адпаведнасці з наступнымі асноўнымі прынцыпамі:

аховы жыцця і здароўя чалавека;

законнасці, навуковай абгрунтаванасці і галоснасці;

комплекснай ацэнкі сацыяльных, прыродаахоўных, эканамічных і іншых аспектаў плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці;

уліку сумарнага ўздзеяння шкодных рэчываў, якія выкідваюцца (скідваюцца) у навакольнае асяроддзе, і іншых уздзеянняў на яго ў выніку ажыццяўлення і плануемай гаспадарчай і іншай дзейнасці;

незалежнасці экспертаў пры ажыццяўленні імі сваіх паўнамоцтваў.
(“Закон Рэспублікі Беларусь «Аб дзяржаўнай экалагічнай экспертызе»”)

VI. “Чарнобыль... Чарнобыль!..” Крытыка заклікае, кавэнчыць. А бачыць яго неабходна ўвесь час. Не лес, на жыта, на кветкі гледзячы. Так вось бачыць, цераз крытычныя правілы руху, можа, і можна. А калі сэрцам? Колькі ж магчыма вынесці яму? Без паўзаў, без забыцця, калі хочаце – нават без пэўнага выратавальнага атуплення?.. (Я.Брыль. “Вячэрняе”)

VII. Настаўнік гісторыі складае і спявае пад гітару свае песні. У адной з іх ёсць словы: я ў садзе закапаў сыновы цацкі, абсеяныя нуклідамі...

Не бяру ў двухоссе ягонныя словы, бо не ўпэўнена, што дакладна іх запамніла, але вобраз той, – дакладны і горкі вобраз Чарнобыля. (Л.Арабей. “Вобраз”)

VIII. Калі на зямлю лёг шэры начны змрок, Пархімовіч з Белаконем рушылі ў дарогу. Белаконь наперадзе, за ім – Пархімовіч. Белаконь у правай руцэ нясе каністру з бензінам. Заправіць матацыкл. Географ ужо два разы пабываў у адселенай зоне. Выкапаў матацыкл, схваў у хляве, у саломе.

– Зямля дзічэе адразу, – тлумачыць Пархімовічу. – Па дварах, на дарогах, на полі быльнік вырас па грудзі. Заглушыў пасевы. З-за дзікай травы нішто з зямлі не вытыркаецца. Ні бульба, ні пшаніца, ні жыта. Як бы нічога не было і не

патраціў чалавек тысячы гадоў, каб вывесці культурныя расліны. Усюды нібы першабытная зямля.

Ісці да зоны, за загароды кіламетраў трыццаць. Але і па-за зонай, дзе калючага дроту няма, шмат вёсак, дзе насельніцтва выселена. Мясцовасць ахоўваюць ваенныя, і каб не трапіць ім на вочы, вёскі лепей абмінаць. Таму Белаконь вядзе па вядомых яму сцежках, а Пархімовіч дыбае следам.

Нейкія асаблівыя пачуцці агортваюць душу Пархімовіча. Атручаная зямля дыхае смерцю. І яшчэ будзе дыхаць сотню ці болей гадоў. Дзе, калі здаралася такое? Пархімовіч быў на фронце, ведае, што чалавек вельмі проста памірае. Не думае пра смерць. І бываюць часіны, калі нават лёгка ахвяруе жыццём. Але тут штосьці іншае.

Зорнае неба над галавой. Празрыстыя зоркі мільёны гадоў глядзяць на зямлю. Што такое зоркі? Бясконцыя сонцы, невядома кім запаленыя. І невядома, для чаго. Астываючы, змяняючыся ў памерах, яны, магчыма, робяцца планетамі, падобнымі на Зямлю. Але і Зямля, як у выпадку з Чарнобылем, здольна выбухнуць той самай смертаноснай сілай, якая тоіцца ў глыбінях зорак-сонцаў. Значыць, не ўсялякае рэчыва мае надзейную ўстойлівасць, такую, напрыклад, як золата. Уран чамусьці такой устойлівасці не мае, ён не ўзят у цвёрдыя, надзейныя абцугі сваёй унутранай будовы. Распадаецца і сее смерць.

Але жылі людзі і жывуць цяпер на землях, у глыбінях якіх залягае смертаносны уран, і не выключаючы, што, распадаючыся, уран выпраменьвае часцінкі гэтага самага цэзію, стронцыю на паверхню. А людзі жывуць. Як гэта можна? Божа, хоць бы кропля надзеі для роднага, спустошанага краю...
(І.Навуменка. “Несмяротныя людзі”)

ІХ. У той дзень у Хойніках было яшчэ няшмат прадстаўнікоў з Масквы і Мінска. Але на другі святочны дзень – Першага мая – пачалі прыязджаць адзін за адным міністры, работнікі ЦК, прыляцеў на верталёце са сваёй світай камандуючы акругі. Паступіла каманда аб высяленні людзей з трыццацікіламетровай зоны. Але гэта – клопат цывільных. А мы, спецыялісты... што павінны мы рабіць? Невялікая пакуль што група атамшчыкаў, ваенных і цывільных, аўтарытэтам у якой быў акадэмік, сапраўды не ведала, як, на чым прымяніць свае веды, бо ніхто не меў дакладнай інфармацыі пра тое, што ж адбываецца на станцыі. Заглушаны рэактар ці працягвае выкідваць мільёны рэнтгенаў у атмасферу? Дзіўна гэта было: адна дзяржава, адны цэнтральныя органы – і такая недасведчанасць. І вымяральная тэхніка дапагопная тут, у Хойніках.

Прапаноўваў злятаць туды – на станцыю. Ёсць жа верталёты! Побач авіядывізія. Паўдня вырашалася гэта пытанне. Да камандуючага дайшлі. На штабным ляцець не дазволілі – ведалі ўсё ж меру небяспекі. Прыслалі Мі-6 з Калінкавічаў.

Размахам дзідаў і сякір
Твой люд бязлітасна калечыў,
Крывёй сцякаў на выспаў жвір.

Тут не кідалі бегла зброі,
Свабоду кроўна бераглі.
Былін харобрыя героі
Сумленна ў роднай спяць зямлі.

Над ратнай мужнасці пуцінай
Самотна трубяць журавы,
Вайны апошняе, Айчыннай
Снуецца дым паравы.

Па-хлебадарску самавіта
Зноў шчасце працы шанавалі:
Адклаўшы меч, ты сеяў жыта,
Суседзяў брагай частаваў

Ды неба засцілася хмарай,
Абложна ядзёнай гульбой.
Пякельна спусташальным жарам
Дыхнуў Чарнобыль над табой.

Ці сзетам вусцішна пачута
Бяды жахотная гразьба,
Твая нясцерпная пакута,
Твая славянская журба?!

Як і заўсёды, хлебасольны,
За шчодры стол гасцей завеш.
Душою чысты, духам вольны
Ты, поўны мужнасці, жывеш.

(М.Мятліцкі. “Брагіну”)

XI.

разбітая цэгла чырвоная
чырвоная чырвоная як полымя
там дзе сцежкі жаўцелі
трава трава трава трава
і няма крыжа на магіле
і няма травы на магіле
і толькі адурэлы вецер

на аслупянелай асіне
гайдае абрываак вяроўкі
абрываак вяроўкі абрываак вяроўкі
на якой апускалі труну
а крыж спалілі салдаты
салдаты салдаты салдаты
а побач каменныя помнікі
помнікі помнікі помнікі
стаяць у адзічэлай траве
у якой живуць адзічэлыя каты
якія баяцца мышэй
і падае долу абрываак вяроўкі
абрываак вяроўкі абрываак

(В.Шніп. “У чарнобыльскай зоне”)

ХІІ. Ізноў чуцен гук матацыкла і машыны.

К а ц я р ы н а. Зноўку начальства імчыцца. Адведаліся. Мо цяпер да нас? Не, вунь як ляціць. Пужаецца начальства нашых бэраў. Ну-ка, бабкі, прывітаем іх!

Антаніна і Кацярына выбягаюць на дарогу і – пальцы ў рот. Свіст – рэзкі, аглушальны. Машына, як раней, праскоквае міма, але матацыкл спыняецца.

С я м ё н а в і ч. Што вы, бабы, мяне ганьбіце?

К а ц я р ы н а. А чаго мятляецеся туды-сюды? Ніхто не спыніцца. Вунь Гарбачоў – не такі пан, як вы, а ён той – вылезе з машыны, паздароўкаецца... Хто ета паехаў?

С я м ё н а в і ч. Турковіч.

К а ц я р ы н а. Той самы? Ох, не знала. Здохлую кошку яму на дарогу. Чаго толькі не абяцаў той раз.

С я м ё н а в і ч. Ён, Каця, таксама не ўсё можа. Што ён табе, са сваёй кішэні дасць? Прымуць пастанову і ўсім спляцяць.

К а ц я р ы н а. А макранскія? Мы што, не такія, горшыя?

С я м ё н а в і ч. Макранскія галадоўку аб’явілі. Танька Глушакова ледзьве не акачурылася, вось і пайшлі без чаргі. Яны там усе елі памалу, а Танька толькі ваду піла. Аб’яўляйце і вы. Цяпер гэта модна, чуць што – лыжку ў кут, міску за парог.

К а ц я р ы н а. Неехвота людзей смяшыць на старасці.

С я м ё н а в і ч. Потым – у іх сорок кюры, у вас трыццаць.

К а ц я р ы н а. Мала? Дак я, калі дапнецца, дадам як след. З каптуром. І бабы што-нішто падкінуць.

С я м ё н а в і ч. Што ты ад мяне хочаш, Каця? Я такі, як ты. І бэраў у мяне, як у цябе... (*Крыху памаўчаў, супакойваючы сябе.*) А хрэн з імі, шэсцьдзесят пражыў, і добра. Мо шчэ гады з тры працягну. Унукаў шкада: ні ў

лес, ні на рэчку. Учора Арцёмка пылу ў лапуховыя лісты назбіраў і падкідвае ўгору. Лапух вобзем, а ён: ”Чацвёрты блок – бам! Трэці блок – бам!” Самае жахлівае – пыл...

А н т а н і н а. Сямёнавіч, а праўда, што калгасы хутка разгоняць?

С я м ё н а в і ч. А мне ўжо ўсё роўна. Тут і так і гэтак працаваць нельга. Учора трыццаць бычкоў павезлі здаваць – не ўзялі. Вясной казалі – сей жыта, цяпер – заворвай у зямлю. Як на такое глядзець?

А н т а н і н а. А з быкамі што будзе?

С я м ё н а в і ч. Як – што? Павязу ў Расію, прадам. Ёсць там у мяне знаёмы старшыня... Са сваімі здасць. Рускія галадней, усё з’ядуць.

А н т а н і н а. А як жа...

С я м ё н а в і ч. А так. Што мне іх, у зямлю закапаць?

Маўчаць.

(А.Ждан. “Салгалі богу, салгалі”)

ХІІІ. – Мне да пенсіі заставалася адпрацаваць два гады, калі перасялілі нас у Міхееўку. Выкладала я ў Карлапайкаўскай васьмігодцы, што на Краснапольшчыне, нямецкую мову. Прыехалі сюды, а ў бліжэйшых школах поўная ўкамплектацыя такімі настаўнікамі, вось і прыйшлося ездзіць у школу Горацкага раёна. Трэба ж было захаваць стаж і пенсію атрымаць, каб хоць на хлеб і сям’я дачыну хапала. Во, сказала, як алкагалічка нейкая (усміхаецца). Цяжкая было з працаўладкаваннем для ўсіх. Але неяк паціху папрыторкнуліся недзе. Канечне, што і гаварыць, напачатку, здавалася, што ніколі ў жыцці тут не прывыкну. Куды ні зірнеш, паўсюль чужое і сэрцу нямілае. Нудзілася, здавалася, што захварэю. <...> З кім ні сустрэнешся, толькі і чуеш гаворку пра сваю хату, якую пакінулі, пра агароды, хлёўчкі і лазенькі. А то было – гуртам збірацца старушкі і слёзы выціраюць. Паўміралі ўжо ўсе яны. Няхай пухам будзе ім зямля. Большасць з бабулек завезлі на радзімыя могількі, тут дзвух ці трох пахавалі толькі. Мужыкоў-то сваіх яны з вайны не дачакаліся, а той-сёй, хто паранены прыйшоў, праз неалькі гадкоў таксама Богу душу аддаў. Не пабачылі яны чарнобыльскай бяды. Я б сказала: мірнай вайны.

Але што паробіш (цяжка ўздыхае) – з лёсам не паспрачаешся. Плануеш адно, а атрымліваецца зусім іншае. Не верыцца, што ўжо мінула столькі гадкоў з часоў Чарнобыля. Здаецца, быццам учора ўсё адбылося. У гэтым годзе ездзіла я на Радаўніцу ў сваю вёску. Старшыня даваў аўтобус для перасяленцаў. І ведаецца, які мяне ахапіў жах: ніводнай хаціны, ніводнай пабудовы навокал – усё пахавана пад зямлёю. Раўняўкі мясціны там, дзе жылі людзі. Толькі сіратліва і гаротна сады стаяць. Усё, што засталася ад вёскі. Каб нехта раней пра такое сказаў, ніколі б у жыцці не паверыла. Гэта ж трэба – была вёска і няма.

А жыць трэба, вось мы, як хто можа, так і жывём на новым месцы.
(А.Казлоў. “Баліць сэрца і праз дзесяцігоддзе” // “Маладосць”)

Тэма: “ХАТА”

I. ХАТА, традыцыйны тып *жылля* сельскіх жыхароў: асноўнае збудаванне сядзібнага комплексу. Як тып жылля развілася ад *будкі* і зямлянкі да наземнай пабудовы зрубнай канструкцыі. Спачатку будавалі без сцянец, з печчу без коміна (*курная хата*) і вузкімі акенцамі (з засаўкамі). У 19 ст. курная Х. выцеснена т. зв. *белай* (печ з комінам), а яе аднакамерная планіроўка – двухкамернай (хата + *сенцы*) і трохкамернай (хата + сенцы + хата і хата + сенцы + гасп. пабудова – *клець*, *камора*). Будаўнічая тэхніка і асн. канструкцыйныя элементы сучаснай традыцыйнай Х. склаліся ў 18 ст. Адзіным буд. матэрыялам з даўніх часоў на Беларусі была драўніна. Будавалі Х. найчасцей з хвой і елкі. На падрубку выкарыстоўвалі дуб. <...> Зруб Х. вязалі з акоранага або абчэсанага бярвення. На ПдЗ Брэстчыны (Брэсцкі, Кобрынскі, Малаарыцкі, Пружанскі р-ны) Х. рубілі з *дыляў*. Бярвёны-дылі звязвалі ў *вянкі вугламі* – простым (“у чашку”, “у просты замок”), чыстым (“у лапу” “гладкі”, “нямецкі”). <...> Каменны фундамент вядомы з 19 ст., але прыкметнае пашырэнне ён атрымаў з пач. 20 ст. У 19 ст. ў бел. Х. пераважала *земляная* і *глінабітная* падлога (ток, тачок, дол). У канцы 19 ст. яе пачала *выцяняць* драўляная падлога. Найбольш старажытная *разнавіднасць* *столі* (столя, *сталяванне*, *пацёс*, *пакот*) – *скляпеністая* з бярвення, *пазней* з *дошак*. <...> Канструкцыйна ў сялянскай Х. *вылучаюцца* 3 тыпы *страхі* (доху): на *кроквах* (самы *пашыраны*), на *дзядях*, *закотам*. Апошнія дзве канструкцыі найб. *пашыраны* ў гасп. пабудовах. Традыцыйным *пакрыццём* *стрэх* здаўна былі *салома* (на Палессі *чарот*), *дошкі*, *дранка* (дор), *гонта*. З 19 ст. ужываецца *чарапіца* і *бляха*. Традыцыйны *інтэр’ер* хаты *склаўся* ў працэсе *працяглага прыстасавання ўнутранай прасторы жылля* да бытавых і гасп. патрэб сялянскай сям’і. Раней яго абсталяванне было *нескладанае* і *вылучалася* *утылітарнай сціпласцю*, *практычнасцю* і *эканамічнасцю* *выкарыстання жылой плошчы*. (“*Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедычны даведнік*”)

II. У *свядомасці* шмат якіх народаў *менавіта сістэма поглядаў на будову сусвету* вызначала *сімваліку пабудовы жылля* і яго *арыентацыю ў прасторы*. Агульная *карціна* *праяўлення механізмаў сімвалічнай арыентацыі* *народнага жылля ў прасторы сусвету* існавала ва ўсходніх славян: *сялянскую хату стаўлялі вокнамі на поўдзень ці ўсход*. Такая арыентацыя жылля не зводзілася да *пытання яго асветленасці*, яна *дазваляла чалавеку ўвесь час адназначна адчуваць сваё становішча ў прасторы*. Ва ўнутранай прасторы хаты *своеасаблівай воссю арыентацыі жылля з’яўлялася дыяганаль “чырвоны кут – печ”*. Адзін яе канец (*чырвоны кут*) *указваў на святло, на ўсход, на божую старану, другі (печ) – адпаведна на цемру, на захад*. Пры гэтым нават калі па

якіх-небудзь акалічнасцях дыяганаль “чырвоны кут – печ” адхілялася ад “запраграмаванага” накірунку, тым не менш умоўна абазначала яго, прычым семіятычная каштоўнасць дыяганалі ў гэтым выпадку павялічвалася. <...>

У адрозненне ад качэўнікаў, хата беларуса будавалася як стабільнае жыллё, разлічанае на многія гады, а фактычна нярэдка і на дзесяцігоддзі. Яна стваралася як надзейная ахова ад холаду і спёкі, ад снягоў і дажджоў. Будынак павінен быў у значнай ступені забяспечваць сваім жыхарам незалежнасць ад навакольнай прыроды, ад свавольства яе стыхій. Таму ўнутраная прастора хаты беларуса, як і наогул жылля аселых земляробаў, была больш ізаляваная ад навакольнага свету, чым, напрыклад, унутранасць юрты качэўніка. Разам з тым чалавек усведамляў, што і ён, і яго жыллё з’яўляюцца часцінкай космасу і будаваць жыллё трэба так, каб яно арганічна ўключалася ў гарманічнае цэлае светабудовы. Вось чаму хата стваралася ў адпаведнасці з кірункамі свету і, як кветка, якая паварочвае галаву да сонца, сваімі вокнамі абавязкова глядзела на ўсход ці на поўдзень. (Я.Ленсу. “Хата – мой сусвет”)

III. Двор пабудаваны ў 1919 г. Пятром Сапегам. У хаце жылі гаспадар з жонкай, яго маці з бацькам, чацвёра дзяцей, аўдзеля сястра гаспадара Фядора Ярмоленка. Пабудова ўзятая на ўлік 18 сакавіка 1979 г. і экспануецца як сядзіба сярадняка. Зыходзячы з гэтага, пабудавана тыповая экспазіцыя інтэр’ера. <...>

Зруб хаты зроблены з круглых хваёвых бярвёнаў і пастаўлены на каменны падмурак. Страха саламінат, на кроквах. Паралельна тарцовай сцяне ўзжоўж сенцаў працягваецца бэлька, на якой мацуецца столь каморы. Самі сенцы без столі, маюць скразны праход у двор, дзе захоўваецца рознае начынне: злева вісіць лубленая каробка для пераносу корму, а побач з ёю – падоўжная піла; уздоўж глухой сцяны ўслон з вёдрамі, побач – каромыслы; пад услонам – ражка, у якой таўклі бульбу свінням, і цэбар для замешвання корму жывёле. У куце, ля каморы – ступа з таўкачом, хлебная лапата, побач – драбіны, што вядуць на гарышча. У каморы захоўвалі муку, крупы, сала. На паліцы знаходзяцца сталярныя інструменты.

Адзін з кутаў пярэдняй хаты займае печ на высокім драўляным падрубе. Перад печчу – кароткая шостка, замацаваная старадаўнім спосабам пры дапамозе металічнага кола, убітага ў столь, і вярочнай пятлі, зацэпленай за металічную дужку. На шостцы сушыцца адзенне.

Пэўную частку хаты займае “пол”, на якім спалі. Пад ім, па ўсёй даўжыні зроблена невялікае паглыбленне, раздзеленае жардзянай перагародкай на дзве паловы: у адной захоўвалі бульбу, у другой зімою туліўся маладняк.

Насупраць печы, як і ва ўсіх хатах, знаходзіцца “бабін кут”. На покуці, у пярэдняй хаце, звычайна змяшчалі адзін, радзей два абразы, а ў задняй – трычатыры, упрыгожаныя ручнікамі-набожнікамі.

Уздоўж сценаў стаяць дзве нерухомыя тоўстыя лавы. У куце – дзяжа. Пад столлю – газавая лампа. <...>

Другая, задняя хата была больш чыстаю і мела лепшае абсталяванне. Абагравалася яна асобнай печчу, якую палілі толькі з наступленнем халадоў і звычайна ўвечары. Уздоўж печы мацавалася шостка. На яе вешалі мужчынскае і жаночае адзенне: кашулі, андаракі, фартухі, паясы, хусткі і г. д.

У хаце на покуці размешчаны абраз святога Міколы, упрыгожаны набожнікамі. Каля стала – дзве канапы. Ля тарцовай сцяны – куфар з тканымі рэчамі. (Н.Стрыбульская, Дз.Таўлай. “Так жылі продкі” // “Роднае слова”)

IV. Ганак са стрэшкай і дзвюма лавачкамі абাপал, нізкія цяжкія дзверы, металічны язычок клямкі, якая так знаёма бразгае, калі націскаеш на яго пальцам. А далей – доўгія сенцы са скрынямі пры сцяне, у якіх мука, крупы.

У дзвярах, што вядуць з сенцаў у хату – маленькае круглае акенца, вечарамі праз яго свеціцца аганёк газавай лямпы альбо капцілкі, што гарыць у хаце.

У час майго маленства ў хаце былі маленькія вокны і земляная падлога, калі яе падмяталі, то перад тым пырскалі вадою. А далей – мэбля, як у кожнай, мусібыць, вясковай хаце той пары. Злева – печ, гаспадыня і карміцелька, у ёй пяклі хлеб, падсцілаючы на под лісты аеру. Справа, пры сцяне – лава, на якую сядваюць суседзі, што зайшлі пагаманіць. Насупраць дзвярэй, пад вакном – стол, засланы аблезлаю цыратаю, а злева, таксама пры сцяне – два ложка. Калі я завітвала сюды, мяне клалі спаць на печы і я прыемна адчувала яе цёплы чэрань.

І дзіва дзіўнае, калі ў Коласаўскія дні мы, група пісьменнікаў і вучоных, ездзілі на радзіму Коласа і заходзілі ў хаты, дзе жыла сям’я Міцкевічаў, дзе нарадзіўся паэт, я бачыла, адчувала ў гэтых хатах вельмі роднае, сваё, беларускае, на мяне дыкнулі той час, тая эпоха, той водар.

Далёкае, шчымлівае. Цяпер хата, дзе я нарадзілася, пустая, на дзвярах замок і хоць у іх тая самая клямка, яна ўжо не бразгае – асірацела маўчыць.

А ў двары, каля хаты – трава. Здзічэлі яблыня і груша ў садку. Дзе некалі быў агарод, кусцілася бульба – усё запаланіла пустазелле. І так вакол не толькі нашай хаты.

Знікае вёска... Знікае мова... Знікае Беларусь... (Л.Арабей. “Родная хата”)

V. У Дзяржаўным архіве Брэсцкай вобласці захоўваецца справаздача ўрача Лунінецкага павятовага староства, складзеная 11 красавіка 1927 года. У ёй расказваецца, што амаль увесь павет размяшчаўся ў вялізнай забалочанай нізіне з цеснымі, раскіданымі сярод балот, як астраўкі, населенымі пунктамі. А вакол іх – багна і лісцевы лес. Сельскае насельніцтва займалася выпасам жывёлы, а таксама працавала ў розных дрэваапрацоўчых кампаніях у цяжкіх умовах у лесе. Гарачай ежы не было, адпачывалі людзі ў цёмных бараках, на

голых нарах. Гэтае насельніцтва насіла на сабе ўсе рысы фізічнага і інтэлектуальнага выроджэння.

У такіх жа ўмовах знаходзіўся палескі селянін і ў сваёй вёсцы. У сувязі з занадта малой плошчай сухой тэрыторыі, неабходнай людзям пад палі, самі паселішчы звычайна знаходзіліся ў нізінах, дзе жыццё магчыма было толькі ў сухое лета. Хаты будаваліся нізкія, малыя, звычайна з аднаго памяшкання, з невялікімі адтулінамі для акон і дзвярэй, каб не трацілася цяпло. Большасць такіх пабудов падлогі не мела, яе замяняў пясок. Сцены, вядома, зусім не тынкаваліся. Мэбіліроўка такога жылля складалася з дзвюх лавак уздоўж сцен, невялікай дошкі на козлах, якая служыла сталом, і драўляных нар для ўсёй сям’і без якой-небудзь пасцелі, толькі прыкрытых саломай.

Чацвёртая частка такой хаты звычайна была занята вялікай печчу. У такіх бедных хатах утрымлівалася зімою і хатняя жывёла. Ежай служылі амаль што выключна хлеб, бульба і невялікая колькасць саланіны як “афарбоўка” да ежы... (Я.Пархута. “Граніт Палесся”)

VI. Запаветную хату з белымі аканіцамі мы пазналі здалёк, нават не давялося пытаць нікога.

Старажыха адчыняе дзверы. Музей зусім невялікі, але ўсё тут, у гэтай мясціне, дыша ўспамінамі аб ім – хата, сям’я, навакольныя пушчы. Магчыма, што хату трэба было б пакінуць такой, якой яна была ў той час, калі нарадзіла ў ёй простая беларуская маці свайго сына. Хай бы падлога была земляная; хай бы мядзведзь-печ панура глядзела на ўсіх; хай бы стаялі ў куту кросны, – ён жа вырас у беднай хаце, каб выйсці з тысяч такіх хат на святло людзей, якія не бачылі сонца.

Ля хаты цвітуць кветкі, гудуць пчолы. На другім беразе рачулка ходзяць важныя бацяны, шуміць лес...

Тут ён праходзіў сваю навуку, гэтыя палі ўлівалі яму ў грудзі сваю песню.

Ад самай красы маіх дзён невясёлых
Настаўнікам быў беларускі абшар...

Шырокі гэты абшар на ўзгорках пад Вязынкай! Жывая Беларусь, апетая Янкам Купалам, паўстае перад намі – срэбныя званочкі жаўранкаў, блакітныя далягляды, баравы шум... Але гэта зямля мае цяпер новы адбітак на сваім чале. Па ёй ходзяць новыя, шчаслівыя людзі. Янка Купала бачыў іх яшчэ тады, калі абуджаў у душы іхніх бацькоў пачуццё чалавечай годнасці, калі заклікаў:

Паўстаньце!

Край ваш стогне родны,

Заве збаўляць, як зваў не раз.

Гісторыя паказала, што паэт быў правым у сваім сцверджанні таго, што "будзе ўнукаў, панаванне там, дзя сягоння плача дзед".

З палёў нясецца песня. Вечар кладзе на ўзгоркі свае ружовыя адбіткі. А песня ўсё шырыцца. Можа, гэта песня народа, што выклікала да жыцця яго вершы, а можа, яго ўласная, аб якой ён гаварыў:

Песня мая не шукае чырвонцаў –
Будучнасць гэткіх не знойдзе ў ёй плям, –
Жыць толькі хоча ў радзімай старонцы,
Пеці па сэрцу ўсім добрым людзям.
Пеці, і з часам, у добрую пору,
Выклікаць водклік у сонным сяле...
Усю Беларусь – неаб'ятну, як мора,
Ўбачыць у ясным, як сонца, святле.

Яснае, як сонца, святло залівае зямлю і крылата лунае ў прасторах.

Спускаемся зноў у лагчыну да сяла. Зноў перад намі заповітная хата. Семдзсят год таму назад у гэтай хаце пачуўся яго дзіцячы голас. Якім моцным стаў гэты голас з гадамі, як грымеў ён над зямлёю, калі перад сялянскім хлапчуком адкрыўся зорны шлях! А выйшаў жа ён на гэты шлях з гэтай хаты. Выйшаў басанож. Шмат перад ім наперадзе было сустрэч, шмат песень, шмат сонечных ранкаў і сноў аб роднай Беларусі. І ён найшоў, ён ідзе... І разам з ім ідзем і мы, бо і пасля смерці ён застаецца нашым настаўнікам і паплечнікам і сумесна з намі пракладае шлях наперад.

Вось апошні раз мільгнула праз дрэвы хатка, вось схваўся за ўзгоркам былы фальварак, але доўга яшчэ з цягніка відаць сосны, што акружаюць Вязынку. Бываюць мясціны, да якіх прывыкаеш за кароткія хвіліны так, што не хочацца расставацца, і калі пакідаеш іх, здаецца, што пакінуў там частку самога сябе.

Так і тут. Вось ужо і сосны зніклі з далягляду, пасіненла і цёмнай стала далячынь, а ўсё здаецца, што там стаіць сонца...

Бывай, Вязінка! (У.Караткевіч. “Вязінка”)

VII.

І старая, і крывая
Хатачка мая, –
Уся злеплена, як будка,
З аднаго гнілля.

На страсе, як на балоце,
Зрос зялёны мох;
Каты, часам і сабакі
Лазяць па вуглох.

Па дзве шыбы у ваконцы,
І тыя з лучын,

А пад печкай – маіх курак
Хаткі-катухі,
Там, як трэба мне ўставаці,
Пяюць петухі.

Напроць печы з дзвюх пліт жорны,
Ля жоран – палок,
Над палком тарчыць пад бэлькай
Коска і брусок.

На куце пад абразамі
Стол стаіць, як пан;

Адны нізенькія дзверцы,
Ганачак адзін.

Дзве пры ім таўстыя лаўкі
І адзін тапчан.

І ў сярэдзіне у хатцы
Бедна, хоць ты плач:
Непачэсна выглядае,
Бо я ж не багач.

Дык во, знайце ж маю хатку,
Родную маю! –
У ёй цэлы век жыву я, –
Ем, працую, сплю.

Яе сцен не склютавана,
Няма ў ёй святліц,
З друзу выбіта падлога,
Столь яе з драці.

Хоць старая, хоць крывая,
З аднаго гнілля, –
Не аддам яе нікому,
Бо яна мая!
Бо яна мая!

Як увойдзеш – пры парозе
З гліны печ стаіць, –
На ўсю хату, як ураднік,
З-пад ілба глядзіць;

(Янка Купала. “Мая хатка”)

VIII. Залатымі іскрамі ў памяці: сонечны дзень, расчыненыя ў двор вароты і цэлы абоз расточаных на дышлях доўгіх вазоў, нагружаных смалістымі бяровеннямі. Мы будзем ставіць новую хату! <...>

Мне і старая падабаецца. У ёй два маленькія акенцы, закураная столь і дзіравая, але чыстая падлога. Аднекуль з кутка часта вылазяць лупатыя жабы-рапухі і скачуць па падлозе. Жаб я палюхаю малатком. Малаток у мяне заўсёды з сабой. Я нават не ўяўляю сабе, як гэта можна жыць без малатка.

Новую хату будавалі доўга, і ўсяго я не памятаю. Я падбіраў смалістыя трэскі, якія плылі з пад сякер цесляроў, і насіў іх на дрывотню. Спрабаваў сам пацясаць сякерай з доўгім, выцягнутым, як свіное рыла, лязом, якую называлі склюдам, але не дэдаў утрымаў яе ў руках. <...>

Хату складвалі ўжо на другое лета. Мне вельмі спадабаўся пляскаты карандаш, які быў у кішэні аднаго цесляра. Зверху карандаш быў чырвоны, але пісаў чорным, тоўстаю паскаю. Я папрасіў карандаш сабе. Цяляр абяцаў аддаць яго мне, як толькі кончаць складаць хату. Але хату к зіме склалі, а карандаша ён так і не даў. Гэта было крыўдна. <...>

Крылі хату зімою. Мае чаравікі падраліся, і глядзець, як крыюць, я не хадзіў. Малаток ад мяне бацька адабраў, ён сам з ім сядзеў на даху новай хаты. Калі ён прыходзіў грэцца, у яго быў чырвоны твар, сіні нос і кавалачкі лёду на вусах. <...>

Вясною рэзалі дошкі на столь і падлогу. Піла была доўгая, з вялікімі зубамі і зусім не падобная на звычайную. Бацька стаяў на версе, на сталюзе, а маці ўнізе. Яе твар быў увесь белы, нібы абсыпаны мукою. Я набраў поўную

шапку чыстай, пахучай кірсы і занёс свайму суседу Алесю. У іх дошак не рэзалі і кірсы не было. Алесь за гэта даў мне мочаны яблык.

Потым я мясіў гліну ў карыце. Хлопцы пайшлі ў арэхі, але мне было некалі. У новай хаце ляпілі печ. Ляпіў яе чорны, вясёлы дзядзька, які ўмеў кукарэкаць, як певень, брахаць па-сабачы і мяўкаць, нібы сапраўдны кот. Дзядзька мне падабаўся, і я папрасіў яго зляпіць мне з гліны сабачку, які будзе свістаць <...>. Такіх сабачак прадавалі на кірмашы гаршчанікі. Але чорны дзядзька сказаў, што са свісцёлкамі мне займацца сорамна, а трэба ісці ў школу, бо я ўжо вялікі хлопец. У школу я хацеў і сам, але ведаў, што мяне запішуць туды толькі аж на тое лета.

Новая хата, калі ў ёй наслалі падлогу, зляпілі печ і ўставілі вокны, была шырокая і светлая. У ёй пахла смаюю, журавінамі і мохам.

Са старой хаты мы прынеслі ложак, стол, дзве табурэткі. Маці напавер купіла ў суседкі фікус, але ўсё адно ў хаце было вельмі прасторна. Я галёкаў і бегаў з кута ў кут і адзін раз з разбегу стукнуў малатком па жоўтых, пафарбаваных дзвярах, якія вялі ў другую, яшчэ не агледжаную палавіну хаты. Ад філёнкі адскочыла маленькая планачка. Але бацька не біў мяне, як тады, за цвікі. Ён прыладзіў планачку клеём, а мне толькі сказаў, што з малатком дурэць нельга.

І вось незабыўны малюнак: мы спраўляем улазіны. Двор пасыпаны жоўтым пяском, па гразі, за весніцамі, пакладзены кладкі. У нашай новай хаце поўна людзей. Прыйшлі цесляры, якія рубілі хату, вознікі, што вазілі бяровенні, чорны дзядзька, які ляпіў печ. Прыйшлі нашы сваякі і суседзі. У хату навозілі лавак, сталоў, талерак, нажоў і відэльцаў. Сталы заслалі белымі абрусамі, заставілі гарэлкай і закускамі. Маці гатавала гэтыя закускі цэлы тыдзень.

Ні разу не было так шумна і весела ў старой хаце. Пілі гарэлку, спявалі, цалаваліся, танцавалі. Я ніколі не бачыў такой вясёлай і шчаслівай сваю маці, як у гэты дзень. Яна апранула белую кофточку, сінюю спадніцу, абула свае, яшчэ дзядзючыя чаравікі з высокімі халяўкамі. Маці спявала і танцавала разам з усімі. Вечарам уся вуліца звінела песнямі. Госці варочаліся дамоў з нашай новай хаты.

У новай хаце было хараша. Я сядзеў ля акна і пазіраў на вуліцу. На дрэвах, парканах, дахах, на полі, якое цягнулася аж да далёкага сіняга лесу, ляжаў снег. Свяціла сонца, снег гарэў і пераліваўся залатымі бляскамі. Яны то патухалі, то ўспыхвалі зноў. (І. Навуменка. "Новая хата")

Тэма: "ЛЕС"

І. ЛЕС, тып расліннасці, які складаецца з раслінных згуртаванняў, дзе асн. роля належыць дрэвам. Важны кампанент геагр. ландшафтаў. Адзін з асн. узнаўляльных прыродных рэсурсаў, што нараўне з інш. фактарамі забяспечвае

ўстойлівасць біясферы і ўжо таму патрабуе пастаяннага клопату аб ахове (гл. *Аднаўленне лесу, Ахова лясоў*). <...>

На Беларусі агульная плошча Л. 8,2 млн. га, лесаўкрытая (без прагалін, высечак, гараў) 7,2 млн. га, або 34,5 % тэр. рэспублікі (1983). *Лясістасць* асобных раёнаў ад 10 – 15 да 50 – 60 %. Найб. лясныя масівы на раўнінах (напр., Цэнтральнабярэзінскай) і нізінах (Полацкай, Верхнебярэзінскай, Верхнянёманскай), у Прыпяцкім і Мазырскім Палессі. У Л. Беларусі растуць 28 відаў дрэў і каля 80 відаў кустоў, паўкустоў і кустікаў. Асн. *лесаўтваральныя* *пароды* – хвоя, елка, дуб звычайны, бярозы павіслая (бародаўчатая) і пушыстая, асіна, вольхі чорная і шэрая, ясень, граб, клён вастралісты і ліпа драбналістая. У поймах рэк і на забалочаных глебах участкі таполі белай і чорнай, зараснікі вярбы, бярозы нізкай. У прымесі да гал. лесаўтваральнікаў растуць вяз, бераст, груша, яблыня, рабіна; ёсць насаджэнні інтрадукаваных дрэў і кустоў – лістоўніц сібірскай і еўрапейскай, некаторых відаў таполі, дубу паўночнага, хвой Банкса, Мурэя і веймутавай і інш. Тыповыя Л. хвойныя (*хваёвыя лясы*, *яловыя лясы*), шыракалістыя (*дубовыя лясы*, *грабовыя лясы*, *ясянёвыя лясы*), драбналістыя вытворныя (*бародаўчатабярозавыя лясы*, *асінавыя лясы*, *шэраальховыя лясы*), карэнныя лісцевыя балотныя (*чорнаальховыя лясы*, *пушыстабярозавыя лясы*). Адрозненнем клімат. і глебавых умоў на тэр. рэспублікі абумоўлена занальнасць пацырэння розных фармацый Л. (*“Энцыклапедыя прыроды Беларусі”*).

II. Якуб Колас у наведзе “Палессе” малюе абразок жывой прыроды: “Палеская глуш абхапіла нас з усіх старон. Лес жывою сцяною стаяў паабাপал дарогі. Касматыя лапы ялін і хвой густа перапляталіся, абвісалі над нашымі галовамі стрэхаю, праз каторую каса сонца прабівалася густою сеткаю, сатканаю з чорных пліт цені і светлых лапін сонца, і ціха шумелі. Пападаўся часамі вяз, граб, блішчалі бярозы белымі сваімі камлямі з патрэсканаю карою ўнізе; віднеўся таўсты прызёмісты дуб...”.

Не ведаю, дзе Яуб Колас убачыў такі малюнак. Але ён успрымаецца яскрава, як бы я і сам бываў там. Пейзаж знаёмы, рэчыцкі.

У мяне, праўда, перад вачыма іншы лес. Адразу за нашымі Шоўкавічамі, у бок Вузнажы, пачынаецца гонкі дубняк. У ім пракідаюцца граб, клён, арэшнік. А колькі ж там крамяных баравікоў! Грыбы – што дубы: рослыя, дзябёлыя, моцныя ў каранях, “ствале”, шапцы. Шэсць гадоў, дзень у дзень, хадзіў я тым дубняком у Вузнажскую школу. І толькі жывучы ў Мінску, даведаўся, што я браў грыбы ў помніку прыроды, хадзіў праз Шоўкаўскую дуброву, якая ахоўваецца дзяржавай, а кожны дуб мае свой імяны нумар. (У.Ліпскі. *“Мы: Аповесць пра нашы прозвішчы”*)

III. Ноччу выпаў сняжок. Прыкметна пабялелі і без таго белыя бярэзіны. Выразней сталі глядзецца камлі сосен. А чорная вольха так і крэсліць неба графікай галін.

Пасвятлелі ельнікі. На кожнай яліне вунь колькі снегу! Белы колер у спалучэнні з зялёным вельмі пасуе дрэвам. Дубровы таксама выглядаюць урачыста. Ствалы дубоў імкнуць увысь, і кожны з іх заканчваецца нібы каронай – мудрагеліста перакручанымі галінамі. Снег, што наліп на іх, ажно ззяе ў сонечных промнях.

На доле таксама ўсё выглядае казачна. Колькі колераў адразу бачыцца ў лесе! Нібы там папрацаваў удумлівы мастак. На белым фоне залаціцца лушпавінка сасновай кары. Прабіваецца скрозь снег пажоўклы пучок зуброўкі. Схілілася і паблісквае серабрыстымі вочкамі колішніх кветак галінка верасу. Аднекуль апусціўся кляновы ліст, чырвоны, як гусіная лапка. Рабінавы камялёк абвіла зелянютка ліяна, што не скінула лісця нават ўзімку. Хораша глядзяцца імхі. На дрэвах, на пнях, на каранях вываратняў яны, прыцярушаныя снегам, здаюцца аксамітнымі. (Я.Пархута. “Белавежа”)

IV. Далёка на поўнач ад Турава аж да Старобіна і на поўдзень да краю Беларусі цягнуцца агромістыя Тураўскія лясы. Толькі маленькімі плямкамі раскіданы сярод іх, далёка адзін ад другога, прагалы, дзе жыве чалавек. Увесь жа абшар, каб паглядзець на яго зверку, выглядае магутным цёмна-сінім морам, якое крыху святлее там, дзе лес аддае сваё месца травяному балоту. Высокія хваіны і яліны, абвешаныя, як стары дзед барадою, сівым мохам, сумныя ўдзень, уночы страшныя сваёю чарнатаю, уздымаюцца ўгару, пераплятаюцца там сваім галлём, не прапускаючы ўніз ні аднаго праменьчыка сонца. Пад іх нагамі, як дзеці, захаваныя бацькамі, але досыць дасціпныя, лезуць уверх тоненькія, прыгожыя хваінкі, шабылтаецца маладая асінка, раскідае шырока, быццам ловіць каго, сваё галлё арэшнік, лезе пад самы нос сарамяжае бярэзінкі малады, але драпежны дубок. Уся гэтая моладзь хоча сонца, скардзіцца на старых, што вылезлі ўверх і ўсё забралі, пражэцца захапіць у суседа вольнае месца і так пераблытваецца між сабою, што нельга разабраць, хто з іх дзе сядзіць.

Трудна пралезці скрозь гэты гушчарнік. Толькі меленькія, вузенькія, бягучыя, як змейкі, дарожкі праходзяць па гэтым лесе. Часам трапляецца так, што дарога раптам натыкаецца на балота, куды не толькі чалавеку, але нават і птушцы боязна ступіць, да таго яно дрыгвотнае. У другім разе ад дарожкі адыходзяць у бакі такія ж самыя іншыя дарогі, якія так выкручваюцца між сценамі ялін і дубоў, што можна праходзіць цэлы дзень і ўвечары апынуцца на тым самым месцы, дзе быў раніцою. Нават сяляне, якія пражываюць сярод гэтых лясоў усё жыццё, не любяць іх і баяцца заходзіць у іх сярэдзіну. (Я.Нёманскі. “Маці”)

V. Навастрыўшы слых, увесь насцярожаны, Хведар памалу ішоў цераз знаёмы да кожнага дрэўца лес, і ціхае адчуванне шчасця лілося ў ягоную душу. То быў яго родны лес, тут ён пасвіў жывёлу, збіраў грыбы, пасля пілаваў дрэвы, калі вывозілі ў Данбас на рудстройку. Здаецца, нават ён пазнаваў колішні яго пошум. Там жа, на поўначы, лес быў інакшы і шумеў іначай: магутна, дзіка, пагрозліва. Гэты ж не, не дзікі, – мілагучна і таемна трапяталі парудзелыя бярозкі, угары ў задуменым пошуме марудна плылі кудысь вершаліны елак. Падлесак, аднак, парадзеў за той час, як Хведар не бачыў яго, ці, можа, драбналесце павырастала ў ладныя дрэўцы бярэзніку, ляшчыны, асініку. І была ўжо восень – жоўтае і зрудзелае лісце пачало асыпацца долу, слалася на траве і шархацела пад ягонымі пасталамі. І ён усё апасаўся, каб яго тут хто не ўчуў. Аднак ён удала мінуў пагорчак з елкамі, лагчынкай выйшаў на даўнейшыя расцяробы – самы, можа, глухі куток іхняга лесу: былыя дзялянкі, на якіх густа браўся хмыз, алешнік, малады ельнік, ядлозец. Тут жа пачынаўся Доўгі роў з ручаём унізе, прайшоўшы па-над якім Хведар апынуўся на ўзлеску. Далей было поле. (В.Быкаў. “Аблава”)

VI. Ноч Купалы ў тым баку Беларусі поўная незвычайных здарэнняў. На думку простага народа, уся прырода ў гэтую ноч весяліцца. <...> Дрэвы ў лесе таксама могуць пераходзіць з аднаго месца на другое; шумам сваіх галін яны размаўляюць паміж сабою; апавядаюць, што нехта, блукаючы гэтай ноччу ў лесе, знайшоў кветку папараці і бачыў не толькі скарбы, схаваныя ў зямлі, але і незвычайныя дзівы ў прыродзе: разумеў гаворку кожнага стварэння; чуў, як дубы сыходзяцца з розных месцаў і, зрабіўшы кола, гамоняць шолохам галін, прыгадваючы, быццам старыя ваяры, свае гераічныя ўчынкі і даўнія заслугі. Ліпы і бярозы, збіраючыся там, хваліліся сваёй прыгажосцю; сярод іх былі некаторыя, нібыта госці з суседніх садоў, класічна падстрыжаныя і выпрастаныя; тыя гаманілі пра залётнасць дваровых дзяўчат і свавольства панічоў, сведкамі якога яны не раз былі; а гэтыя крыўдныя размовы з пагардаю слухалі задуманыя хвоі і яліны; бачыў вербы, якія, стоячы над рэчкай і ўглядаючыся ў вадзяное люстэрка, былі адна ў адной, што якой з іх пасуе, – і гэтыя цуды дзеюцца ажно да ўсходу сонца. (Ян Баршчэўскі. “Нарыс наўночнае Беларусі”)

VII.

Маленечкае дрэўца-немаўлятка,
Як птушаня пужлівае, яно
Хістаецца і хіліцца да маткі,
А ў маткі той дзіцятка не адно,
Іх тут навокал цэлая чародка
Даверлівых зялёных немаўлят.
Ім холадна ад ветру, ім дрыготка,
Для іх чаканы сонечны пагляд.

А маці шчодро падстаўляе грудзі,
І з ёю кружыцца Зямля.
А што, калі па лесе пройдуць людзі?
Жывым ці застанецца немаўля?
(М.Шабовіч. “Маленечкае дрэўца-немаўлятка...”)

VIII.

Ішлі мы ў лес па прахалоду,
па кветкі, ягады, смалу.
Ішлі мы ў лес па асалоду.
І вось – сякерай па ствалу.
Лес нас любіў,
а мы не любім.
А мы яго сячом і губім.
Не хочам мы любві ўзаемнай.
Ён нам – свае дары.
А што яму далі ўзамен мы?
Што робім мы ў бары?
Да нас ён –
з мірам і пакорай.
А мы да яго –
з мячом.
А мы яго – пад корань,
пад корань,
пад сапты корань сячом...
(А.Вярцінскі. “Некалькі слоў пра лес”)

IX.

Бываюць у жыцці імгненні –
Душа сягае аж да зор...
Мне як дарунак лёсу, як збавенне
Сасновы бор,
Сасновы бор...

Саюз блакіту й зеляніны,
Вачам уцеха і прастор.
Найпрыгажэйшая мясціна –
Сасновы бор,
Сасновы бор...

Тут ёсць маліны і чарніцы,
Дурманіць галаву чабор,
І звон сярэбраны крыніцы.

Сасновы бор,
Сасновы бор...

Бярозы, хвоі – пад аблокі,
Сюды заходзіш, бы ў сабор.
Няспешных думак лад высокі...
Сасновы бор,
Сасновы бор...

Мы тут з табой мінулым летам
Былі шчаслівыя. З тых пор
Мне сніцца казкай добрай, светлай
Сасновы бор,
Сасновы бор...
(З.Прыгодзіч. “Сасновы бор”)

Тэма: “ДУБ”

I. ДУБ (*Quercus*), род вечназялёных і лістападных дрэў і кустоў сям. букавых. Вядома каля 600 відаў, па шыраных пераважна ў Паўн. паўшар’і і ў гарах Паўд. Амерыкі. У СССР 19 дзікарослых і 43 інтрадукаваныя віды, з іх на Беларусі 2 дзікарослыя і 13 інтрадукаваных. Д. – адна з гал. лесаўтваральных парод. Драўніна цвёрдая і гнуткая з высокімі фізіка-мех. і тэхн. уласцівасцямі і прыгожай тэкстурай, выкарыстоўваецца ў розных галінах прам-сці і гаспадаркі (мэблевая і сталярная вытв-сць, вагона- і суднабудаванне, гідратэхн. пабудовы, буд-ва). Кара (мае да 12 % танідаў) добры дубільнік і лек. (вяжучы) сродак. Жалуды ідуць на корм жывёле і на прыгатаванне сурагату кавы. Многія віды – высокадэкар. дрэвы, выкарыстоўваюцца ў зялёным буд-ве (адзіночныя і групавыя пасадкі, алеі, масівы, абсадка дарог).

Дрэвы аднадомныя. Лісце перыста-лопасцевае, суцэльнакрайняе або зубчастае, перыста-нярвовае. Кветкі раздзельнаполыя, з зачатковым калякветнікам; тычынкавыя ў доўгіх павіслых каташках, песцікавыя пераважна адзіночныя, сядзячыя або на кветаножках, размешчаны ў пазухах верхняга лісця. Плады – 1-гнездавыя арэхі (жалуды), у ніжняй ч. з плоскай, выпяваюць восенню ў год цвіцення. Даўгавечныя, жывуць 400 – 500 і больш гадоў. Размнажаюцца жалудамі, парасткамі ад пня, 1 – 2-гадовымі сеянцамі, дэкар. формы – прышчэпленнем. Усе віды святлалюбныя і засухаўстойлівыя, патрабавальныя да ўрадлівасці глебы. Пашкоджваюцца грыбамі (напр., апенька восеньская, дубовая губка, губы – шафранавая, сернажоўтая, лускаватая) і энтамашкоднамі. Найб. небяспечныя хваробы – мучністая раса (асабліва ў маладым узросце), вертыцылёз. (“Энцыклапедыя прыроды Беларусі”)

II. У беларускай традыцыі **дуб** – дрэва, што існавала яшчэ перад пачаткам свету. На ім трымаліся вада, агонь і зямля. Паводле калядных песняў, дубы з’явіліся пасярод першаснага акіяна-хаосу з жалудоў, якія ўпусцілі птушкі-дэміургі, або з першапасаджанага дуба зляцелі два галубы, з дна першаакіяна яны дасталі пясок і камень, а тыя сталі матэрыялам для стварэння зямлі, неба, нябесных свяціл. Дуб з яго сімвалізмам цэлага і частак стаў увасабленнем найсакральнай кропкі Сусвету, яго восі і зыходнага пункта адліку прасторы і часу. Нездарма свяшчэнныя дубы ўяўляліся нябеснымі варотамі, праз якія боства (часцей – грамавержац Пярун) магло з’явіцца ў свеце чалавека. Дуб з прыпісанымі яму незвычайнымі якасцямі праводзіў у свет людзей энергію іншасвету, змяшчаў у сабе вітальныя сілы трансцэндэнтных істот. Дуб быў і крыжовым дрэвам пазбаўленага вытворчых патэнцый боства, якое павінна ўваскрэснуць (згодна з некаторымі паданнямі, крыж для распяцця Хрыста быў зроблены з дубу), а таксама ўвасабленнем душы мужчыны, які не пражыў свой век, загінуў і прарос дубам. З гэтым дрэвам звязалася паходжанне чалавечага роду і надзея на яго непарарывнасць. Нездарма нашы продкі не паміралі, а *давалі дуба* (у дубовых калодах падвешваліся да дуба), каб зноў *зваліцца з дуба* на гэты свет (так хлопчыку тлумачылі факт яго нараджэння).

Сакральным цэнтрам жыцця дуб быў і ў многіх іншых народаў. У друідаў дуб – свяшчэннае дрэва, сімвал мужчынскага пачатку, тады як жаночы сімвалізуе амяла. У грэка-рымскай традыцыі дуб прысвечаны Зеўсу (Юпітэру). Кожны год у дубовым гаі святкавалася вяселле Юпітэра і Юноны, і на ўдзельніках абраду былі вянок з дубовага лісця. Такімі вянкамі ўзнагароджвалі за выратаванне чалавечага жыцця і за перамогу ў Піфійскіх гульнях, якія адбываліся ў г. Дэльфы ў памяць пра перамогу Апалона над жахлівым цмокам Піфонам (спачатку гэта былі спаборніцтвы паэтаў і музыкаў, пазней і спартоўцаў). Дуб – эмалема багіні Кібелы і ляснога боства Сільвана, а ў Грэцыі – Філемона як сімвала шлюбнага шчасця і адданасці шлюбным адносінам. Німфамі дуба былі дрыяды. У яўрэйскай традыцыі дуб – дрэва Запавету і Божай прысутнасці. Скандынавы і старажытныя германцы лічылі дуб Дрэвам жыцця Тора – бога грому, буры і ўрадлівасці. (*І.Швед. “Дуб” // “Родне слова”*)

III. **ДУБ СКАЛЬНЫ ДУБ СКАЛЬНЫЙ** **QUERCUS PETRAEA (MATTUSCHKA) LIEBL., 1784**

Парадак Букакветныя Fagales
Сямейства Букавыя Fagaceae

Статус. III катэгорыя. Вельмі рэдкі від, які трапляецца ў невялікай колькасці на абмежаваных плошчах.

Значэнне ў захаванні генафонду. Сярэднеўрапейскі горны рэліктавы від, які на Беларусі знаходзіцца ў асобных астраўных участках росту за

ўсходняй мяжой арэала (1). Адна з важнейшых лесаўтваральных парод горных і перадгорных лясоў Цэнтральнай Еўропы. Дэкаратыўная, тэхнічная і лекавая расліна.

Кароткае апісанне. Дрэва вышыняй 30 і больш метраў, з цёмнай растрэсканай карой і чырвона-бурымі парасткамі. Ліставая пласцінка з 5 – 7 парамі няроўных лопасцяў (найбольш доўгія пасярэдзіне пласцінкі). Песцікавыя кветкі і плады па 1 – 5, часцей па 2 – 3, сядзячыя або на вельмі кароткіх пладаножках. Плод – жолуд даўжынёй 1,5 – 2,5 см, абкружаны на 1/2 - 1/3 даўжыні чашападобнай плюскай (2).

Асаблівасці біялогіі. Цвіце ў красавіку-маі, пладаносіць у ліпені-верасні. Размнажэнне насеннае.

Пашырэнне. Скандынавія, Сярэдняя і Атлантычная Еўропа, Міжземнамор’е, заходнія раёны Усходняй Еўропы, Крым, Паўночны Каўказ. На Беларусі ў прыродных умовах расце толькі ў Белавежскай пушчы (1 – 3). Раней адзначалася ў наваколлі возера Свіцязь (2, 3), але гэтыя даныя не пацвярджаюцца даследаваннямі апошніх гадоў.

Месцы росту. Грабавыя і ялова-грабавыя дубравы арляковага і кіслічнага тыпаў.

Характар росту. Расце асобнымі ээкземплярамі і невялікімі, месцамі значнымі групамі. У Белавежскай пушчы трапляецца на плошчы 1 тыс. га ў 20 лясных кварталах, утварае як чыстыя так і змешаныя з дубам чарэшчатым (10 – 15 %) і грабам насаджэнні. Чыстыя насаджэнні сканцэнтраваны на плошчы каля 100 га. Трапляецца падрост усіх узроставых катэгорый (5, 6).

Асноўныя абмежавальныя фактары. Падрост і жалуды знішчаюцца дзікай жывёлай.

Культываванне. Вырошчваецца ў батанічных садах і парках.

Прынятыя меры аховы. Ахоўваецца ў Белавежскай пушчы. Занесены ў Чырвоную кнігу Беларусі з 1981 г. (9).

Неабходныя меры аховы. Рэгуляцыя колькасці капытных жывёл у месцах росту дубу, агароджванне асобных участкаў з мэтай зберажэння падросту, культываванне ў лясгасах і парках. (*“Чырвоная кніга БССР”*)

IV. Дубоў і дубнякоў багата ў нашым раёне. Уяўляю, колькі іх было дзесяткі гадоў таму назад. Можам, таму і вёсак шмат, у назве якіх карань “дуб”. І людзей нямала з “дубовымі” прозвішчамі. Бо дуб – любімае дрэва рэчычан. З яго рабілі раней драўляны посуд. Лісце заварвалі як чай і пілі пры інфекцыйных захворваннях. Адварам кары лячылі горла, страўнік, прамывалі раны на целе. Жалудамі лячыліся і гатавалі з іх смачныя аладкі, каву, кашу, торт. З “яблычкаў” на лісцях мы, пасляваенная пацанва, выціскалі сок, а калі ён чарнеў, прымянялі як чарніла.

Можам, усе “дубовыя” вартасці і ўлічвалі бацькі, калі надавалі імя сваім сынам. Ды мне ўсё-такі верыцца, што яны перш за ўсё звязвалі з ім моцнае

здараўе дзіцяці. А мянушку Дуб, Дубіна звычайна атрымлівалі мужчыны-волаты, дужыя і смелыя, рослыя ды плячыстыя. Вось і атрымліваецца, што дрэва дуб парадзіла мноства цяперашніх прозвішчаў: Дубаневіч, Дубень, Дубенька, Дубік, Дубіноўскі, Дубін, Дубінін, Дубінскі, Дубінцаў, Дубінчэнка, Дубіцкі, Дубнавіцкі, Дубавец, Дубовік, Дубавіцкі, Дубадзел, Дубаў, Дубоўскі, Дубаўцоў, Дубакоўскі, Дубанос, Дубаненя, Дубарэзаў, Дубарэнка, Дубкоў, Дубніцкі, Дубняк, Дубравец, Дубадзелаў, Дуброва, Дубулт, Дубчак.

У кожным з гэтых рэчыцкіх прозвішчаў ёсць карань “дуб” – як аснова, падмурак слова. А ўсе астатнія словаўтваральныя часткі пэўным чынам і раскрываюць галоўны сэнс прозвішча. Дубняк – гэта малады дубовы лес. Хто ў ім жыве – Дубняк. Дуброва – лес, у якім растуць адны дубы. Калі побач з гэтым лесам альбо ў ім сяліўся чалавек, то яго маглі называць Дубровін, Дуброўскі. А вось дубас – безрукаўны рабочы сарафан, доўбленая лодка. У Пскове дубасам называлі задзіру, забіяку. Вось і гадай, адкуль пайшлі Дубасы, Дубасавы: ад “дуба” ці ад названых вызначэнняў? (У.Ліпскі. “Мы: Аповесць пра нашы прозвішчы”)

V. Дуб... Магутны лясны волат... Яму пакланяліся, яго лічылі свяшчэнным, у ім бачылі пасланца багоў на зямлі.

Агromністае дрэва пасярэдзіне зямлі (здаралася, і з краю), верхавіна якога ўпіралася ў нябёсы, а карані дасягалі апраметнай, – гэта паменшаная карціна сусвету ва ўяўленні старажытных славян. Нашы продкі не сумняваліся, што па ім можна трапіць у іншы свет і па ім жа спускаліся багі. Ён – стрыжань, апора, на якой трымаецца свет. З незапамятных часоў лічыўся ён у народзе сімвалам мудрасці, развагі, сілы і нават розуму.

Культ дуба існаваў амаль ва ўсіх еўрапейскіх народаў. Яму прыносілі ў ахвяру жывёл і птушак, а часам рабоў і нават сваіх сародзічаў.

Найбольш цесна культ дуба ў славянскім фальклоры быў звязаны з кultaм магутнага язычніцкага бога Перуна.

Ідал Перуна звычайна ставілі пад дубам, прысвечаным гэтаму богу. Таму і сам дуб лічыўся свяшчэнным. Былі асобныя свяшчэнныя гаі, якія ніхто не мог крануць і якія прызначаліся для падтрымання нязгаснага агню. Гэтыя гаі, як і асобныя дрэвы, асабліва старыя, карысталіся вялікай пашанай. Іх агароджвалі платамі і доўга пакланяліся ім і пасля ўвядзення хрысціянства.

Агульнавядома, што ў свяшчэнных дубравах, ля свяшчэнных дубоў, там, дзе прыносілі ахвяры, знаходзілася капішча (свяцілішча), у якім дзень і ноч гарэў агонь, прычым падкідвалі ў касцёр толькі дубовыя дровы. Да таго ж агонь для вогнішча здабывалі пры дапамозе трэння двух кускаў драўніны, абодва з якіх былі дубовымі. Калі, часам, агонь у свяцілішчы патухаў, то жорстка абыходзіліся з тым, хто павінен быў яго пастаянна падтрымліваць. Такогога служку неадкладна, каб замаліць грахі перад Перуном, прыносілі ў ахвяру ўсемагутнаму богу. <...>

У цэнтры сучаснага Мінска, на беразе Свіслачы некалі знаходзілася старажытнае капішча і праіснавала дзесьці прыкладна да 1910 года. Вельмі доўга існавалі паралельна царква і "зялёная хата" бога Перуна. Дуб, які рос на пляцоўцы, агароджанай з трох бакоў высокім дубовым частаколам, а з чацвёртага – ракой Свіслаччу, быў стары і таўшчэзны. Уся вершаліна яго амаль засохла, і толькі некаторыя ніжнія галіны па-ранейшаму працягвалі зелянець вясной. "Мінскі" дуб называлі ў народзе "асілкам", "волатам", "царом", "багатыром". Яго кара, галінкі, жалуды лічыліся цудадзейнымі, дапамагалі, па перакананні людзей, ад любой хваробы, ставілі на ногі нават безнадзейна хворага чалавека. На дубовых галінах развешвалі рушнікі, што падкрэслівала святасць дрэва, ля каранёў дрэва складалі тканіну, ставілі мёд, іншыя прадукты. (А.Ненадавец. "Святло таямнічага вогнішча")

VI. У суседнім Данілевіцкім лясніцтве гамоніць з небам гонар не толькі майго Палесся, але і ўсёй краіны – Цар-дуб. Стромкі, разгалісты, ён, як сапраўдны гаспадар гэтага краю, у маладыя гады расштурхаў галінамі-локцямі сваіх братоў, абагнаў іх ў росце, выцягнуўся, стаў на дыбкі і першы зірнуў у вочы сліпучаму сонцу.

Толькі дзевяць чалавек, узяўшыся за рукі, могуць абняць камель майго земляка цар-дуба.

Што ён толькі не пабачыў за свае доўгія вякі: татарскую конніцу, якая прабівалася з Мазыра да Тураза ляснымі балотамі, заходніх і ўсходніх заваёўнікаў, князёў, баронаў, цароў.

У час апошняй вайны слава пра яго веліч дакацілася нават да Берліна. І фашысты захацелі спілаваць волата, каб завезці яго ў Нямеччыну. Пачалі пракладваць да цар-дуба вузкакалейку, але намер іх сарваўся: перашкодзілі партызаны. Яны не дазволілі чужакам спілаваць магутнае дрэва і адбілі яго ў гітлераўцаў, разабралі рэйкі вузкакалейкі.

Ён і цяпер стаіць у суседнім лясгасе, як сімвал нязломленасці і незалежнасці нашага людзю. Як лясны бог і гаспадар.

У глыбокай старажытнасці людзі прысвячалі дубы сваім магутным багам: грэкі – Апалону, богу сонца, рымляне – Юпітэру, богу неба, славяне – Перуну, богу грома і маланак. Каб не ўзлаваць Перуна, нашыя продкі аберагалі старыя дубы. Таму асобныя прадстаўнікі гэтага магутнага дрэва дажылі да цяперашняга часу. Як Цар-дуб. Старадаўнія людзі для сваіх патрэб больш выкарыстоўвалі разгалістыя і карчаватыя дубы. З іх выраблялі сохі, кадоўбы, бочкі, высякалі моцныя падваліны пад зрубы, абгароджвалі дубовымі сценамі замчышчы і гарадзішчы, каб аберагчыся ад ворагаў, рабілі засекі супраць татарскай конніцы. У недарод дубы ратавалі продкаў і ад галоднай смерці. <...>

Але людзі даўно палюбілі гэтае магутнае дрэва не толькі за трываласць і прыгажосць, за карысць. Дубы, якія жывуць да дзвюх тысяч гадоў, часта служаць помнікам выдатным дзеячам нашага краю – паэтам, гістарычным

асобам і нават выдуманым героям народных паданняў. Ёсць на Навагрудчыне пад Шчорсамі дуб, пад якім адпачываў і пісаў свае творы Адам Міцкевіч. Растуць, падыхаюцца ў неба дубы, якія пасадзіў Якуб Колас.

А цяпер пільней і бліжэй прыгледзьцеся да гэтага дрэва. Вясною дуб распускаецца пазней, чым дрэвы-суседзі. Гэта ён робіць знарок, каб яго кволыя лісцікі не прыхапіла замаразкам. А ранняя вясною замаразкі здараюцца даволі часта. Дуб толькі тады выпускае лісце на белы свет, калі пераканаецца, што наступіла сапраўдная вясна. І часам, калі трапіш раннюю вясной у лес, дзіўнымі здаюцца чорныя голая шкілеты дубоў сярод зялёнага аксаміту бяроз і асін. (М.Капыловіч. “Палескае лета”)

VII. Сярод дрэў, што растуць на нашай зямлі, дуб займае ці не самае пачэснае месца. Людзі спакон веку, калі хацелі, каб хата стаяла доўга, будавлі яе на дубовых падрубках. Каб студня была надзейнай і вада ў ёй не “цвіла”, была заўсёды сцюдзёнай і чыстай, зруб рабіўся таксама з дубовых плашак. А страла? А дрэўка кап’я? А тапарышча? І для гэтых рэчаў не было лепшага матэрыялу як дуб. Дубовая лава ўздоўж сцяны... Дубовы стол... Дубовая ступа... У няхітрай сялянскай гаспадарцы ўсё гэта, нават дубовая калодка, лічылася найлепшым, не мела цаны. З дубу гнулі абады, палазы, рабілі бочачкі, кадушкі, дзежкі – адным словам, усё, што павінна доўга служыць чалавеку. Палі ў раку таксама забівалі дубовыя. На іх насціл моста мог ляжаць надзейна не адзін дзесятак гадоў. А мораны дуб? Які гэта багаты дарунак прыроды! Бо не знайсці прыгажэйшай тэкстуры дрэва, як з моранага дубу. Яго пускалі на самыя шыкоўныя вырабы – шафы і шафкі, канапы і крэслы, ложка, куфры, розную драбязу. Дуб быў не падуладны часу – ён не гніў у вадзе, яго не “браў” шашаль, не шкодзілі яму ні вецер, ні сонца. Ён нібы запядаў чудадзейнай сілай. А колькі казак, паданняў і легендаў хадзіла ў народзе пра неверагодную сілу гэтага дрэва, пра вечную еднасць яго з роднай зямлёй!

У людзей склаўся і класічны вобраз дуба: галінастае дрэва з таўшчэзным камлём і густой шапкай-кронай. Высокі зялёны стог сярод паляны ці поля!.. Такім яго малявалі мастакі. Такім яго мы бачылі ў школьных чытанках. Такім і ў маім уяўленні бачыўся дуб, пакуль у далёкім сорак пятым не трапіў у Белавежскую пушчу. Упершыню ў жыцці сустрэў там зусім іншыя дубы – як гонкія сосны, з гладкім камлём і невялікай кронай наверху. У той жа Белавежы пабачыў дуб-волат, якому больш за чатыры вякі. Ён таксама быў высокі, з роўным і гладкім камлём.

А які ты будзеш, пажэжынскі велікан? Ты ж старэйшы за самага старога дуба-палевіка, за самага гонкага дуба-пушчавіка. Падобных табе няма ў Беларусі. У знак павагі да твайго ўзросту цябе, адзінага на нашай зямлі, называюць Цар-дубам. Дык які ты будзеш, пажэжынскі Цар-дуб? (Я.Пархута. “Цар-дуб”)

VIII. Андрэй Плех даўно ўжо меў сабе на прымеце дубок у лесе. Яшчэ летам, ходзячы з каробкаю па грыбах, насунуўся ён на гэты дуб. Як чалавек, якога агарнулі благія мыслі, Андрэй наўперад азірнуўся і пачаў аглядаць важнецкае дрэва. Высокае, роўнае, выноснае, як точанае, яно, здавалася, сумысля тут вырасла на спакусу чалавеку. “А, пся кроў яго, што за дуб! – думаў Андрэй. – От былі-б восі! А якія хвацкія вышлі-б паліцы на сохі” (Андрэй быў майстар па часці сох). Ды не так-то лёгка ўхопіш яго тут: ссячы, пападзіся, – такі табе штраф закоціць земскі, што і кароўкаю не адапхнешся. І Андрэй, яшчэ раз акінуўшы вокам дубок, уздыхнуў і паплёўся дамоў. На ўсякі выпадак ён прымеціў гэтае месца. Скора пачалося жніво, і Андрэй забыўся аб дубку, але, як на грэх, у яго колах разышліся спіцы. Трэба было думаць, як справіць новыя колы. На калодкі і абады Андрэй меў пра запас бярэзіну, добрую баравую, чачоткавую бярэзіну з казённага лесу. Гэта Мікола Сіняўскі ўдружыў яму. А дзе-б узяць дубінкі на спіцы? І адразу ў яго вачах устаў малады дубок, што бачыў у лесе, збіраючы грыбы.

Амаль не кожны дзень думкі Андрэя вярцеліся каля гэтага дубка. Кепска толькі, каб яго качкі, калі пападзешся з ім. Праўда, у лесе красці не грэх. Гэта не тое, што залезці да чалавека ў хату. І хто ў лесе не злодзей, той дома не гаспадар. А князя чорт не возьме, калі ён. Андрэй, ссячэ адзін дубок. Так разважаў вечарамі Андрэй, пыхкаючы лютыкай. (*Якуб Колас. “Малады дубок”*)

IX. Была вясна. Ціхі вечар. Месячык плыў у небе, свяціліся зоркі. Спакойна кацілася рака і блішчала на месяцы. На беразе стаялі тоўстыя, старыя дубы. У самым беразе, у вадзе, чуць-чуць шарасцеў чарот. Каля самага берага, воддаль ад другіх дубоў, рос самы тоўсты, самы магучы дуб.

Завяла чароціна з дубам гутарку.

– Скажы мне, дубе, – пачала чароціна, – чаму ты не гнешся перад бураю і бура цябе не можа здалець? Часта, стоячы тут, бачыла я, як самыя сярдзітыя буры ўпіраліся ў цябе, як у каменную сцяну. На тваёй галаве бусел звіў агромнае гняздо, а ты нават не чуеш гэтае ценжэры. А я вот стаю тут ды гнуся, як жабрак. Маленькая птушачка сядзе на мяне, я не выдзержываю і гнуся да самага вады. Часам жук няўмысля вытнецца аб мяне, я ўся закалачуся, як у хваробе? Скажы мне, чаму я такая слабая?

І кажа ёй дуб:

– Ты баішся жыцця, затым ты і слабая. Ты выбіраеш мяккі грунт, каб не так трудна было барадзіць зямлю сваім карэннем. Усім ты хочаш унаровіць, ка ўсякаму ты падыходзіш хітрасцю, і змалку прывыкла ты гнуцца. А калі хто гнецца, тым ён паказвае сваю слабасць і поўнае непаважэнне к сабе. А хто не паважае сябе, таго і другія не паважаюць, папіхаюць ім як хочуць. Ты прывыкла да лёгкага жыцця і ўсю надзею кладзеш на другіх. А хто не надзеецца на сябе, той цягам бывае слабы. А я змалку надзееўся толькі на свае сілы і на сілы зямлі і сонца. Змалку навучыўся сам памагаць сабе. Нікому я не

гнуўся. Лепей зламацца зусім, чым гнуцца ўсякай сіле. Мы, дубы, так і робім: або ломімся, або выжываем. Затое, як хто з нас захавае сваё жыццё, тады нікога не баімося. Праўда, і мяне можа зламаць бура і цяпер: няма на свеце такое сілы, на каторай не было б большае сілы. (Якуб Колас. “Дуб і чароціна”)

Х.

Ён быў царом дубоў. Над пушчай дзікай
Ён узвышаўся, як над морам траў.
І кожны жолуд, як радок вялікі,
Для сонца новы парастак раджаў.
І вось цяпер, калі яго быліны
Жывуць у жылах кожнага, як кроў,
З яго драўніны цяжкай робяць клінні
Для пачынаючых мужнецў дубоў.
А ён, калі пачнуць крахтаць нябоі,
Іх важна вучыць, – мудрасці нібы:
“Што ж, дошкі будуць, – гэта ўсё нічога,
Для гэтага ж і існуюць дубы”.
Забыў свае змаганні і быліны,
Забыў свае пакуты на зямлі, –
Таму, што першыя свае галіны
Не так, як ён, нашчадкі павялі.
І ён глядзіць на іх, бы з мёртвай вежы,
Не разумее іх святых сны...
А будуць яны парасткам належыць,
Бо на дубах былых растуць яны.
Бо іх галінам шырыцца ў свабодзе,
Бо іх карэнням глыб зямлі працяць,
Бо іншыя яны, бо сем стагоддзяў
Лес глебу рыхтаваў для іх жыцця...
...Стаіць над здзірванелай сцежкай згубы,
Нібыта ўсім, што з ім было ў жыцці,
Ўвасобіў да канца “ідэю дуба”
І больш дубам няма чаго расці.
(У.Караткевіч. “Дуб”)

Тэма: “ВОЎК”

І. Гаворачы пра шэрых лясных разбойнікаў, трэба адзначыць, што воўк – буйны і дужы драпежнік. У яго магутныя сківіцы, маланкавая рэакцыя. Па звярынай хітрасці ён не ўступае лісу. Невялікая зграя ваўкоў можа імгненна разадраць дарослага каня ці быка. За адну ноч шэсць-сем ваўкоў не пакінуць

нічога ад вялікага каня, пад іх магутнымі ікламі трашчаць конскія рэбры, яны лёгка крышаць і буйныя трубчастыя косці.

Сіле і пражэрлівасці ваўка можна толькі здзіўляцца. Ён без цяжкасці можа скакаць са здабычай велічынёй з казу, несучы яе папераменна то перад сабою, то закідваючы сабе на спіну. З незвычайнай лёгкасцю воўк ловіць зайцоў, даганяе і растрыбушвае лісіц. За адзін раз ён можа з’есці больш дзесяці кілаграмаў мяса, а ў год – да паўтары тоны. Праўда, часам воўк можа і доўга галадаць, напрыклад, два тыдні нічога не есці. Па знешняму выгляду воўк нагадвае буйнога сабаку. У ваўка стройнае, даўжынёю больш за паўтара метра цела. Важыць ён да васьмідзесяці кілаграмаў. Афарбоўка дарослага ваўка вохрыста-рыжая з чарнаватым адценнем уздоўж спіны, бруха звычайна светла-шэрае. Але, бывае, сустракаюцца жоўта-рыжыя і, наадварот, даволі цёмныя ваўкі.

У нас ваўкі водзяцца паўсюдна. Насяляюць яны лясы, балоцістыя мясцовасці. Гэтыя драпежнікі сустракаюцца сярод палёў з пералескамі, але, як правіла, яны стараюцца жыць паблізу чалавечых паселішчаў. (В.Грамыка. “Слядамі шэрых разбойнікаў”)

II. ВОЎК, паводле беларускага этыялагічнага падання, быў створаны *чортам*, антыподам *Бога* і яго супернікам, які зайздросціў Богу (дасканаласці божых стварэнняў) і спрабаваў ствараць сам. Пабачыўшы *сабаку*, чорт паставіўся да яго крытычна – малы і слабы, – і намерыўся зрабіць лепшага. Зляпіў з гліны большага, з вялікімі зубамі, яго мусілі ўсе баяцца. Тым часам ішоў Бог, і чорт стаў цкаваць свайго зверна на Бога: “Кусі яго, кусі!” Але чортава стварэнне засталася нерухомым, мёртвым. Тады Бог ажывіў яго, гукнуўшы: “Кусі, воўча, чорта!” В. кінуўся на чорта, укусіў яго за нагу. Чорт ледзь выратаваўся ад яго на алешыне (гл. *Вольха*), абліўшы яе сваёю крывёю. <...> Жывучы доўгія стагоддзі побач з В., у значнай меры канкуруючы з ім у паляванні, чалавек здзіўляўся розуму В., яго вынослівасці, арганізаванасці зграі, сямейнай салідарнасці. <...> На думку вучоных, у старажытнахецкай традыцыі В. служылі ўвасабленнем сакральных якасцяў, а воўчая зграя – узорам згуртаванасці, адзінства і ўсяведання. Пераапраананне ў воўчыя скуры мела магічную сілу і было знакам асаблівага сацыяльнага статусу “людзі-воўкі”. Беларускае выслоўе “У воўчую шкуру ўшыўся” таксама азначала, што чалавек не прытрымліваецца агульнапрынятых нормаў, не спыняецца ні перад чым. <...> Пра шчыльнасць пашырэння ўяўленняў, вераванняў і паданняў на тэму В. у Беларусі сведчыць вялікая колькасць айконімаў і антрапонімаў, утвораных ад асновы “воўк”: Воўк, Ваўкі, Ваўчкі, Ваўкова, Ваўча, Ваўковічы, Воўкаўшчына, Ваўкалаты, Ваўкалакава і інш. <...> Як і ў іншых індаеўрапейскіх народаў, В. уяўляўся ўсяведным, яго імя нельга было называць, каб не выклікаць самога В., пра што сведчыць непасрэдны сэнс прымаўкі: “Пра

воўка памоўка, а воўк тут” (адпаведнік лацінскага “Lupus in fibula”).
(“Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік”)

III. Вядома, што воўк бадзьецца па лясх. Час ад часу робіць налёты на дамашнюю жыўнасць, як бы бярэ даніну з кожнай сялянскай хаты, помсціць за нейкую адвечную крыўду. Трапіцца на шляху шэрага разбойніка яго родзіч-сабака, ён і яго ўскіне за загрывае. Адбяжыць з ім у гушчар ды апетытна паснедае. Адзін знаёмы паляўнічы расказваў, бажыўся, што не брэша, як аднойчы ваўкі сцягнулі яго ланцужнага сабаку разам з будкай. Во якая нянавісць існуе паміж звяр’ём, калі адзін застаецца на волі, а другі пачынае слугаваць гаспадару.

Зазірнём у цемру стагоддзяў. Бачыцца такі малюнак: чалавек і воўк – супернікі. Яны выходзяць на паляванне з адзіным жаданнем – здабыць ежу для сябе і для сваёй сям’і, свайго вывадка. І найчасцей яны паляюць на аднаго і таго ж звера, на ім, кажуць, сыходзяцца іх інтарэсы і сцяжыны.

Пазней разумны чалавек вырашыў прыручыць ваўка, расцяпліць яго дзікае сэрца, пасябраваць з ім. Так каля сядзібаў з’явіўся адомашнены воўк з новым іменем – сабака. (У.Ліпскі. “Мы: Апошняя пра нашы прозвішчы”)

IV. У гэтым годзе багата бяда было ад ваўкоў. Летняй парой асцярожныя, можна сказаць, памяркоўныя ў іншыя гады, клыкастыя драпежнікі ў гэтае лета, здавалася, вачэй не зводзілі з сяла, з выганаў, не толькі ўночы, але і сярод дня выляталі з зараснікаў. Асабліва моцна воўчае племя церабіла авечыя чароды: у Куранях, можа, не было такога двара, дзе б не клялі драпежнікаў. Пастухі статак у лес не ганялі, рэдка пасвілі і каля лесу, найбольш трымаліся выгану, бліжэй да хат да людзей. Некалькі дзён Курані хваляваліся, пераказваючы адзін аднаму на розныя лады, як нахаба-воўк напаў на Пракопава каня. Меркавалі, абураліся, спачувалі: спутанаму каню давялося папаржаць, папакруціцца, адбіваўчыся ад звера. Не раз каціўся воўк ад конскіх капытоў, але ўсё ж вырваў кавалак мяса са сцягна, і невядома, чым кончылася б, каб не падбеглі людзі... (І.Мележ. “Людзі на балоце”)

V.

Міхал на Нёман тут рвануўся
І, як зірнуў, аж здрыгануўся,
І ўсё ў ім раптам задрожала,
Аж нават шапка чуць не спала,
Калі прычын Міхал дазнаўся:
У стрыжаню воўк шалпатаўся!
Міхала згледзеў – лясць зубамі!
І злосна бліскае вачамі.
Міхал хватае дубальтоўку
І хоча выстраліць у воўка.

А потым стрэльбу апускае
І воўка зблізку разглядае.
А ён – вось тут, бяры рукамі,
Завіс на лапах, як у яме;
Стрыжэнь глыбокі, лёд пакаты,
А бедны воўк, вадой падцяты,
Скрабе па лёдзе кіпцюрамі
І носам рые, як зубамі,
І ўвесь пружыніцца і рвецца,
Але нічога не ўдаецца,
І ўсё слабее ў воўка сіла.
Ды страшна смерць, усім жыць міла!
Ён рэшту сіл ізноў збірае,
Мацней на лапы налягае,
Ды іх няма за што зацяць,
Яны слабеюць, слізгаюць
І толькі скробаюць па лёдзе,
Перабіраюць край стрыжэню,
Няма надзеі нават таго
У той яго бядзе прыгодзе, –
Няма, ваўчок табе збавення!
Дарэмны ўсе твае імкненні!
(Якуб Колас. “Новая зямля”)

VI. – А гэты кавалер, восенню панадзіўся мяне праводзіць. На ноч я ішла. Змерклася, але не каб цёмна ўжэ зусім. І не Піліпаўка яшчэ, самая ваўчыная пара. Пра воўка і не думалася нічога. Картофлі яшчэ выбіралі, нарабілася за дзень. Усё цела гудзе, ногі як сабакі ірвуць. Думаю, каб скарэй да бальніцы дайсці. <...> Як ці ўтомленая была, чую, што быццам нехта на мяне глядзіць. Гэта як толькі ў лес увайшла, там абাপал дарогі ядловец тады рос. Азірнулася, прыслухалася – і не чутно, і не відно быццам нікога. Далей іду, ужэ не думаю, як там паспаць і доктара абмануць. Чую нечыя вочы на сабе. Прыслухалася – не чутно. Азірнулася – агеньчык ззаду махнуўся ўбок з дарогі. Дагадалася, што воўк назірмаў ідзе. Троха лягчэй стала на душы. Гэта праз год было, як страхагента Лінкевіча забілі. Але ж і воўка страшна. Прайду, азірнуся: ідзе за мною, як ішоў. Стану – і ён стане. Даўжэй пастаю – сядзе на дарозе і сядзіць. Пайду – за мною следам ідзе. І гэтак перавёў цераз лес, у полі следам не пайшоў. На другі раз ужэ ліхтарык з сабою ўзяла. І што ты сабе думаеш, каб ён здох! Зноў там у ядлоўчыку чакаў мяне. І зноў назірмаў пайшоў. Стану, блісну на яго ліхтарыкам, саскочыць з дарогі за кусты ці за дрэва. Пайду далей, ужэ пітаня не шкадую, свячу перад сабою, мо, думаю, свет яго адпужае. Кіну вокам назад, а там гэтыя яго два ліхтарыкі следам мне свецяць. Ужэ і Сашу гавару пра

гэтага воўка. Але ж не будзе ён мяне ўсю восень на работу вадзіць. І на трэці раз, як на ноч мне ісці, счакаў за тым самым ядлоўчыкам. Я ўжэ і асмелілася, іду, усякімі словамі на яго бубню і кляню. Прывыкла, асмелілася, і аж злосць разабрала. Думаю, што ж табе зрабіць, ваўчыла. Як цябе правучыць. <...> Выйшлі мы з лесу. Я стала, і воўк стаў. Гавару яму: “Вот што, ваўчыла. Тры разы цярпела, як Бог вялеў. Яшчэ раз пакажашся на вочы, папрашу Івана Завадскага, заплачу яму. Каб застрэліў цябе. Так і ведай!” І сама стаю, не іду, на яго гляджу. Ён пастаяў-пастаяў, а пасля ўбок за кусты гэцнуў з дарогі – і следу не стала. Больш на дарозе не паказваўся, усю тую восень прахадзіла, і ні ўдзень, ні вечарам воўка не сустрэла. (А.Жук. “Сны пра маму”)

Тэма: “ГРЫБЫ”

I. ГРЫБЫ (Mycota), група бесхларафільных гетэратрофных арганізмаў, разнастайных па будове, памерах і спосабу жыцця. Маюць прыкметы раслінных (спосаб жыўлення, неабмежаваны рост) і жывёльных (наяўнасць глікагену, мачавіны, хітыну і інш.) арганізмаў. Некаторыя вучоныя вылучаюць Г. у асобнае царства жывой прыроды. Падзяляюцца на 6 класаў: *хітрыдыяміцэты, ааміцэты, зігаміцэты, сумчатыя грыбы, базідыяльныя грыбы, недасканалыя грыбы*. Вядома больш за 100 тыс. відаў, пашыраных па ўсім зямным шары. У прыродна-клімат. зонах Беларусі трапляюцца прадстаўнікі ўсіх сістэм. груп. Сапрабіёнты на рэштках раслін, гнілой драўніне, лясным подсціле (*агарыкальныя, афілафаральныя, гастэраміцэты* і інш.), на прадуктах харчавання, паперы, тканіне (*плесневыя грыбы* і інш.), жывуць таксама ў прэснай і салёнай вадзе (*сапралегніяльныя, гіфаміцэталыя*). Ёсць паразіты раслін (гл. у арт. *Паразітныя грыбы*), жывёл і чалавека (гімнааскавыя, лабультэніальныя). Некаторыя Г. знаходзяцца ў сімбіёзе з водарасцямі (*лішайнікі*) і вышэйшымі раслінамі (*мікарыза*); ёсць *драпежныя грыбы*. З паразітных Г., якія прычыняюць значныя страты сельскай і лясной гаспадарцы, найб. пашыраныя віды з родаў *усцілага, урацысціс, тылецыя* (узбуджальнікі галаўні збожжавых культур), *мелампсора, пункцынія* (узбуджальнікі ржы раслін), *фузарый* (узбуджальнік снежнай плесені збожжавых культур і інш. хвароб), *гельмінтаспорый* (узбуджальнік гельмінтаспарыёзу), *фітафтора, макраспорый, фома* (выклікаюць хваробы бульбы), *альпідый, перанаспора* (паразітуюць на крыжакветных, паслёнавых і інш.), *калетотрых* (выклікаюць хваробы агуркоў, ільну і інш.), *вентурыя, септорыя* (паразіты дрэвавых парод). Моцна шкодзяць гаспадарцы *дрэваразбуральныя грыбы* (губавыя і дамавыя). У лясках на подсціле і рэштках драўніны пашыраны віды з родаў *апенька, радоўка, павуціннік* і інш. У мікафлоры Беларусі больш за 200 відаў *ядомых грыбоў* і каля 40 відаў *ядавітых грыбоў*. Некаторыя выкарыстоўваюцца ў медыцыне

(чага, плесневые грибы и др.) как источник лек. и биологично активных веществ. Дрожжи, пеницил и др. используются у нар. господарей, *трихадерма* – как сродок биол. борьбы с возбудителями нематодоза. Г. играют важную роль у кругляков в природе, разлагают и минерализуют орган. остатки, гал. чинам растений, удельничают у глебообразовании. Изучает Г. микология. (“Энциклопедия природы Беларуси”)

II. ГРИБЫ, по слову народного толкования, своим происхождением обязаны персонажам христианской традиции. Некий великий даждь, кели Христос с Петром ходили по земле и Пётр насылал в торбачи хлеб, а дабылся такой випадок: голодный Пётр крадом адамау кавалак хлеба, паклау себе у рот ды не паспеу праглынуць, як да яго звярнуўся Христос с питаннем, што яшчэ добрае для людзей можна зрабiць. Збянтэжаны Пётр выплюнуў той хлеб, и з яго пайшли расцi Г. Цяпер найбольш ядуць Г. у пост, асаблiва ў Пятроўку, кели пачынаюць расцi казлякi. Без Г. людзi не змаглi б дзiтрымлiваць пастоу, бо без казлякоу и квас не квас. <...> У традициях разных народау далёких эпох Г. были аб’ектам мiфалагiчнага “даследавання”. Асаблiвая iх прырода – не раслiна и не жывёла, а таксама iх спажыўнасць, атрутнасць, галюцынагеннасць асобных вiдау прыцягвалi да сябе увагу чалавека. У iх бачылi рысы, што зблiжаюць як з нябеснымi, так и с падземнымi сiламі. <...> На думку У.М.Тапарова, Г. уключаюцца ў трыяду “жыццё – смерць – урадлiвасць”, якая дублюецца прасторавымi перамяшчэннямi аб’екта мiфа. Тэма Г. у беларускай мiфалогii пакуль што мала распрацаваная, недастаткова выяўленая мiфалагiчная iнфармацыя пра iх. (“Беларуская мiфалогiя: Энциклопедычны слоўнiк”)

III.
МАХАВІК ЧЫРВАНЦЮЧЫ, АБО МОХОВИК КРАСНЕЮЩИЙ, ИЛИ
РУБЦАВА-РУЖОВЫ РУБИНОВО-РОЗОВЫЙ
XEROCOMUS RUBELLUS (KROMBH.) QUEL., 1888

Клас Базидыяльныя грибы	Basidiomycetes
Парадак Балетальныя	Boletales
Сямейства Балетавыя, або Трубочастыя	Boletaceae

Статус. III катэгорыя. Вельмі рэдкі від, які трапляецца ў невялікай колькасці і на абмежаваных плошчах.

Значэнне ў захаванні генафонду. Немаральны від з еўразійска-афрыканскім арэалам. Дэкаратыўны малавядомы ядомы грыб.

Кароткае апісанне. Шапка дыяметрам 3 – 6 (8) см, пукатая, потым пляскатая, тонкаапушаная, іншы раз са шчылінкамі, вiшнёва-чырвона-бурая або ружова-бураватая, звычайна з аліўкавым адценнем. Мякаць жоўтая, на разрэзе ў ножцы злёгку зелянее. Трубочкі прырослыя, з вуглаватымі парамі, жоўта-

аліўкавыя, пры дотыку зелянеюць. Ножка памерам $4 - 8 \times 1 - 2$ см, суцэльная, роўная, каля трубачак жоўтая, каля асновы з вішнёва-чырвоным адценнем. Споры $8 - 15 \times 4 - 5$ мкм, падоўжана-эліпсаідальныя, гладкія, жоўта-аліўкавыя (1 – 5).

Асаблівасці біялогіі. Мікарызны сімбіёнт дуба, граба, магчыма ляшчыны. Пладаносіць ва ўмовах умеранага ўвільгатнення. Пладовыя целы з’яўляюцца ў ліпені – верасні.

Пашырэнне. Еўразія, Паўночная Афрыка. На Беларусі знойдзены паблізу в. Леніна ў Жыткавіцкім раёне і ў Асіповіцкім раёне на Жорнаўскай лясной доследнай станцыі (1, 4, 5).

Месцы росту. Дубравы і іншыя шыракалістыя лясы.

Характар росту. Пладаносіць адзінкавымі пладовымі цэламі і невялікімі групамі. Адзначана зніжэнне колькасці плоданашэнняў.

Асноўныя абмежавальныя фактары. Змена ўмоў росту пад уздзеяннем антрапагенных фактараў (зацвярдзенне глебы, зрэджванне дрэвастою, нерэгламентаваны збор пладовых цел і т. п.).

Культываванне. Звесткі дсутнічаюць.

Прынятыя меры аховы. Ахоўваецца на тэрыторыі Ленінскага паляўнічага заказніка.

Неабходныя меры аховы. Стварэнне ў месцах росту віду спецыялізаваных мікалагічных мікразаказнікаў, увядзенне ў культуру для захавання генафонду мясцовых папуляцый і наступнага развядзення ў прыродных умовах, забарона несанкцыянаванага збору пладовых цел. (*“Чырвоная кніга БССР”*)

IV. Аматыры “ціхага палявання” з клункамі і кошыкамі зашасталі па лясах. У гэтым годзе грыбоў пакуль няшмат, як ніколі. І што б ні казалі нашым грыбнікам аб тым, што грыбочкі сёлета не вельмі..., што лепш ужываць шампіньёны, вырашчаныя на плантацыях, што нашы, маўляў, штосьці там назапашваюць у неймаверных дозах і ледзь не па начах свецяцца, народ наш як збіраў грыбы, так і працягвае збіраць. Ды і, шчыра кажучы, ні ў якое параўнанне не ідзе анемічны шампіньён або вешанка, вырашчаная ў падполлі, з моцным і пахучым лясным баравіком.

Яны жывыя

Тое, што грыб не расліна — вядома зусім дакладна. З дзесятак гадоў таму ў біялагічнай сістэматыцы было выдзелена яшчэ адно, трэцяе, царства: царства грыбоў (да гэтага выдзялялася два: расліны і жывёлы). Гэта значыць, гэта не расліны, і ставіцца да грыбоў трэба больш ветліва, чым да простага травы-муравы.

Здаўна з грыбамі была звязана сістэмалагічная блытаніна. Напрыклад “бацька батанікі” старажытнагрэчаскі вучоны Тэафаст рукой, якая не задрыжала, упісаў грыбы ў свой трактат аб раслінах. Астатнія сумняваліся.

Толькі вялікі Карл Ліней прызнаўся ў сваёй бездапаможнасці і з яўным раздражненнем напісаў: “Парадак грыбоў хаос ёсць...” Так, і сапраўды хаос. Грыбы, таксама як і расліны, растуць з зямлі, але ў адрозненне ад іх яны не ведаюць аб фотасінтэзе. Клеткі грыбоў (таксама як і клеткі насякомых) утрымліваюць хіцін, а яшчэ глікаген, сератанін і мачавіну, якія таксама выпрацоўваюцца жывёламі. А размнажаюцца грыбы спорами, што характэрна для некаторых раслін, але ніяк не для жывёл.

Яны хітрыя і небяспечныя

Апошнім часам урачы-таксіколагі б’юць трывогу. Пачасціліся выпадкі атручэння грыбнікоў, якія шмат пажылі і шмат ведаюць. Прычым атручэнняў вельмі сур’ёзных. Аб тым, каб шматвипытны грыбнік з’еў “славутую” бледную паганку, думаць не даводзіцца, а атручваюцца менавіта ядовымі грыбамі. Раней думалі, што ўсё тыя ж бледныя паганкі часам настолькі відазмняюцца, што нават выпытны грыбнік у стане збытаць іх са звычайнай сыраежкай. Наракалі і на тое, што некаторыя грыбы выбарачна ўсмоктваюць у сваё пладовае цела рознага кшталту атрутныя мікраэлемэнты і хімічныя рэчывы. Аднак аказалася, што ўсё больш сур’ёзна. Высветлілася, што некаторыя ядовыя грыбы проста муціруюць, ператвараючыся ў неядомыя ці нават атрутныя. На Беларусі былі выпадкі атручэння груздамі і ваўнянкамі, падасінавікамі і кабылкамі (свінухамі). Апошнія наогул выведзены гатэры з катэгорыі ядовых грыбоў, так што тыя, хто па старой памяці іх збірае, вельмі рызыкуюць сваім здароўем.

Яны смачныя і карысныя

На Захадзе нормай становіцца штодзённае ўжыванне грыбоў разам з агароднінай і мясам. Параўнаўце: у кілаграме мяса ўтрымліваецца прыкладна 4100 калорый, у кілаграме ж грыбоў усяго каля 500. Гэта значыць ежа ідэальная для чалавека, які вядзе сучасны, як правіла, маларухомы лад жыцця.

Некаторыя дыетологі знаходзяць у грыбоў і мінус: яны дастаткова складана ператраўліваюцца (асабліва некаторыя, лісічкі, напрыклад), але парада тут можа быць толькі адна: па-першае, не аб’ядацца, а па-другое, скараціць ужыванне грыбоў старым і дзецам. З іншага боку, тое, што засвойваецца надзвычай лёгка, не заўсёды карысна, той жа цукар, да прыкладу. Разам з мінімальнай колькасцю калорый у грыбах шмат вітамінаў (прысутнічае ўвесь неабходны для чалавека вітамінны рад), а так неабходных для арганізма мікраэлементаў наогул непачаты край – аж 1,5 працэнта ад агульнай масы.

Яны добра прыручаюцца

Апошнім часам у свеце назіраецца выбух вытворчасці грыбоў. Больш за ўсё грыбоў вырошчваюць кітайцы і японцы, прычым такіх, якія, як правіла, невядомы яшчэ еўрапейцам. Усяго ў краінах Далёкага Усходу вырабляюць не менш за 500 тысяч тон у год. У ЗША вырошчваюць меней – 362 тысячы тон (без уліку імпартаваных). У Галандыі вырабляюць 236 тон, у Францыі – 178, у Італіі – 132. У заходніх краінах амаль 90 працэнтаў ад усіх вырашчаных грыбоў, – шампіньёны, толькі апошнім часам іх сталі паціскаць вешанкі. У

краінах Далёкага Усходу, акрамя двух прыгаданных відаў, разводзяць яшчэ і шыітак, і кальцавік, і зімні грыб. Наогул, Захад апошнім часам баіцца грыбоў, сабраных у лесе, па прычынах, указаных вышэй, а таму і вырошчвае свае ў вялізнай колькасці. Праўда, незадача заключаецца ў тым, што баравікі, лісічкі, падбярэзавікі і падасінавікі не навучыліся яшчэ размнажаць штучна. Джыгіты ў няволі не размнажаюцца...

Яны нас ратуюць

Грыбы выратавалі больш людзей, чым усе астатнія лекі разам узятыя. Рэч у тым, што пеніцылін быў выраблены з мікраміцэтаў (найпрасцейшых грыбоў) роду *Penicillium*, а па сутнасці звычайнай гадкай цвілі. Нядаўна швейцарскія вучоныя зрабілі сапраўдны прарыў у медыцыне, стварыўшы яшчэ адзін, новы, грыбны антыбіётых – цэфаласпарын, які вырашыў чарговую глабальную праблему медыцыны – адарванне перасаджаных органаў. Вельмі цікавая ў гэтых адносінах і ўжо вядомая нам вешанка. Высветлена, што ў склад вешанкі ўваходзіць шмат аксідантаў – рэчываў, якія затрымліваюць старэнне арганізма. А нядаўна ў вешанцы знайшлі яшчэ і рэчывы, якія галодаюць вельмі высокай антыбактэрыяльнай актыўнасцю. Так што, магчыма, у хуткім часе з’явіцца новы “вешанскі” антыбіётых. А яшчэ грыбы добрыя адсарбенты: іх губчатая тканка выдатна ўсмоктваюць радыенукліды, цяжкія металы і пасля выводзяць іх з арганізма. (А.Ачарэтні. “Грыбы выратавалі больш людзей, чым усе астатнія лекі разам узятыя” // “Звязь”)

V. Ні адзін месяц так не багаты грыбамі, як жнівень. У дружным карагодзе “рассыпаліся” сярод зялёнага ці сівога моху жоўтыя лісічкі, а на ўскрайку лесу чакае грыбніца чародка светленькіх маладзенькіх казлякоў. Пройдзеш у змешаны лес і сустрэнешся з сыраежкамі. Адны ўжо набылі форму талерачак, а іншыя толькі што з’явіліся на свет, цягнуцца да сонца сінімі шапачкамі.

Грыбніца-аматара вабяць як малады сасоннік, так і бор. Тут дружна растуць махаўікі. Яны розныя па велічыні. Заўважыш вялікага, то прыглядайся, абавязкова будуць маладзенькія яшчэ, як гузічкі. Збіраць махаўікі адна асалода. Хутка кошык напоўніш.

Асабліва вабіць лес, калі з’яўляецца кароль “грыбнога царства” – белы грыб баравік. Тады ўжо грыбнікі расказваюць пра сваю шчаслівую знаходку з захапленнем і гонарам. А дадому ідуць так, каб зверху кошыка былі толькі баравікі.

Сустрэча з баравіком, які надзеў цёмна-рудую шапачку, прыдае нейкую душэўную радасць, падымае настрой. І калі пашчасціла знайсці “караля” грыбоў, не спяшайцеся пакідаць гэта месца, бо па аднаму яны не растуць. Трэба пахадзіць, уважліва агледзець квітнеючы чабор, суседнія кусты, і напэўна знойдзецеца некалькі баравічкоў.

Важна ведаць і правілы збору грыбоў. Іх трэба зразаць вострым нажом, а не вырываць, каб не пашкодзіць грыбніцу. Гэта дасць магчымасць збіраць іх добры ўраджай і ў будучым.

У час збору трэба ўмела адрозніваць звычайныя грыбы ад ядавітых. Найбольш небяспечная – бледная паганка. Гэта пласціністы грыб, мае высокую ножку з абадком, шапачка блакітнага колеру. Ядавітымі з’яўляюцца мухаморы, апенькі-паганкі, якія адрозніваюцца ад звычайных ярка-жоўтым колерам пласціначак ніжняй часткі шапачкі. Не бярыце грыбоў, карэнні якіх хутка сінеюць.

Неабходна памятаць, што і звычайныя грыбы могуць выклікаць атручванне, калі недастаткова правараны або прасмажаны. Калі іх старанна апрацаваць тэрмічным спосабам, то на сталае будзе адметная страва.

Грыбная пара працягваецца да глыбокай восені. На змену баравікам і падасінавікам прыходзяць зялёнкі і ваўнянкі, потым апенькі. (*В.Грамыка. “Грыбная пара”*)

VI. Калі мы не палянуемся зазірнуць у гісторыю, дык упэўнімся, што грыбы вядомы з глыбокай даўніны. Яшчэ дагістарычныя людзі ведалі шмат якія грыбы, што можна есці, і ахвотна сілкаваліся імі. Першыя літаратурныя звесткі пра грыбы з’явіліся ў IV ст. да нашай эры. у сваіх працах грэчаскі вучоны, “бацька батанікі” Тэафраст апісаў грыбкеты і магчымасці выкарыстання пячурыцаў, труфляў ды іншых грыбоў. Потым навука маўчала пра грыбы амаль пяць стагоддзяў – да тае пары, калі ў I ст. нашай эры рымскі вучоны і пісьменнік Пліній упершыню паспрабаваў сістэматызаваць грыбы, вылучыўшы дзве вялікія групы – страўныя і нястраўныя. Гэта было зусім невыпадкова: менавіта ў старажытным Рыме страўныя грыбы сталі асабліва папулярныя. Без грыбной стравы не абыходзілася ніводнае застолле, ніводны бал, асабліва ў людзей багатых, у патрыцыяў. Тагачаснаму рымскаму паэту Марцыялу належыць крылатая фраза: “Срэбрам і золатам... лёгка паступіцца, але немагчыма адмовіцца ад стравы з грыбоў!” З часоў Юлія Цэзара адна з мухамораў, прыгожы грыб з выдатным смакам і пахам, завецца цэзаравым, або кесаравым, грыбам. Ён заўсёды аздабляў баляванні ў рымскіх імператараў. На жаль, у нашым краі гэты цікавы грыб не выяўлены: відаць, не хапае сонца і цяпла. Але і без яго страўных грыбоў у рэспубліцы шмат – больш за 250 відаў з розных сістэматычных груп. Па сваіх якасцях не ўсе грыбы раўназначныя. Прадукцыя з іх – сушаныя, марынаваныя, салёна-адвараныя і салёныя грыбы – карыстаецца неабмежаваным попытам як на ўнутраным, так і на знешнім рынку; вялікі эканамічны эффект дае і экспарт грыбоў. (*Г.Сяржаніна, І.Яшкін. “Грыбы і грыбная кулінарыя”*)

VII. У тыя дні, што жыў у Камянюках, на пацеху сабе вырошчваў... зімовыя апенькі. Паказаў іх мне зусім яшчэ маленькімі Павел Кірылавіч

Міхалевіч – старшы навуковы супрацоўнік, дырэктар тутэйшага музея прыроды. Грыбы мелі мядовы колер, былі тугія на вобмацак і нагадвалі залацістыя манеткі. Паколькі “манеткі” былі яшчэ невялікіх памераў, я вырашыў падгадаваць іх.

Тады ж Міхалевіч адкрыў такія-сякія сакрэты. Растуць зімовыя апенькі групамі, на лісцевых дрэвах – ліпе, лазе, вязе, вярбе, – часцей на іх пнях ці ўздоўж маразабоін. Паяўляюцца ў Белавежы пасля першых замаразкаў. Растуць ўрыўкамі. У адліжныя дні. Ядомыя.

Расказаў і такую гісторыю:

– Пад Новы год да нас прыехалі з тэлебачання. Снегу вакол наваліла, а хлопцы жартуюць: усім ты можаш, Павел Кірылавіч, здзівіць нас, а вось скажы: зімою грыбы растуць? Я нічога не адказаў, узяў кош, і мы паехалі ў пушчу. І што думаеце? Назбіраў!

Я не здзівіўся. Міхалевіч усё свядомае жыццё займаецца грыбамі, ведае іх як ніхто, бадай. З мэтай прапаганды “грыбных” ведаў ужо дзесяць гадоў запар праводзіць выстаўкі грыбоў. Спачатку тут, на пущанскай паляне, правёў. Потым – у сельскай бібліятэцы, мясцовай дзесяцігодцы, Камянцы, Брэсце, Мінску і нават у Маскве, на ВДНГ.

– Цяпер і за рубеж пара! – пажартаваў Павел Кірылавіч.

Нічога дзіўнага ў гэтым няма. Чалібек павінен ведаць усё і пра грыбы. Але закончу пра сваё.

Стаяла адліга. Ноччу падкідала патрошкі сняжку. Апенькі, хоць і марудна, а падымаліся. Я радаваўся. На трэці дзень паблізу таго пянька натрапіў яшчэ на адзін. Ён быў таксама ўсыпаны грыбамі-манеткамі. “Во будзе радасць, – думаў я, правяраючы ўжо два пні. – Прынясу гаспадыні гасцініцы мяшэчак грыбоў і скажу: “Смаж на здароўе!”

Але ў намечаны дзень з маімі апенькамі (яны ўжо мелі сантыметраў па чатыры ў дыяметры) атрымаўся канфуз. Выйшаў з гасцініцы на досвітку, як звычайна робяць сапраўдныя грыбнікі. Не даходзячы мо сотню метраў, дастаў з кішэні поліэтыленавы мяшэчак, нож-складанчык. Ну, думаю, цяпер нарежу! Падыходжу бліжэй і спыняюся ў здзіўленні. Пні стаяць, а грыбоў на іх няма. Ніводнага! Няўжо Міхалевіч пажартаваў? Толькі я дарма так на яго. Пажартавалі з нас абаіх... лясныя козачкі. Прыйшлі ноччу і акуратненька “састрыглі” грыбкі з пнёў. Толькі на памяць пакінулі сляды капытоў на снезе. (Я.Пархута. “Белавежа”)

VIII. На пасецы яшчэ зялёная трава і мох, але пастарэлі ўжо грыбы лісіцы, пабялелі, пачалі сохнуць. Затое ў Бярозаўцы – маладыя баравікі, бурыя, цвёрдзенькія і круглыя – як хто іх высеяў у адну ноч. У вайну тут гарэў лес, і яны любяць гарэлае. Маладыя жаўтаватыя апенькі і варушкі абляпілі пні. Іх несамнога: не іхняя яшчэ пара. Далей пад лагі ў бярэзніку – чырвоныя падасінавікі і белыя чашчавікі. Малодзенькія на тоўстым карані і з тоненькай

галоўкай, – зусім як напарстак на палыцы. На грыбах – слімакі-смаўжы. Яны – Ірка вычитала – сеюць грыбы. Смаўжоў няма, толькі на мухаморах. Ды і на ліхатыя сеяць, атруту. Яны і самі вунь аж на двор залезлі. Ля ганка і ля студні пясок рыюць – так растуць. Але дзе мухаморы – там і казлякі. На пясчанай гарушцы за хатай іх не злічыш. Казлякоў надта не бяруць. Не бяруць і сыраеж, яны паразрасталіся на зямлі, як рэшаты. (І. Пташнікаў. “Алені”)

IX.

Зірнеш і страчваешся ты:
Сядзяць грыбы, як капыты,
І, разгарнуўшы парасоны,
Крыху сур’ёзны, чуць пануры –
Відаць, не простае натуры.
Якія постаці іх, міны!
А як пралазяць скрозь галіны!
Як пад ялоўцавыя лапкі
Яны хаваюць свае шапкі!
Стаіш, бы ўкопаны, прад імі.
І прагна мерыш іх вачымі.
Яны ж, ну, вочы адбіраюць,
Цябе аж дрыжыкі праймаюць:
Так многа іх, і ўсе таўсматы,
Прыземісты, карэнкаваты,
Чорнагалоўы, паўнацелы,
Як тонкі кужаль, знізу белы;
Сядзяць асобна і радамі,
А дзе і зросшыся спарышамі.
Што ні асоба – свой узор,
Свая пасада і свой двор.
Глядзіш на іх – і сэрцу міла,
Як бы з іх сходзіць нейка сіла,
Цябе чаруе, захапляе,
Па жылах радасць разлівае.
Дадому прыйдзеш, ляжаш спаць –
Так уваччу яны й стаяць...

(Якуб Колас. “Новая зямля”)

ЗМЕСТ

Прадмова

З гісторыі стылістыкі як навукі

Функцыянальная стылістыка

Паняцце пра функцыянальны стыль

Навуковы стыль

Афіцыйна-справавы стыль

Публіцыстычны стыль

Гутарковы стыль

Стыль мастацкай літаратуры

Канфесійны стыль

Лексічная стылістыка

Лексічныя выяўленчыя сродкі

Характарыстыка асноўных тропаў

Стылістычныя рэсурсы лексікі

Лексічныя сінонімы

Амонімы

Паронімы

Антонімы

Лексіка абмежаванага ўжывання

Пасіўная лексіка

Запазычаная лексіка

Фразеалагічная стылістыка

Стылістычная афарбоўка фразеалагізмаў

Шматзначнасць фразеалагізмаў

Сістэмныя адносіны на фразеалагічным узроўні

Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў

у публіцыстычным і мастацкім маўленні

Марфалагічная стылістыка

Стылістыка словаўтварэння

Назоўнік

Прыметнік

Займеннік

Сінтаксічная стылістыка

Словазлучэнне

Просты сказ

Складаны сказ

Сінтаксічныя сродкі экспрэсіўнага маўлення

Дадатак 1

Дадатак 2

Стылістыка тэксту

Тэкст. Структурныя адзінкі тэксту

Звязнасць і цэласнасць тэксту

Змест тэксту

Тэма тэксту

Моўная кампазіцыя тэксту

Вобраз аўтара

Вобраз апавядальніка

Суб'ектывацыя аповеду

Літаратура

Тэксты для стылістычнага аналізу

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ